Πάντειο Πανεπιστήμιο

Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών 2010-11

Διπλωματική Εργασία

Ανασκόπηση των βασικών απόψεων της προέλευσης της ελληνικής κρίσης του 2008 και οι θεωρητικές τους συνέπειες στην ερμηνεία του περιφερειακού προβλήματος.

Του

Δημήτρη Παπαδόπουλου

Αρ. Μητρώου : 0810M020

Επιβλέπων καθηγητής: κ. Ζαχαρίας Δεμαθάς

Μέλη Επιτροπής αξιολόγησης: κ. Ιωάννα Κεραμίδου, κ. Ιωάννης Ψυχάρης.

Εισαγωγή. 4
Επιχειρηματικός κύκλος ή κρίση 5
Ο κύκλος του Laissez-faire – οι θεωρίες της αυτορρύθμισης ή οι θεωρίες της λιτότητας..... 7
Η λιτότητα ως θεραπεία κατά της κρίσης. 7
Laissez faire και λιτότητα. 9
Η νεοκλασική οικονομική θεωρία και οι πολιτικές της λιτότητας..... 12
Νεοφιλελευθερισμός ή η επανάκαμψη του laissez faire. 18
Η εκδοχή των πολιτικών της λιτότητας της Αυστριακής σχολής 23
«Αυστριακοί» και κρίση του 2007/2008. 28
Μονεταρισμός 28
Ο Μονεταρισμός και η Μεγάλη Ύφεση του 2007/2008. 32
Νέα κλασική οικονομική θεωρία 34
Η Ελληνική κρίση από τη σκοπιά των οπαδών της λιτότητας 35
Η κρίση δεν αυτοθεραπεύεται – κρατική παρέμβαση και Κεϋνσιανισμός 39
Η αέναη σύγκρουση αυτορρύθμισης και αυτοκαταστροφής ή αλλιώς laissez-faire versus «κρατική παρέμβαση» 39
Ο ιστορικός Κεϋνσιανισμός και η επινόηση της μακροοικονομίας..... 41
Ο μηχανισμός εκδήλωσης των κρίσεων κατά τον Κέυνς 46
Η Κεϋνσιανή παρακαταθήκη..... 52
Κεϋνσιανά ρεύματα. 56
Νέο-κευνσιανοί ή η νεοκλασική σύνθεση. 57
Μετα-κευνσιανισμός. 59
Νέοι Κευνσιανοί ή η νέα νεοκλασική σύνθεση. 62
Η κρίση του 2007/2008 και οι σύγχρονες όψεις του κεϋνσιανισμού 65
Υπέρμετρος Δανεισμός και κατασκευαστική φούσκα 65
Χρηματοπιστωτικές καινοτομίες..... 66
Η άρση της κρίσης 68
Κευνσιανισμός: Ευρώπη-Ελλάδα και περιφερειακό πρόβλημα..... 71
Η σχολή της χρηματιστικοποίησης 77
Ορισμός και ιστορικό πλαίσιο..... 78
Η κρίση του 2007/2008 και η χρηματιστικοποίηση..... 81
Ελλάδα και χρηματιστικοποίηση 95
Περιφερειακό πρόβλημα και χρηματιστικοποίηση..... 98
Η Μαρξιστική θεωρία των καπιταλιστικών κρίσεων 101

Ο Μαρξ και η θεωρία των καπιταλιστικών κρίσεων..... 101
Οι μαρξιστικές ερμηνείες των οικονομικών κρίσεων 102
Η θεωρία της δυσαναλογίας της παραγωγής των επιμέρους παραγωγικών τομέων ή κλάδων. 104
Η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. 107
Η θεωρία της Υποκατανάλωσης..... 113
Η συμπίεση των κερδών λόγω της αύξησης των μισθών. 115
Μια συνθετική μαρξιστική ερμηνεία της κρίσης του 2007/2008..... 117
Όψεις του περιφερειακού προβλήματος και ο ρόλος της χωρικής διευθέτησης στον Μαρξισμό του Harvey 130
Οι διττές ρίζες της «Ελληνικής» κρίσης: δομική κρίση ενός περιφερειακού καπιταλισμού. 132
Μια Γενική αποτίμηση. 136
Βιβλιογραφικές αναφορές 138

Εισαγωγή.

Η κρίση που ξέσπασε το 2007 στις ΗΠΑ, επεκτάθηκε στην Ευρώπη κι εξακολουθεί να απειλεί τα θεμέλια της παγκόσμιας οικονομίας, ταρακούνησε τις βεβαιότητες της θεσμικής οικονομικής περί του οριστικού ελέγχου του καπιταλιστικού κύκλου[1]. Μια σειρά «νέες» θεωρίες των κρίσεων έρχονται να προστεθούν σε αυτές που υπάρχουν, ενώ άλλες «παλαιές» επανέρχονται στο προσκήνιο. Η σοβούσα ακόμη κρίση επαναφέρει στην επικαιρότητα εναλλακτικές ερμηνείες του οικονομικού φαινομένου που μέχρι τώρα φαινόταν να έχουν ηττηθεί στο πεδίο της πάλης των ιδεών. Η ενδιαφέρουσα αυτή ποικιλία των ερμηνειών αναδεικνύει μια σειρά από ερευνητικά ερεθίσματα, όπως: η καταγραφή και κατηγοριοποίηση των θεωριών της κρίσης, η συσχέτιση τους με τα μεγάλα ιδεολογικοπολιτικά ρεύματα, η σχέση τους με την πρακτική πολιτική και τους θεσμούς κ.α. Η παρούσα εργασία επιδιώκει να εξετάσει κάποια από τα κύρια ρεύματα των θεωριών της κρίσης, όπως αναδεικνύονται μέσα από τη σύγκρουση ιδεών σε διεθνές επίπεδο και να αναδείξει την ερμηνευτική τους συμβολή στην εξήγηση της Ελληνικής κρίσης καθώς και την συνεισφορά της κάθε μιας από αυτές στην ερμηνεία του περιφερειακού προβλήματος στο επίπεδο της ευρωπαϊκής ένωσης. Τα ρεύματα που θα εξεταστούν είναι τα ακόλουθα :

- Το ρεύμα που υποστηρίζει την πολιτική της λιτότητας, δηλ. ότι οι λεγόμενες πολιτικές του laissez-faire λειτουργούν καλύτερα στην κατεύθυνση εύρεσης διεξόδου από την κρίση

[1] Ο καθηγητής Robert Solow οικονομολόγος της νεοκλασικής παράδοσης , δήλωσε χαρακτηριστικά για την κρίση του 2007, σε μια αναφορά προς μια επιτροπή του αμερικάνικου κογκρέσου: «… τα μακροοικονομικά που κυριαρχούν στην σοβαρή σκέψη, και οπωσδήποτε στα πρωτοπόρα πανεπιστήμια και σε πολλές κεντρικές τράπεζες και άλλους σημαίνοντες κύκλους που καθορίζουν πολιτικές, φαίνεται ότι δεν έχουν τίποτε να πουν σχετικά με το πρόβλημα. Όχι μόνον δεν προσφέρουν καθοδήγηση ή στρατηγική, πραγματικά φαίνεται ότι δεν έχουν τίποτε να πουν.» Solow (2010:1)

- Το ρεύμα που αποδέχεται το ρόλο της κρατικής παρέμβασης ως μοχλό διεξόδου από την κρίση
- Η σχολή της λεγόμενης χρηματιστικοποίησης (financialization)
- Η μαρξιστική οπτική

Επιχειρηματικός κύκλος ή κρίση

Από τεχνική άποψη η κυρίαρχη οικονομική θεωρία και πρακτική θεωρεί ως κρίση την συνεχή εκδήλωση αρνητικού ρυθμού (πτώση) του ΑΕΠ κατά δύο η περισσότερα συνεχόμενα τρίμηνα. Άλλες εκδηλώσεις της κρίσης είναι η αύξηση του δείκτη της ανεργίας, η πτώση της παραγωγής ή η αρνητική συμπεριφορά διαφόρων άλλων δεικτών. Είναι προφανές πως τέτοιου είδους ορισμοί δεν καταπιάνονται με τις αιτίες παρά με την μέτρηση ενός τρόπου εκδήλωσης της κρίσης (αναγκαία διαδικασία ωστόσο για την τεχνική της ανάλυση).

Αν και οι οπτικές έναντι των επιχειρηματικών κύκλων μπορεί να διαχωριστούν με κριτήριο το εάν θεωρούν ότι αυτοί αποτελούν εξωγενές ή ενδογενές χαρακτηριστικό του συστήματος[2], εντούτοις η χρήση του όρου «επιχειρηματικός (εμπορικός ή οικονομικός) κύκλος» έναντι του όρου «οικονομική κρίση» φαίνεται να αποτελεί ταυτόχρονα μια θέση: την αποδοχή του συστήματος της ελεύθερης αγοράς ως το μόνο διαθέσιμο οικονομικό σύστημα, το οποίο μπορεί να υφίσταται αενάως με τις – περιοδικές έστω – παρεκκλίσεις στην ομαλή ή ασταθή πορεία του. Οι εμπορικοί κύκλοι είναι κάποιες ελαφρές ή περισσότερο επώδυνες αναταράξεις, οι οποίες μπορεί να έχουν μια αποδεκτή και προβλέψιμη περιοδικότητα, να είναι άξιες ή όχι μελέτης εκδηλώσεις ενός εν γένει αδιάλειπτα πορευόμενου οικονομικού συστήματος.

[2] Sherman (1991:κεφ. 4.)

Ενδεχομένως η μελέτη τους να μας προσφέρει κάποια εργαλεία μελλοντικού ελέγχου του κύκλου, όμως η βασική έρευνα πρέπει να εστιαστεί στη μελέτη του ισορροπούν οικονομικού συστήματος που είναι και η παραδεκτή κανονικότητα του. Εντούτοις η οπτική αυτή δεν είναι καθολικά αποδεκτή, όπως η κριτική διαφόρων μη ανηκόντων στην κυρίαρχη οικονομική θεωρία αναδεικνύει.

Ο κύκλος του Laissez-faire – οι θεωρίες της αυτορρύθμισης ή οι θεωρίες της λιτότητας.

Η λιτότητα ως θεραπεία κατά της κρίσης.

Ένας από τους δύο πόλους της κυρίαρχης οικονομικής θεωρίας είναι αυτός που υποστηρίζει τις πολιτικές της λιτότητας (austerity policies), ως θεραπεία για την άρση των κρίσεων. Το – φαινομενικά - παράδοξο είναι πως σε περίοδο κρίσης, δηλ. πτώσης των τιμών των προϊόντων και των μισθών προτείνεται από αυτήν την σχολή, ως ένα είδος ομοιοπαθητικής θεραπείας ακόμα περισσότερος περιορισμός και μειώσεις. Η τάση αυτή είναι τόσο παλιά όσο τουλάχιστον και η εμφάνιση της κλασσικής πολιτικής οικονομίας, όπως άλλωστε δεν είναι καινούργιο το αντίπαλο δέος εντός των ορίων της κυρίαρχης οικονομικής θεωρίας, αυτό που υποστηρίζει τη χρήση της κρατικής παρέμβασης για την θεραπεία των κρίσεων. Μια σειρά έννοιες σχετίζονται με την επιχειρηματολογία των οπαδών της λιτότητας, όπως είναι ο εκτοπισμός των ιδιωτικών επενδύσεων (crowding out), η a priori πεποίθηση στη δυνατότητα αυτορρύθμισης της αγοράς εάν αφαιρεθούν τα εμπόδια, η πεποίθηση ότι οι ισοσκελισμένοι προϋπολογισμοί και οι αποτροπή των ελλειμμάτων ή τουλάχιστον η διατήρηση τους σε «βιώσιμα» επίπεδα αποτελούν τη βάση για αποτροπή των κρίσεων, η πεποίθηση ότι η μη επίδειξη στιβαρών οικονομικών πολιτικών (sound financing) (δηλ. η μη εφαρμογή λιτότητας – μειώσεις μισθών και φόρων ή αλλιώς προκυκλικής πολιτικής κατά τη διάρκεια της κρίσης) αποδιώχνει τους επενδυτές και αφαιρεί τη δυνατότητα μελλοντικού κρατικού δανεισμού. Οι σχεδόν διαχρονικές αυτές απόψεις που επανέρχονται στο προσκήνιο όταν η παρεμβατική πολιτική δείχνει να έχει χάσει το δυναμισμό της, ήταν οι κυρίαρχες έως πριν την μεγάλη κρίση του μεσοπολέμου του προηγούμενου αιώνα. Όντας η επίσημη οπτική των «υπουργείων

οικονομικών» (treasury view), με βάση αυτές τις πολιτικές (εφαρμογή μη επέμβασης/διάσωσης, προ-κυκλική πολιτική – περιορισμός της ποσότητας του κυκλοφορούντος χρήματος) επιχειρήθηκε από τον πρόεδρο Hoover στις ΗΠΑ αλλά και σε μια σειρά άλλες χώρες, το ξεπέρασμα της εκδηλωμένης μεγάλης κρίσης – χωρίς όμως αποτέλεσμα. Αν και το συνεκτικό στοιχείο των θεωριών αυτών είναι η βαθιά πεποίθηση στην ανωτερότητα της ελεύθερης αγοράς, δεν επικρατεί πλήρης μονολιθικότητα μεταξύ των οπαδούς της, ως προς την ερμηνεία των κρίσεων ή - όπως οι περισσότεροι τις θεωρούν - των επιχειρηματικών κύκλων. Χαρακτηριστική επίσης είναι η τάση της αναζήτησης κάθε φορά διαφορετικής εξήγησης της προέλευσης του κύκλου, σαν να αποτελεί κάθε φορά διαφορετική περίπτωση. Ορισμένοι καταλήγουν, κυρίως όταν η οικονομία βρίσκεται σε καιρό νηνεμίας ή ανόδου, ακόμα και στην πλήρη άρνηση της ύπαρξης του εμπορικού κύκλου. Οι τάσεις αυτές υποτίμησης της σημασίας του εμπορικού κύκλου δεν αποτελούν αποκλειστικό προνόμιο των οπαδών της πολιτικής της λιτότητας, αλλά όλης της επικρατούσας οικονομικής θεωρίας. Όταν η άνοδος σταματάει οι οικονομολόγοι συνωστίζονται ώστε να παρέχουν διαφορετικές εξηγήσεις της κατάρρευσης[3]. Ορισμένοι βλέπουν την ύπαρξη του εμπορικού κύκλου ως συνέπεια κακών παρεμβατικών κυβερνητικών πολιτικών ή άστοχης νομισματικής πολιτικής της κεντρικής τράπεζας (Αυστριακοί, μονεταριστές αντίστοιχα), άλλοι ως μια λίγο πολύ φυσιολογική λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος και ως ανταπόκρισή του στα περιοδικά τεχνολογικά ή άλλα εξωτερικά σοκ ή αλλιώς ως τον φυσιολογικό τρόπο ανάπτυξης του, μέσω της «δημιουργικής καταστροφής»[4]. Τέλος, κοινή είναι η πεποίθηση της οπτικής των οπαδών της λιτότητας ότι οι προσπάθειες αποτροπής της καθόδου με δημοσιονομικές παρεμβάσεις αναβάλλουν προσωρινά ένα ισχυρότερο

[3] Clarke, Simon (1993:Introduction)
[4] Χαρακτηριστική η οπτική του Schubeter όπως περιγράφεται στο Blyth(2013:eBook Section 127)

μελλοντικό ξέσπασμα. Η λογική της ρευστοποίησης [μέσω της λιτότητας] επιχειρηματολογεί υπέρ του αναπόφευκτου – η ύφεση πρέπει αναγκαστικά να συμβεί – αλλά και για τις ακούσιες συνέπειες της παρέμβασης – εάν παρέμβεις στο αναπόφευκτο θα καταλήξεις να το κάνεις χειρότερο[5].

Laissez faire και λιτότητα.

Οι πολιτικές της λιτότητας είναι συνδεδεμένες ιστορικά με την έννοια του laissez-faire. Ο όρος laissez-faire σηματοδοτεί την αποστροφή σε κάθε κρατική παρέμβαση, θεωρεί ότι η κρατική παρέμβαση στα οικονομικά θέματα τουλάχιστον, είναι μη αναγκαία ή ακόμα και επιζήμια[6]. Η ιδιωτική πρωτοβουλία εάν αφεθεί να δράσει ακηδεμόνευτα διασφαλίζει την ευημερία. Η κρατική παρέμβαση σε περίοδο κρίσης δρα στην κατεύθυνση του περιορισμού των αρνητικών κοινωνικών της επιπτώσεων, άρα η μη παρέμβαση δηλ. η πολιτική του laissez-fair συνδηλώνει εφαρμογή πολιτικής λιτότητας.

Ο όρος laissez-faire πρωτοχρησιμοποιήθηκε προς το τέλος του 17ου, αρχές 18ου αιώνα, ως μέρος της φράσης laissez-faire la nature («αφήστε τη φύση ήσυχη»[7]), για να δηλώσει την άποψη ότι η παρέμβαση στις επιχειρηματικές υποθέσεις, των ελέγχων και οποιωνδήποτε περιορισμών ή ρυθμίσεων στις ιδιωτικές συναλλαγές, οδηγούνται σε αρνητικά αποτελέσματα παρά και ενάντια στις αγαθές προθέσεις αυτών που τις εφαρμόζουν, αποτυπώνοντας το αίτημα της απαλλαγής των επιχειρηματιών από τους περιορισμούς στη δράση τους. Προέρχεται κατά πάσα πιθανότητα από μια απάντηση που δίδεται σε υπουργό του Λουδοβίκου XIV, σε σχετική ερώτηση για την οικονομική πολιτική κι εκφράζει το ανερχόμενο

[5] Blyth(2013:eBook Section 119)
[6] Fisher (1907)
[7] Backhouse (2008)

επιχειρηματικό πνεύμα και την αντίθεση του στον προστατευτισμό του επικρατούντος μερκαντιλισμού. Η πολιτική του laissez-faire βρίσκει την φιλοσοφική της στήριξη στο περίφημο αόρατο χέρι της αγοράς του Adam Smith, χωρίς όμως ο ίδιος ο Smith να φαίνεται να χρησιμοποιεί τον όρο καθαυτό: οι αόρατες δυνάμεις της αγοράς – δηλ. τα ιδιωτικά συμφέροντα - εάν αφεθούν ελεύθερες να δράσουν συντονίζονται σαν να καθοδηγούνται από ένα αφανές σχέδιο με στόχο το γενικό κοινωνικό συμφέρον κατά καλύτερο τρόπο από ότι εάν υπήρχε ένα ορατό σχέδιο που να επιδίωκε τον ίδιο σκοπό. Είναι προφανές πως σε ένα οικονομικό σύστημα το οποίο, σύμφωνα με αυτό το σκεπτικό, αργά ή γρήγορα αυτοθεραπεύεται, δεν έχει θέση η παρατεταμένη ανισορροπία όπως γίνεται αντιληπτή η κρίση, άρα και η ανάγκη συγκροτημένων παρεμβάσεων για την άρση της. Τα θύματα της βρίσκονται σε δυσμενή θέση μόνον προσωρινά μέχρι την σύντομα επερχόμενη ανάκαμψη. Αν και σήμερα η λογική των οπαδών του laissez-faire μπορεί να φτάνει μέχρι την πλήρη άρνηση της ανάγκης για οποιαδήποτε παρέμβαση ή ρύθμιση των οικονομικών υποθέσεων θεωρώντας τις επιβλαβείς – δεν φαίνεται ότι οι αρχικοί θιασώτες και οπαδοί της λογικής αυτής, όπως ο Σμιθ, ήταν χωρίς όρους υπέρ της αχαλίνωτης αγοράς[8]. Η σχετική ευχέρεια της υιοθέτησης της σε διανοητικούς αλλά και ευρύτερους κύκλους καθώς και η διάρκεια του δόγματος αυτού βασίζεται ενδεχομένως σε εξω-οικονομικούς λόγους, π.χ. στο ότι συνδέεται με τον άκρατο ατομικισμό - μια ευκόλως υιοθετούμενη στάση - και με την πρόταξη της ούτως καλούμενης ατομικής ελευθερίας η οποία θεωρείται a priori ότι ταυτίζεται με την ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία. Εντούτοις το δόγμα αυτό δεν εφαρμόστηκε ποτέ στην καθαρή του μορφή, λόγω της μη επίτευξης των προσδοκόμενων αποτελεσμάτων σε ορατό χρονικό ορίζοντα, όταν επιχειρηθεί να εφαρμοστούν τα προτάγματά του

[8] Backhouse (2008)

κατά γράμμα και η προφανής ανάγκη της χαλιναγώγησης των συνεπειών της άκρατης αγοράς (συνέπειες όχι κατά ανάγκη κοινωνικές αλλά και πολιτικές, που εμπίπτουν στη σφαίρα της προστασίας του κοινωνικοοικονομικού συστήματος από την αυτό-υπονόμευση του, εάν οι δυνάμεις αυτές αφεθούν να δράσουν σε πλήρη ελευθερία). Η έμμεση αμφισβήτηση του δόγματος αυτού στην ακραία του εκδοχή της πλήρους ελευθερίας της αγοράς, είχε αρχίσει ήδη από τους κλασικούς οι οποίοι ήταν πάντα υπέρ μιας ήπιας εφαρμογής του και έκαναν αποδεκτή την ανάγκη κάποιου είδους ρυθμίσεων κυρίως στην κατεύθυνση απάλυνσης των κοινωνικών συνεπειών της άκρατης αγοράς[9]. Η πιο συστηματική αμφισβήτηση του ωστόσο, στο πλαίσιο της κυρίαρχης πολιτικής οικονομίας, έχει ήδη αρχίσει από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα[10]. Η αμφισβήτηση του δόγματος αυτού, εντός της κυρίαρχης οικονομικής θεωρίας, δεν ξεπερνάει βέβαια κάποια όρια, όπως η εν γένει αποδοχή της προτεραιότητας της ελεύθερης αγοράς και η ύπαρξη ενός κοινού εννοιολογικού πλαισίου αναφοράς. Στις προθέσεις των αντιπάλων του laissez-faire εντός του στρατοπέδου της επικρατούσας οικονομικής θεωρίας δεν είναι η αντιπαλότητα προς την ελεύθερη αγορά αλλά η συμπληρωματικότητα και βελτίωση της[11].

[9] Σχετικές αναφορές στις απόψεις των κλασσικών (Mills, Ricardo, Smith) υπέρ ενός ήπιου laissez-faire υπάρχουν στο Kittrell(1996), π.χ. η ανάγκη δημόσιων έργων και θεσμών δικαιολογούνται «… διότι το κέρδος δεν πρόκειται ποτέ να αποπληρώσει το έξοδο κάθε ξεχωριστό ή μικρό αριθμού ιδιωτών, αν και μπορεί συχνά να το αποπληρώσει και με το παραπάνω στην ευρύτερη κοινωνία» Smith(1937:681), αναφέρεται Kittrell(1996:610).

[10] Ήδη ο Irving Fisher από το 1907 γράφει « Ίσως η πιο αξιοσημείωτη αλλαγή την οποία υπέστη η οικονομική γνώμη στη διάρκεια των τελευταίων πενήντα χρόνων ήταν η αλλαγή από τα ακραία laissez-faire δόγματα των κλασσικών οικονομολόγων στα μοντέρνα δόγματα της κυβερνητικής ρύθμισης και κοινωνικού ελέγχου» Fisher (1907:18)

[11] «Το σημαντικό πράγμα για την κυβέρνηση είναι όχι να κάνει πράγματα που ήδη οι ιδιώτες κάνουν και να τα κάνει λίγο καλύτερα ή λίγο χειρότερα, αλλά να κάνει αυτά τα πράγματα που στις παρούσες συνθήκες δεν γίνονται καθόλου», Keynes(1931:67), αναφέρεται στο Kittrell (1996:611).

Η νεοκλασική οικονομική θεωρία και οι πολιτικές της λιτότητας.

Το βασικό εννοιολογικό πλαίσιο εντός του οποίου βασίστηκε η κλασσική πολιτική οικονομία (νόμος του Say, ποσοτική θεωρία του χρήματος, αλλά και μια ροπή προς την πολιτική του laissez-faire), απαλλαγμένο από το βάρος της αντικειμενική θεωρίας της αξίας, αφού αυτή αντικαθίσταται από μια υποκειμενική θεωρία της αξίας βασισμένη στην σπανιότητα, τις υποκειμενικές προτιμήσεις και της ισορροπία προσφοράς ζήτησης με συνεκτικό κρίκο την οριακή θεωρία, μετασχηματίζεται σε αυτό που ονομάστηκε νεοκλασική οικονομική θεωρία. Οι μεθοδολογικές αρχές της νεοκλασικής οικονομικής είναι αποδεκτές σχεδόν καθολικά από όλο το φάσμα της σύγχρονης επικρατούσας οικονομικής, από τους μονεταριστές έως τους μετακεϋνσιανούς. Τα νεοκλασικά οικονομικά, κυρίως της αρχικής περιόδου συγκρότησης τους, κυριαρχούντο (αν και περισσότερο σιωπηρά παρά ρητά) από την μέριμνα της ανάλυσης των σχεδίων και δραστηριοτήτων των ξεχωριστών καταναλωτών και των ιδιοκτήτων των συντελεστών της παραγωγής[12]. Δηλ. ασχολούνταν με αυτό που θα ονομάζαμε σήμερα μικροοικονομία. Εντούτοις η ανάγκη ερμηνείας φαινομένων όπως η χρόνια ανεργία ή οι παρατηρούμενες κρίσεις, ώθησαν τους οπαδούς του νεοκλασικού ρεύματος να συμπεριλάβουν προβλήματα που περισσότερο προσιδιάζουν στην πολιτική οικονομία των κλασικών και σχετίζονται με την οικονομία στο σύνολό της, δηλ. με τα λεγόμενα σήμερα μακροοικονομικά προβλήματα (ανεργία, συνολικό προϊόν, πληθωρισμός, επιτόκιο κ.λ.π.). Με τη δημιουργία του νεοκλασικού μοντέλου η έννοια του laissez-faire και κατ' επέκταση της λιτότητας αποκτά τη θεωρητική της θεμελίωση εντασσόμενη σε

[12] Hutchison (1975:340)

ένα πιο αυστηρό λογικοθεωρητικό πλαίσιο και η επιχειρηματολογία που τη δικαιολογεί αποκτά μη ανεκδοτολογικό χαρακτήρα.

Η στόχευση των κλασσικών από την εποχή του Adam Smith ήταν πάντα η μακροπρόθεσμη προοπτική. Βραχυπρόθεσμα οι οποιεσδήποτε διακυμάνσεις αυτοθεραπεύονται μέσω της λειτουργίας της αγοράς, δηλ. με την προσαρμογή μισθών και τιμών ώστε να επιτυγχάνεται τελικά η πλήρης απασχόληση. Γι'αυτόν ακριβώς τον λόγο δεν υπήρχε λόγος οποιασδήποτε παρέμβασης, η αγορά ξεκαθάριζε υπό τη «δύναμη» του laissez faire. Μακροπρόθεσμα αυτό που καθόριζε τα οικονομικά μεγέθη είναι οι αλλαγές που επέρχονται διαχρονικά στην παραγωγή. Μόνον η πλευρά της προσφοράς (supply side) δηλ. της παραγωγής είχε σημασία για την οικονομική μεγέθυνση, οπτική που υιοθετήθηκε και από τους νεοκλασικούς[13]. Στην ίδια κατεύθυνση, το νεοκλασικό μοντέλο (χωρίς τις προσαρμογές που επέφερε η νέο-κεϋνσιανή σύνθεση ή οι διάφορες άλλες προσαρμογές του δευτέρου μισού του 20^{ου} αιώνα) δεν έχει χώρο για μια παρατεταμένη ανισορροπία, στην ακραία του μορφή αμφισβητεί ακόμα και την ύπαρξη του εμπορικού κύκλου. Το νεοκλασικό μοντέλο όπως αυτό συστηματοποιήθηκε στις αρχές του προηγούμενου αιώνα, χαρακτηρίζεται από λογική συνέπεια, ανεξάρτητα από την αποδοχή της βασιμότητας των πρωταρχικών του υποθέσεων η των μεθοδολογικών του αρχών, οι δε πολιτικές της λιτότητας και της μη παρέμβασης είναι συνεπής απόρροια του.

Το νεοκλασικό μακροοικονομικό μοντέλο βασίζεται στις εξής παραδοχές[14]:

[13] Vahaly (2010:391)

[14] Μια ουσιαστική περιγραφή του κλασικού μακροοικονομικού μοντέλου υπάρχει στο Ackley(1961), στην οποία έχει βασιστεί μεγάλο μέρος της παρούσας ανάλυσης του μοντέλου αυτού

- Η διαμόρφωση των τιμών (εργασίας ή προϊόντων) επιτελείται μέσω του μηχανισμού της προσφοράς και της ζήτησης, απαλλαγμένη από κάθε αντικειμενικό καθορισμό μέσω κάποιου αντικειμενικού νόμου της αξίας
- Αποδοχή της δράσης του νόμου του Say. Οι συνέπειες της αποδοχής του νόμου του Say είναι ουσιαστικές. Η υπόθεση της πλήρους απασχόλησης και η νεοκλασική εκδοχή της θεωρίας της παραγωγής και της εργασίας, μπορούν να θεωρηθούν ως συνέπεια του νόμου αυτού: η επιχείρηση για ένα καθορισμένο επίπεδο τιμής παράγει, θεωρώντας ότι το σύνολο των παραγόμενων προϊόντων θα καταλήξει στους αγοραστές μέσω της λειτουργίας του μηχανισμού των τιμών (supply creates its own demand). Η κάθε επιχείρηση πρέπει να μεριμνά απλά για την οριακή απόδοση του κεφαλαίου, ώστε αυτό να μην υπολείπεται του οριακού κόστους εργασίας (εφόσον βραχυπρόθεσμα οι άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν το κόστος θεωρούνται σταθεροί). Η ζήτηση δηλαδή απασχολεί μόνο στο βαθμό που διαμορφώνει την τιμή σε μικροοικονομικό επίπεδο, η συνολική παραγωγή θα προσαρμοστεί πάντα στο επίπεδο της πλήρους απασχόλησης (supply side economics). Ο καθοριστικός παράγοντας βραχυπρόθεσμα είναι το κόστος εργασίας εφόσον αυτός καθορίζει το παραγωγικό όριο, εάν συμφέρει να παραχθεί ένα ακόμα προϊόν. Η όποια ανισορροπία ή υπερπαραγωγή δεν μπορεί παρά να είναι προσωρινή και μερική (όχι γενικευμένη για όλα τα προϊόντα) λόγω κακής εκτίμησης της ζήτησης για το ένα ή το άλλο μεμονωμένο προϊόν[15], εφόσον η αγορά σύντομα θα προσανατολιστεί στην μείωση της παραγωγής του υπερβάλλοντος προϊόντος και στην αύξηση της παραγωγής του προϊόντος που βρίσκεται σε έλλειψη, μέσω ακριβώς της δράσης του νόμου προσφοράς και

[15] Μια αρκετά ολοκληρωμένη ανάλυση του νόμου του Say υπάρχει στο Meng (2006).

ζήτησης. Η προσαρμογή δεν είναι ακαριαία, όμως δεν είναι και χρονικά τέτοια ώστε να υπερβαίνει τον χαρακτηρισμό της προσωρινότητας.

- Αποδοχή της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος ως μηχανισμού διαμόρφωσης των ονομαστικών τιμών. Η αρχή αυτή θεωρεί ότι το χρήμα δρα ως ένας ουδέτερος διαμεσολαβητής, το περισσότερο ή λιγότερο χρήμα δεν παίζει κανένα ρόλο στη διαμόρφωση του επιπέδου της παραγωγής, απλά αυξάνει ή μειώνει τις (ονομαστικές) τιμές εφόσον στην πρώτη περίπτωση περισσότερο χρήμα κυνηγάει λιγότερα προϊόντα στη δεύτερη λιγότερο χρήμα προσπαθεί να αγοράσει περισσότερα προϊόντα.

Άμεσα συμπεράσματα των παραπάνω παραδοχών είναι :

- Η αρχή της ουδετερότητας του χρήματος, το νεοκλασικό μοντέλο βασίζεται στις πραγματικές τιμές, προϊόντων και μισθών. Κατά συνέπεια η οικονομική ισορροπία επηρεάζεται μόνον από τις πραγματικές τιμές και όχι από προσθήκη η αφαίρεση χρήματος (χρηματικού ισοζυγίου, money balance) στην κυκλοφορία. Η αλλαγή στον όγκο του κυκλοφορούντος χρήματος δεν έχει καμία συνέπεια στην μεταβολή των πραγματικών τιμών, εφόσον αυτές αναπροσαρμόζονται αναλόγως, βάσει της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος. Είναι προφανές ότι αυτή η λογική ακυρώνει την αποτελεσματικότητα οποιασδήποτε νομισματικής πολιτικής. Η ανάγκη νομισματικής πολιτικής έγινε αργότερα αποδεκτή από την νεοκλασική θεωρία μέσω του διαχωρισμού του βραχυπρόθεσμου από το μακροπρόθεσμο, κυρίως με τον μονεταρισμό.
- Η ταυτολογική σχέση των εθνικών λογαριασμών που οδηγεί στην εξίσωση αποταμίευση = επένδυση, ανάγεται και σε πραγματική οικονομική σχέση αιτιακού χαρακτήρα που αποτυπώνει την οικονομική ισορροπία. Έτσι δεν υπάρχει περιθώριο για ισορροπία πέρα από το επίπεδο της πλήρους

απασχόλησης. Οποιαδήποτε μεταβολή των μεταβλητών (π.χ. με αύξηση των κρατικών εξόδων) μπορεί να γίνει μόνον με μεταβίβαση μεταξύ των συμμετεχόντων συντελεστών, εάν δεν αυξηθεί η πίττα (ΑΕΠ). Έτσι π.χ. η δημοσιονομική παρέμβαση μεταθέτει πόρους που ήταν απασχολημένοι κάπου αλλού μέσω του διαύλου αποταμίευση-επένδυση, ένα «φαινόμενο» που σήμερα αποκαλείται εκτοπισμός των ιδιωτικών επενδύσεων (crowding out). Έτσι υποθέτοντας ότι οι παραγωγικοί πόροι είναι πλήρως απασχολημένοι, οι κρατικές δαπάνες θεωρείται ότι εκτοπίζουν τις ιδιωτικές δαπάνες, με φθοροποιούς συνέπειες στην οικονομία. Οι διασώσεις διαφόρων τομέων της οικονομίας (π.χ. αυτοκινητοβιομηχανία) ή οι κοινωνικές δαπάνες δημιουργούν αρνητικές διαθέσεις στους επενδυτές προερχόμενες κυρίως από το φόβο μελλοντικών αυξήσεων της φορολογίας. Επιπλέον, θεωρείται ότι οι κρατικές παρεμβάσεις δημιουργούν κρίση εμπιστοσύνης (confidence) στους επιχειρηματικούς κύκλους, και άρα ελάττωση των επενδύσεων. Η «… κυβερνητική παρέμβαση στην οικονομία μπορεί να αποτρέψει τους επενδυτές από τις επενδύσεις και να εμποδίζει την ανάκαμψη …»[16], η κρατική παρέμβαση που π.χ. πρεσβεύει ο «κεϋνσιανισμός υπόσχεται να μετατρέψει την πέτρα σε ψωμί …»[17]. Αντιθέτως η λιτότητα – ο περιορισμός των κρατικών δαπανών – κάνοντας χώρο για πιο αποδοτικές ιδιωτικές δαπάνες μπορεί να αναμένεται να έχουν εν δυνάμει επεκτατικές βραχυπρόθεσμες συνέπειες[18]. Ακυρώνεται με αυτόν τον τρόπο και η οποιαδήποτε αποτελεσματικότητα της δημοσιονομικής πολιτικής.

[16] Boettke et al (2010:30)
[17] Boettke et al (2010:32)
[18] Konzelman (2012:20). Η άποψη αυτή δεν είναι καθόλου νέα, ήταν η άποψη του υπουργείου οικονομικών, όπως διατυπώνεται ξεκάθαρα από τον Windon Churchil στο λόγο του για τον προϋπολογισμό του 1929: " … όταν η Κυβέρνηση δανείζεται στην αγορά χρήματος καθίσταται νέος

- Εν κατακλείδι ούτε η δημοσιονομική αλλά ούτε η νομισματική πολιτική είναι ικανή να αλλάξει τη ροή των πραγμάτων σε μια ενδεχόμενη ανισορροπία, η πρώτη διότι αφαιρεί πόρους από την ιδιωτική σφαίρα για να τους αποδώσει σε άλλη μορφή, η δεύτερη διότι δρα στο ονομαστικό επίπεδο (χρήμα) και όχι στο πραγματικό.

Η ανισορροπία, μπορεί να ερμηνευτεί σύμφωνα με αυτό το μοντέλο μόνο με μια προσωρινή παραμόρφωση π.χ. προς τα πάνω των τιμών κάποιου από τους συντελεστές παραγωγής και τη συνεπαγόμενη από αυτή μείωση της παραγωγής, επομένως μπορεί να γίνει άρση της μόνον με μείωση της τιμής τους, με την επαναφορά της τιμής των συντελεστών στα πραγματικά τους επίπεδα. Έτσι π.χ. η στρεβλά αυξημένη τιμή της εργασίας προκαλεί μείωση της παραγωγής σύμφωνα με την οριακή θεωρία της παραγωγής, εφόσον η παραγωγή μπορεί να συνεχίζεται στο βαθμό που το έσοδο από την παραγωγή ενός επιπλέον προϊόντος δεν υπερβαίνει το κόστος της απασχόλησης της απαιτούμενης επιπλέον μονάδας εργασίας. Εάν η τιμή της μονάδας εργασίας αυξηθεί χωρίς «λόγο» (δηλ. χωρίς αλλαγή στην συνάρτηση παραγωγής ή αλλιώς χωρίς αντίστοιχη τεχνολογική μεταβολή που θα έχει ως συνέπεια αντίστοιχη ή μεγαλύτερη αύξηση της παραγωγικότητας) είναι προφανές ότι - κατά το νεοκλασικό μοντέλο - η παραγωγή θα μειωθεί, εφόσον η συνάρτηση θεωρείται φθινουσών αποδόσεων. Η επαναφορά επομένως της παραγωγής στα φυσιολογικά επίπεδα επέρχεται βραχυπρόθεσμα μόνον με μείωση της τιμής της εργασίας[19] Η πτώση της τιμής της εργασίας θα ακολουθηθεί μεν από πτώση των

ανταγωνιστής της βιομηχανίας και απορροφά πόρους οι οποίοι διαφορετικά θα απασχολούνταν από την ιδιωτική επιχείρηση …», Churchill(1929), αναφέρεται στο Konzelman (2012:12)

[19] Ο Κέυνς προσέθεσε και τον παράγοντα πληθωρισμό ως μέσο μείωσης της τιμής της εργασίας. Έτσι το νεοκλασικό μοντέλο μπορεί να δώσει χώρο για κάποια νομισματική πολιτική στην κατεύθυνση μείωσης των μισθών μέσω πληθωριστικής πολιτικής – αύξησης της προσφοράς χρήματος Ackley(1961:191)

τιμών των προϊόντων - η τελευταία όμως δεν μπορεί να είναι αναλογική εάν πρόκειται η παραγωγή να ανέλθει στα προηγούμενα επίπεδα.

Εν κατακλείδι, σύμφωνα με το νεοκλασικό μοντέλο, μόνον εξωτερικά σοκ είναι δυνατόν να προκαλέσουν μια προσωρινή απόκλιση από τη ισορροπία (τέτοια σοκ μεταβάλουν απότομα τις τιμές των συντελεστών παραγωγής π.χ. μια αύξηση των τιμών των καυσίμων προκαλούν μια εξωτερικά επιβαλλόμενη τιμή που μετατοπίζει το σύστημα από την ισορροπία του, το ίδιο και οι πόλεμοι, οι κακές σοδειές που μπορούν να οφείλονται στον κακό καιρό ή η διαπραγματευτική δύναμη των συνδικάτων). Εφόσον στη νεοκλασική θεωρία η κρίση έχει το χαρακτήρα της εξαίρεσης, η θεωρία αυτή δεν μπορεί να εξηγήσει την παρατηρούμενη συστηματικότητα εμφάνισης της ανόδου – καθόδου, όπως και την παρατηρούμενη σχεδόν μόνιμη κατάσταση μη πλήρους απασχόλησης. Γι' αυτό και ήταν αναγκαίες ορισμένες προσαρμογές της αλλά και κάποια αναπροσαρμογή του εννοιολογικού του πλαισίου της θεωρίας αυτής, δημιουργώντας τη λεγόμενη νέα κλασσική οικονομική θεωρία (Rational expectation hypothesis, real business cycle, efficient market theory), ώστε να επιτραπεί η αποδοχή της αποτελεσματικότητας κάποιων βραχυπρόθεσμου έστω χαρακτήρα νομισματικών κυρίως παρεμβάσεων. Ο βασικός πυρήνας, εντούτοις, της λογικής αυτού του ρεύματος παραμένει: η χωρίς παρεμβάσεις αγορά μακροπρόθεσμα λειτουργεί εύρυθμα, μόνον εξωτερικές παρεμβάσεις προκαλούν ανισορροπίες.

Νεοφιλελευθερισμός ή η επανάκαμψη του laissez faire.

Κάτω από μια ορισμένη οπτική, η ανάγκη μεγαλύτερων ή μικρότερων δημοσιονομικών παρεμβάσεων στην οικονομία δεν εκφράζει παρά μια αέναη διαμάχη, εντός της κυρίαρχης οικονομικής θεωρίας, ως προς την αναλογία ενός

συστατικού της συνταγής διάσωσης ενός σε κίνδυνο κατάρρευσης οικονομικού συστήματος[20]. Ο ενδοοικογενειακός αυτός καβγάς – που ενίοτε μπορεί να είναι «θανατηφόρος» - διεξάγεται εντός ενός κοινά αποδεκτού θεωρητικού πλαισίου. Εντούτοις, η σταδιακή επικράτηση του παρεμβατικού ρεύματος – που άρχισε ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα - με υιοθέτηση μέτρων οικονομικής πολιτικής απάλυνσης των συνεπειών της αχαλίνωτης αγοράς αρχικά[21] και μεταπολεμικά με τη συγκρότηση των διαφόρων παρακλαδιών του κεϋνσιανισμού, φάνηκε σε μερικούς κύκλους ως απειλή (ή προθάλαμος άρνησης του καπιταλιστικού συστήματος) παρά ως προσπάθεια διάσωσης του – όπως είναι ξεκάθαρα οι εκπεφρασμένες προθέσεις εκπροσώπων του παρεμβατικού ρεύματος όπως π.χ. του Κέυνς. Έτσι επιχειρείται να συγκροτηθεί ένα ιδεολογικό ρεύμα μέσα στη διανόηση, που να επιδιώκει μια ξεκάθαρη ιδεολογική ηγεμονία, στη βάση ενός αμιγούς laissez-faire, μιας ιδεολογίας που θα είναι απαλλαγμένη από κάθε ίχνος «κρατισμού», ηγεμονία που θα διασφαλίσει και θα οχυρώσει το σύστημα από τις όποιες «κολεκτιβιστικές επιλογές». Οι προσπάθειες δημιουργίας ενός τέτοιου διανοητικού ρεύματος πριν τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο δεν ευοδώθηκαν, εάν θεωρήσουμε ότι προσπάθειες όπως η Colloque Lippman, εντάσσονται σε αυτό το πλαίσιο[22]. Η επαναφορά της ηγεμόνευσης και η τελική καθολική υιοθέτηση εντός της κυρίαρχης οικονομικής σκέψης της laissez-faire οπτικής, αποτέλεσε μια μακρόχρονη κι επίμονη διαδικασία και γίνεται υπό το βάρος των αδυναμιών του θεωρητικού πλαισίου του Κεϋνσιανισμού και των αντίστοιχων πολιτικών που εμπνεύστηκαν από αυτό, πλαισίου του οποίου η ερμηνευτική δύναμη φάνηκε να εξαντλείται τη δεκαετία του 1970. Η επίμονη αυτή προσπάθεια ιδεολογικής επικυριαρχίας, προωθείται μέσα από

[20] Kotz (2003)
[21] Fisher (1907)
[22] Peck (2008:11)

την ανάπτυξη διαφόρων «πνευματικών» κύκλων και δεξαμενών σκέψης, διασφαλισμένης χρηματοδότησης και χορηγίας από επιχειρηματικές πηγές[23]. Μεταπολεμικά με πρωτοβουλία επιφανών θιασωτών του άκρατου laissez-faire όπως ο Hayek, συγκροτείται ένα είδος διατλαντικού λόμπυ στο οποίο συμμετέχουν μη «κρατιστές» ιδεολόγοι, η λεγόμενη Mont Pelerine Society, από την ομώνυμη τοποθεσία και κατάλυμα στο οποίο συνήθως γίνονταν οι μεταξύ των μελών της συναντήσεις. Εντός αυτού του «κινήματος» δραστηριοποιούνται μια σειρά οπαδοί του ακραίου laissez-faire οικονομολόγοι όπως ο Friedman, ο Mises αλλά και άλλων ειδικοτήτων όπως ο Popper. Έτσι συγκροτείται ένα είδος επιθετικού οικονομικού (αλλά και γενικότερα ιδεολογικού) ακτιβισμού που ενσωμάτωσε όλα τα ρεύματα που είναι ενάντια σε οποιονδήποτε κρατικό παρεμβατισμό που οδήγησε σε ένα συνολικότερο πολιτικό κίνημα το οποίο ονομάστηκε νεοφιλελευθερισμός[24]. Αν και η νεοκλασική θεωρία αποτέλεσε ένα γόνιμο θεωρητικό πλαίσιο, εντός του οποίου αναπτύχθηκε ο νεοφιλελευθερισμός, αξιοποιώντας τις όποιες εξελίξεις στον τομέα αυτό (rational choice, supply-side economics, rational expectations, new macroeconomics[25]), δεν αποτέλεσε το προνομιακό πεδίο εντός του οποίου εκκολάφθηκε. Άλλωστε οι βασικοί του πρωταγωνιστές (Hayek, Mises), θεωρούνται πολλές φορές ετερόδοξοι κατά τη κυρίαρχη νεοκλασική παράδοση, μια και δεν ακολουθούν «συμβατικές» οικονομικές αναλυτικές μεθόδους[26]. Έτσι π.χ. αρνούνται να ενδώσουν στο μαθηματικό φορμαλισμό και γενικότερα στη χρήση μαθηματικών

[23] Jones (2012:κεφ. 4)
[24] Ο όρος για κάποιους πρωτοεμφανίστηκε στη Γερμανία μετά το 1ο Παγκόσμιο εντός ενός μικρού κύκλου της οικονομικής και νομικής διανόησης, σχετιζόμενων με τη «σχολή του Freiburg», και αναφερόταν σε ένα μετριοπαθές πρόγραμμα αναβίωσης του κλασσικού φιλελευθερισμού, Steger, Manfred and Roy(2010:ix). Κατά άλλους ο όρος επινοήθηκε στο Παρίσι το 1938, κατά τη διάρκεια του λεγόμενου «Colloque Lippman», Peck (2008:11)
[25] Bateman et al (2010)
[26] Peck(2008:24)

μεθόδων στην οικονομική θεωρία, που επιβάλλει η κυρίαρχη νεοκλασική οικονομική θεωρία.

Ο νεοφιλελευθερισμός αποτελεί στην ουσία μια αναδιατύπωση ιδεών που υπάρχουν από τις αρχές του 18ου αιώνα μέσα στο έργο των Σμιθ και Ρικάρντο οι οποίοι ανέπτυξαν το δόγμα τους αντιτιθέμενοι στον πατερναλισμό των μερκαντιλιστών[27], αναδιατύπωση απαλλαγμένη από τις περισσότερο μετριοπαθείς πλευρές. Η ατζέντα του νεοφιλελευθερισμού, των σύγχρονων οπαδών της λιτότητας, είναι διαφορετική από αυτήν των αρχών του προηγούμενου αιώνα ή από αυτήν του laissez-faire των κλασσικών. Η συνηγορία ενάντια στον κρατικό παρεμβατισμό αντικαθίσταται με την ανάγκη αποκαθήλωσης του κράτους πρόνοιας που έχει δομηθεί από τον μεταπολεμικό κεϋνσιανισμό. Η δέσμη μέτρων που προτείνει ο νεοφιλελευθερισμός έχει κωδικοποιηθεί κάτω από την επονομαζόμενη «ΑΦΙ συνταγή» (D-L-P formula)[28]:

1. Από-ρύθμιση (Deregulation)
2. Φιλελευθεροποίηση του εμπορίου και της βιομηχανίας (Liberalization)
3. Ιδιωτικοποιήσεις (Privatization)

Κατά παρόμοιο τρόπο προτάθηκε από τον οικονομολόγο John Williamson ένα σύνολο προτάσεων, ο λεγόμενος συμβιβασμός της Ουάσινγκτον (Washington Consensus), ως βάση κοινά αποδεκτών κρατικών οικονομικών πολιτικών, ένας συμβιβασμός ως προς τις αναγκαία ακολουθούμενες πολιτικές, εντός της κυρίαρχης οικονομικής[29], ώστε να ξεπεραστούν τα εμπόδια της οικονομικής ανάπτυξης. Ο

[27] Manfred and Roy(2010:2)
[28] Manfred and Roy(2010:14)
[29] Marangos (2009:357)

συμβιβασμός της Ουάσινγκτον θεωρείται ένα είδος νεοφιλελεύθερου μανιφέστου[30], μία λίστα προτεινόμενων συνταγών από διεθνείς οργανισμούς όπως το ΔΝΤ. Αποτελείται από τους παρακάτω 10 άξονες[31]:

- Δημοσιονομική πειθαρχία
- Μείωση των «μη αναγκαίων» κρατικών δαπανών
- Φορολογική μεταρρύθμιση στην κατεύθυνση της αύξηση της φορολογικής βάσης και ταυτόχρονης μείωσης της προοδευτικότητας του φορολογικού συστήματος
- Φιλελευθεροποίηση του χρηματοπιστωτικού συστήματος
- Πολιτικές συναλλαγματικής ισοτιμίας απαλλαγμένες από χειραγώγηση (υποτίμηση ή υπερτίμηση)
- Φιλελευθεροποίηση του εξωτερικού εμπορίου
- Ιδιωτικοποιήσεις
- Άρση των ρυθμίσεων στις αγορές (Απορύθμιση)
- Διασφάλιση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας (property rights)

Η εφαρμογή των νεοφιλελεύθερων συνταγών θεωρήθηκε πως θα δώσει μια λύση στο πρόβλημα της οικονομικής ανάπτυξης, θα διασφαλίσει μια λίγο πολύ διαρκή ανάπτυξη και θα αφήσει πίσω τους εμπορικούς κύκλους. Οι εμπορικοί κύκλοι θεωρήθηκε πως αν και δεν έχουν εξαλειφτεί πλήρως έχει εντούτοις επιτευχθεί ο έλεγχος ή τουλάχιστον ο μετριασμός τους, μέσω του περιορισμού του κράτους σε ένα ρόλο εγγυητή της διασφάλισης ευνοϊκών συνθηκών για ιδιωτικές επενδύσεις και κυρίως μέσω του ελέγχου των επιτοκίων και της διάθεσης χρήματος από την κεντρική τράπεζα. Οι αναφορές σε κάτι περισσότερο από ήπιους κι ελέγξιμους

[30] Marangos (2009:351)
[31] Marangos (2009:358-360)

εμπορικούς κύκλους θεωρήθηκε ότι δεν εντάσσεται στην «ορθόδοξη» οικονομική θεωρία, όπως η περίπτωση της Αυστριακής σχολής, που παρά την ξεκάθαρη laissez-faire στάση της, θεωρείται ένα είδος ετερόδοξου ρεύματος. Οι πολιτικές του νεοφιλελευθερισμού εφαρμόστηκαν και συνεχίζουν να εφαρμόζονται, όμως δεν φάνηκαν ικανές να αποτρέψουν την κρίση του 2007/2008. Παρά τις όποιες αμφισβητήσεις και την προσπάθεια επαναφοράς στο προσκήνιο ενός ήπιου Κεϋνσιανισμού, εξακολουθεί ο νεοφιλελευθερισμός να αποτελεί το κυρίαρχο ρεύμα.

Η εκδοχή των πολιτικών της λιτότητας της Αυστριακής σχολής

Η επονομαζόμενη Αυστριακή σχολή σήκωσε το βάρος της πολεμικής ενάντια στον Κεϋνσιανισμό αλλά και γενικότερα σε οποιοδήποτε ρεύμα σκέψης μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει αναφορές στον κολεκτιβιστικό τρόπο οργάνωσης όπως χαρακτηρίζεται από τη σχολή αυτή, οποιαδήποτε άποψη ευνοεί ένα είδος κρατικής παρέμβασης ή οποιοδήποτε ίχνος κεντρικού σχεδιασμού, ταξινομώντας και τον εθνικοσοσιαλισμό εντός αυτού του πλαισίου[32]. Βασικοί εκπρόσωποι του οι αριστοκρατικής προέλευσης οικονομολόγοι Mises και Hayek αλλά και ο φιλόσοφος Popper. Το ρεύμα αυτό αποτελεί έναν από τους βασικούς εκπροσώπους του νεοφιλελευθερισμού. Αν και ποτέ δεν απέκτησε το κύρος και την επιρροή των νεοκλασικών οικονομολόγων εντός της κυρίαρχης οικονομικής θεωρίας και των ακαδημαϊκών κύκλων, εντούτοις προωθήθηκε από ομάδες πίεσης (λόμπυ) σε πανεπιστήμια και διάφορες ενώσεις μέσω π.χ. επιχειρηματικών χρηματοδοτήσεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο διορισμός του Mises: «… ο μισθός του Mises στο Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης πληρωνόταν από αντι-New Deal επιχειρηματίες σαν

[32] Jones (2012:κεφ. 2)

τον Lawrence Fertig …»[33]. Μια από τις βασικές αιχμές της επιχειρηματολογίας τους αποτελεί η πεποίθηση της αδυναμίας να υπάρξει καλύτερη κοινωνική οργάνωση πέραν αυτής που βασίζεται στην ελεύθερη αγορά του laissez-faire, λόγω της αδυναμίας υπολογισμού των τιμών έξω από έναν σύστημα ελεύθερου ανταγωνισμού δομημένου γύρω από την προσφορά και τη ζήτηση και την ατομική ιδιοκτησία. Η ύπαρξη δε της ατομικής ιδιοκτησίας και του ελεύθερου ανταγωνισμού γίνεται προϋπόθεση οποιασδήποτε άλλης μορφής ελευθερίας (κοινωνικής ή πολιτικής).

Κατά την «Αυστριακή» άποψη οποιαδήποτε άλλη απόπειρα υπολογισμού των τιμών, π.χ. μέσω ενός κεντρικά σχεδιασμένου μηχανισμού και οργάνωσης της οικονομίας, είναι καταδικασμένος να αποτύχει λόγω της αδυναμίας συνυπολογισμού της πληθώρας των συμμετεχόντων πληροφοριών-σημμάτων στον προσδιορισμό της τιμής, που είναι εφικτός μόνον μέσω δοκιμών και λαθών (trial and error), εντός της ελεύθερης αγοράς. Η σχετική διαμάχη είναι γνωστή κάτω από τον τίτλο «Το πρόβλημα του υπολογισμού των τιμών» (price calculation problem debate).

Η αιτία των κρίσεων γι' αυτούς που ακολουθούν αυτό το ρεύμα είναι – κατά τη διατύπωση του Hayek - η πολιτική του φθηνού χρήματος, δηλ. τα χαμηλά επιτόκια που επιβάλλει η κεντρική τράπεζα και η ευκολία δανεισμού που υπαγορεύεται από τη δυνατότητα «τυπώματος» πρακτικά απεριόριστου ποσού χρήματος, μέσω της λειτουργίας του συστήματος των κλασματικών αποθεμάτων (fractional reserve banking). Οι πρακτικές αυτές, οδηγούν σε πιστωτικές εκρήξεις, προκαλούν ένα τεχνητό παροξυσμό επενδύσεων, που με τη σειρά του οδηγεί αναπόφευκτα στην παραμόρφωση των τιμών, αναντίστοιχη της βελτίωσης της παραγωγικότητας και

[33] Jones (2012:e-Book Section 65)

τελικά στην κρίση. Αναλυτικότερα ο μηχανισμός εκδήλωσης της κρίσης κατά τους «Αυστριακούς» είναι ο παρακάτω[34]:

Η κρίση κυοφορείται την εποχή της υπέρμετρης οικονομικής ανόδου και αποτελεί τη διόρθωση της[35]. Η άνοδος προκαλείται τεχνητά μέσω της πολιτικής επιτοκίων της κεντρικής τράπεζας συνεπικουρούμενη από την χωρίς όρια ευχέρεια δημιουργίας χρήματος από το τραπεζικό σύστημα και της έλλειψης ενός κανόνα ελέγχου όπως ο κανόνας του χρυσού. Το επιτόκιο εάν αφεθεί να διαμορφωθεί στο πλαίσιο του ελεύθερου ανταγωνισμού χωρίς παρεμβάσεις θα είχε μια ορισμένη τιμή («natural rate»), που αντιστοιχεί στο απαιτούμενο – συγκυριακά - επίπεδο επενδύσεων. Η χειραγώγηση των επιτοκίων με τη διαμόρφωσή τους κάτω από το ιδεατό αυτό επιτόκιο, έχει ως συνέπεια τη στρεβλή κατανομή των επενδύσεων. Οι επιχειρηματίες βασίζονται στα σήματα των τιμών (price signals) για να τους καθοδηγήσουν στις επενδυτικές τους επιλογές, έτσι ώστε να κατανείμουν πόρους στις πιο κερδοφόρες κατευθύνσεις και να απασχολήσουν τις λιγότερο κοστοβόρες τεχνολογίες[36]. Λόγω της στρέβλωσης των τιμών, το υπερβάλλον κεφάλαιο διοχετεύεται σε λανθασμένες – μη κερδοφόρες – επενδύσεις που σε φυσιολογικές συνθήκες δεν θα επιλέγονταν, εάν ο μηχανισμός των τιμών που αποτελεί ένα είδος πληροφοριακού συστήματος είχε αφεθεί να δράσει χωρίς παραμορφώσεις στη διαμόρφωση των επενδυτικών αποφάσεων. Η νομισματική πολιτική ευνοεί κάποιες μερίδες επιχειρηματιών (και εργαζομένων), εφόσον οι τιμές και οι μισθοί αυξάνονται στρεβλά, προκαλώντας πληθωρισμό, που με τη σειρά του δημιουργεί μια σειρά ανεπιθύμητες παρενέργειες στην αγορά[37].

[34] Η παρακάτω ανάλυση βασίζεται στα Boettke(2006), Desai(2006), Backhouse(2006)
[35] Boettke(2006:28)
[36] Boettke (2006:53)
[37] Boettke et al(2010:20)

Η παραγωγή του τελικού προϊόντος πρέπει να περάσει από πολλά διαμεσολαβούμενα στάδια και ενδιάμεσες επενδύσεις, ενώ μεσολαβεί αρκετό χρονικό διάστημα ώστε οι καρποί μιας επένδυσης να γίνουν ορατοί, γεγονός που μπορεί εύκολα να οδηγήσει σε λανθασμένες επιχειρηματικές επιλογές. Λόγω της φύσης της παραγωγικής διαδικασίας, το μεγαλύτερο μέρος των επενδύσεων γίνεται αναγκαστικά σε μέσα παραγωγής και σε ενδιάμεσα προϊόντα., προσβλέποντας ακριβώς σε μεγαλύτερη μελλοντική παραγωγή (π.χ. κτίζονται νέα εργοστάσια, γίνεται επένδυση σε νέες μηχανές κ.λ.π.). Εξαιτίας των παραπάνω οι αναγκαίες επενδύσεις διενεργούνται μέσω πίστωσης και προηγούνται χρονικά της έναρξης της παραγωγής των τελικών προϊόντων. Τα οφέλη επομένως των επενδύσεων μπορούν να φανούν μόνον μετά την έναρξη της παραγωγής των τελικών προϊόντων. Οι επενδύσεις αυτές, όταν αρχίσει η παραγωγή των τελικών προϊόντων, μπορεί να αποδειχθούν λανθασμένες, διότι έχουν επιλεγεί υπό το κράτος των παραμορφωμένων τιμών που επικρατούσαν την εποχή της επιλογής τους. Η τεχνητή παραγωγική άνοδος διακόπτεται απότομα αφήνοντας ανολοκλήρωτες τις επενδύσεις και εγκλωβισμένο το κεφάλαιο που έχει μετατραπεί σε μηχανολογικό εξοπλισμό που είναι αδύνατον να αξιοποιηθεί στην τρέχουσα παραγωγή, λόγω της ασυμβατότητας του με την υπάρχουσες τεχνικές. Αναπόφευκτα λοιπόν οδηγούμαστε σε απότομη πτώση της παραγωγής και στην ύφεση. Για να επανέλθει η ομαλότητα απαιτείται η επαναφορά των τιμών σε φυσιολογικό επίπεδο με αναγκαστική απαξίωση ή καταστροφή του εγκλωβισμένου κεφαλαίου και ευθυγράμμιση του με τα προ ανόδου επίπεδα. Η οποιαδήποτε παρέμβαση στο επίπεδο των τιμών κατά την άποψη αυτή πρέπει να αποκλειστεί, διότι ακυρώνει τον μηχανισμό των τιμών ως μέσω κίνησης της οικονομίας και επιτείνει τις παραμορφώσεις στις τιμές διατηρώντας τη διοχέτευση κεφαλαίου σε λανθασμένες επενδύσεις – μπορεί η κρίση να γίνεται ηπιότερη, όμως

πρόκειται για μια προσωρινή αναβολή, η αναπόφευκτη διόρθωση μέσω της κρίσης επανέρχεται δριμύτερη.

Για την άρση της κρίσης προτείνονται μια σειρά μέτρα περιορισμού του αχαλίνωτου δανεισμού, όπως:

- η αύξηση της αναλογίας των αποθεματικών των τραπεζών (πρόκειται ουσιαστικά για περιορισμό της δημιουργίας νέου χρήματος από τις τράπεζες, ώστε να δυσχεραίνεται ο δανεισμός)
- η επαναφορά του κανόνα του χρυσού,
- η κατάργηση της παρεμβατικής πολιτικής της κεντρικής τράπεζας έως την κατάργηση της. Η δημιουργία χρήματος μπορεί να αναληφθεί από τις ιδιωτικές τράπεζες, αρκεί να μην επιτρέπεται η δημιουργία νέου χρήματος
- οι τράπεζες πρέπει να δρουν στο πλαίσιο του ανταγωνισμού και το επιτόκιο να διαμορφώνεται μέσα στο πλαίσιο αυτό σύμφωνα με την προσφορά και τη ζήτηση και όχι να χειραγωγείται. Οι επιχειρηματικές αστοχίες των τραπεζών θα πρέπει να «τιμωρούνται» όπως υπαγορεύει ο «υγιής» ανταγωνισμός.

Η «Αυστριακή» οικονομική θεωρία δεν μπόρεσε να γίνει κυρίαρχη στο πλαίσιο της επίσημης οικονομικής θεωρίας, διότι δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί στην αυστηρότητα όπως την αντιλαμβάνεται η κυριαρχούσα οικονομική μέθοδος και στη μαθηματικοποίηση που χαρακτηρίζει την μεταπολεμική εξέλιξη της επίσημης οικονομικής θεωρίας – στη νεοκλασική ή την κεϋνσιανή εκδοχή της[38]. Στο επίπεδο της ιδεολογίας και της συμβολής της στην επικράτηση της εκδοχής της λιτότητας έναντι του Κεϋνσιανισμού μέσω της οργάνωσης της νεοφιλελεύθερης παρέμβασης, ήταν και είναι αδιαμφισβήτητα μεγαλύτερη.

[38] Backhouse (2006:48-49)

«Αυστριακοί» και κρίση του 2007/2008.

Η αφήγηση των Αυστριακών για την κρίση του 2007/2008 δεν διαφέρει από τη γενικότερη θεώρηση τους :

Στην τρέχουσα Μεγάλη Ύφεση μια σειρά παραγόντων όπως η στρεβλή λειτουργία της αγοράς λόγω της υπέρμετρης διάθεσης πιστωτικού κεφαλαίου, επέτρεψε τη διοχέτευση υπερβαλλόντων πιστωτικών κεφαλαίων στην αγορά κατοικίας, δημιουργώντας μια φούσκα περιουσιακών στοιχείων η οποία αποτέλεσε τη βάση ενός συνόλου από επιβλαβώς συγκροτημένα πιστωτικά εργαλεία, που όλα τώρα καταρρέουν κάτω από την αφύπνιση του ηφαιστείου της κατασκευαστικής φούσκας. Η «Μεγάλη Ύφεση» δεν είναι προϊόν της απληστίας του laissez-faire καπιταλισμού, αλλά είναι αθέλητη συνέπεια από ένα ζευγάρι πολύ σημαντικών παρεμβάσεων στη λειτουργία της διαδικασίας της αγοράς: την επεκτατική πολιτική της FED και ένα σύνολο από πολιτικές που τεχνητά μείωσαν το κόστος και το ρίσκο της ιδιοκτησίας κατοικίας, επιτρέποντας τη δημιουργία δανείων υψηλού ρίσκου που με τη σειρά τους οδήγησαν σε ακόμα πιο ριψοκίνδυνες καινοτομίες της χρηματοπιστωτικής βιομηχανίας. Από την προοπτική των «Αυστριακών» η στο τέλος κατάρρευση αυτού του πύργου των τραπουλόχαρτων κατασκευασμένου πάνω στον πληθωρισμό, αντιπροσωπεύει όχι την αποτυχία του καπιταλισμού, αλλά την κατά ένα μεγάλο μέρος προβλέψιμη αποτυχία της κεντρικά ελεγχόμενης τραπεζικής και άλλων μορφών κυβερνητικών παρεμβάσεων[39].

Μονεταρισμός

Η εξάντληση της αποτελεσματικότητας της Κεϋνσιανής πολιτικής κατά τη δεκαετία του ’70, επιτάχυνε την επαναφορά στο προσκήνιο των laissez-faire

[39] Horwitz (2008)

πολιτικών. Όμως η αμιγής επαναφορά τους θα σήμαινε ουσιαστικά άρνηση εφαρμογής οποιουδήποτε μέτρου, πρακτική που είχε ακολουθηθεί ως επίσημη πολιτική παλαιότερα χωρίς επιτυχία. Για αυτό οι νέες πολιτικές ήταν στην ουσία τους μεν πολιτικές laissez-faire, περιείχαν όμως προτάσεις μακροοικονομικής πολιτικής διεξόδου από την σοβούσα κρίση. Μέσα σε αυτό το κλίμα προκρίνεται ,συγκυριακά όπως διαφάνηκε πολύ σύντομα και από τη διάψευση και αυτών των λύσεων, ο λεγόμενος μονεταρισμός - συνιστώσα του ευρύτερου νεοφιλελεύθερου ρεύματος.

Οι σύγχρονοι μονεταριστές αποτελούν μέρος της παράδοσης την οποία ο Skidelsky ονομάζει freshwater οικονομολόγους[40] (αυτούς που έχουν σπουδάσει στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου – αν και η επιρροή τους δεν περιορίζεται μόνον εκεί). Ο μονεταρισμός δεν αποτελεί προϊόν του τέλους του 20ου αιώνα. Ήδη από τις αρχές του 20ου αιώνα αποτελεί ένα σοβαρό ρεύμα με εκπροσώπους όπως Irvin Fisher[41]. Ο ίδιος ο πρώιμος Κέυνς μπορεί να θεωρηθεί μονεταριστής πριν απαρνηθεί την κυρίαρχη τότε αφήγηση. Η περιβόητη φράση του ότι μακροπρόθεσμα είμαστε όλοι νεκροί[42], αποτελεί κριτική στους μονεταριστές της γενιάς του, σηματοδοτεί την απάρνηση του μονεταρισμού και μετατόπιση του προς την αποδοχή λύσεων δημοσιονομικού χαρακτήρα που κορυφώνεται με τη συγγραφή της Γενικής θεωρίας.

Ο σύγχρονος μονεταρισμός επαναφέρει την ποσοτική θεωρία του χρήματος, κηρύσσοντας ότι ο πληθωρισμός είναι καθαρά χρηματικό φαινόμενο. Πράγματι, ο μονεταρισμός ήταν κατά πολλούς τρόπους μια αναδιατύπωση της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος η οποία έχει τις ρίζες της πίσω στον David Hume. Η δύναμή του βρίσκεται στο ότι παρείχε στους φιλελεύθερους έναν εναλλακτικό τρόπο να σκέπτονται για την μακροοικονομία διαφορετικό από αυτό που προσέφερε ο Κέυνς,

[40] Skidelsky (2010a:29)
[41] De Long (2000:83)
[42] Keynes (1923) αναφέρεται στο De Long (200:86)

τρόπος που έβαλε το χρήμα μπροστά και στο κέντρο[43]. Επιπλέον εισάγει την έννοια του φυσικού ποσοστού ανεργίας (natural rate of unemployment), θεωρώντας ανέφικτη κάθε προσπάθεια μείωσης του ποσοστού ανεργίας κάτω από αυτό το ποσοστό, η προσπάθεια μείωσης του ποσοστού κάτω από αυτό οδηγεί σε πληθωρισμό. Με αυτόν τον τρόπο «λύνεται» ως γόρδιος δεσμός το πρόβλημα της ανεργίας – τουλάχιστον έως το επίπεδο του φυσικού ποσοστού που μπορεί να φτάνει έως και 6,5% - ενώ ο πληθωρισμός μπορεί να ελέγχεται με την χειραγώγηση της ποσότητας της χρηματικής κυκλοφορίας[44].

Ο βασικός εκπρόσωπος του μονεταρισμού είναι ο Milton Friedman. Ο Friedman βαθιά επηρεασμένος από τον μέντορά του στο πανεπιστήμιο του Σικάγου, Simons θεωρεί πως ο λόγος που η καπιταλιστική οικονομία πέφτει στον εμπορικό κύκλο είναι οι άστοχοι δημοσιονομικοί ή νομισματικοί χειρισμοί της κυβέρνησης (θεωρία που αναπτύσσεται στο Monetary History of United States, γραμμένο με την Anna Schwartz, μια μελέτη των αιτιών της μεγάλης κρίσης του μεσοπολέμου, το βιβλίο αυτό ισχυρίζεται ότι η FED, μετέτρεψε μια μικρή ύφεση σε μια κρίση μέσω ανεπαρκούς διαχείρισης της νομισματικής πολιτικής[45]) – αν και απαρνείται την ανάγκη το κράτος να δράσει σε ορισμένες περιπτώσεις ως ρυθμιστής, όπως φαίνεται να προτείνει ο Simons. Ο Friedman είναι από αυτούς που πρωτο-χρησιμοποίησαν τον όρο νεοφιλελευθερισμός[46] για να διαφοροποιηθούν έναντι του κλασσικού laissez-faire, θεωρώντας τον ανεπαρκή και απλοϊκό ως προς τον ρόλο του κράτους στην εύρυθμη λειτουργία της αγοράς, επιχειρηματολογώντας υπέρ του περιορισμού του κράτους σε απλό ρυθμιστή της εύρυθμης λειτουργίας της αγοράς. Αν και οι προτάσεις τους μεταβάλλονται διαχρονικά, πάντα έχουν στο επίκεντρο τον έλεγχο της

[43] Blyth (2013:eBook Section 150)
[44] Lapavitsas(2005:34)
[45] Jones (2012: eBook Section 106)
[46] Jones (2012: eBook Section 107)

ροής του χρήματος. Η ροή του χρήματος μπορεί να χρησιμοποιηθεί είτε αντικυκλικά, δηλ. με εισροή χρήματος στην αγορά όταν έχουμε ύφεση κι ελλείμματα, προκυκλικά δηλ. με απόσυρση χρήματος όταν έχουμε άνοδο και πλεονάσματα. Αργότερα η μονεταριστική άποψη προτείνει την σταθερή ροή χρήματος σε σύμπνοια με την πορεία της οικονομίας[47]. Η συνταγή αυτή δοκιμάζεται στη δεκαετία του ’70 σε ΗΠΑ και Βρετανία χωρίς τα αναμενόμενα αποτελέσματα οπότε και φεύγει από το προσκήνιο[48]. Πολλές από τις αρχές του μονεταρισμού ενσωματώθηκαν σε άλλα οικονομικά ρεύματα όπως ο νέος κεϋνσιανισμός[49].

Η σύνδεση του μονεταρισμού με την προαγωγή του laissez-faire μπορεί να μην είναι εκ πρώτοις όψεως ορατή, όπως άλλωστε δείχνει η εμπειρία αντιμετώπισης της κρίσης 2007 από την Αμερικάνικη Κυβέρνηση, όπου οι νομισματικές πολιτικές συνδυάζονται με ήπιες έστω παρεμβάσεις δημοσιονομικού χαρακτήρα. Αυτό οφείλεται ωστόσο, στον τρόπο προβολής της μονεταριστικής πρότασης, περιορίζοντας την μόνον στο πεδίο των νομισματικών της προταγμάτων, «.. αντιπροσωπεύοντας έτσι με λανθασμένο τρόπο αυτό που είναι επουσιώδεις διαφωνίες [με τα άλλα ρεύματα του laissez-faire, όπως οι Αυστριακοί] και αναδεικνύοντας τες σε μείζονες διαφορές απόψεων»[50]. Εντούτοις η πολιτικοοικονομική ατζέντα των λεγόμενων μονεταριστών είναι σαφώς μια laissez-faire ατζέντα. Εξάλλου η πρόταξη καθαρά νομισματικών λύσεων είναι έτσι κι αλλιώς μια άρνηση της αποτελεσματικότητας των δημοσιονομικής παρέμβασης, μια επαναφορά στη σφαίρα

[47] Knoop (2010:64)
[48] De Long (2000:84)
[49] De Long (2000:84)
[50] Friedman, Milton (1977) αναφέρεται στο Jones (2012: σημ. 8, κεφ. 3)

του laissez-faire. Η μονεταριστική συνηγορία υπέρ του σταθερού χρήματος ταιριάζει εύκολα με την υπεράσπιση της ατομικής ιδιοκτησίας[51].

Συνοψίζοντας, οι προτάσεις των μονεταριστών είναι οι ακόλουθες[52]:

- Η προσφορά (διαθεσιμότητα) του χρήματος είναι ο κυρίαρχος παράγοντας που επηρεάζει το ονομαστικό εισόδημα
- Μακροπρόθεσμα, η επιρροή του χρήματος συνίσταται στο επίπεδο των ονομαστικών τιμών και σε άλλα ονομαστικά μεγέθη. Μακροπρόθεσμα οι πραγματικές μεταβλητές όπως το πραγματικό εθνικό προϊόν ή η ανεργία, καθορίζονται από πραγματικούς και όχι νομισματικούς παράγοντες
- Βραχυπρόθεσμα η διαθεσιμότητα του χρήματος επηρεάζει τις πραγματικές μεταβλητές. Το χρήμα είναι ο κυρίαρχος παράγοντας που προκαλεί κυκλικές κινήσεις στο εθνικό προϊόν και την ανεργία
- Ο ιδιωτικός τομέας της οικονομίας είναι εγγενώς σταθερός. Η αστάθεια στην οικονομία είναι κυρίως αποτέλεσμα κρατικών πολιτικών.

Από τις παραπάνω πεποιθήσεις προκύπτει η άρνηση των μονεταριστών της αποτελεσματικότητας των δημοσιονομικών παρεμβάσεων, άρα η υποστήριξή τους σε laissez-faire πολιτικές, αλλά και η υποστήριξη στην ανάγκη ενός σταθερού ρυθμού αύξησης της ποσότητας του χρήματος. Δεν αρνούνται τέλος τη δυνατότητα χρήσης ευέλικτης νομισματικής πολιτικής για την επίτευξη βραχυπρόθεσμων και μόνον αποτελεσμάτων.

Ο Μονεταρισμός και η Μεγάλη Ύφεση του 2007/2008.

[51] Congdon (2007:139)
[52] Froyen (1990:226)

Αν και δεν υπάρχει πλέον ένα διακριτό αμιγές μονεταριστικό ρεύμα, οι προτάσεις των μονεταριστών φαίνεται να αποτελούν μέρος των εναλλακτικών εργαλείων που έχουν στη διάθεση τους οι κυβερνήσεις για την άσκηση των κρατικών πολιτικών, ενώ η άποψη των μονεταριστών ως προς την εκδήλωση των κρίσεων (ειδικά αυτής του μεσοπολέμου) φαίνεται να είναι αποδεκτή από αρκετούς. Σύμφωνα με αυτήν την γραμμή ερμηνείας, η κρίση οφείλεται σε άστοχους χειρισμούς της Κεντρικής Τράπεζας. Συγκεκριμένα, την αδυναμίας της να διαχειριστεί με ορθό τρόπο τη ροή του χρήματος στην αγορά. Η αφήγηση των μονεταριστών, η οποία υιοθετείται από τον Bernard Bernanke πριν ακόμα γίνει πρόεδρος της αμερικάνικης κεντρικής τράπεζας (FED)[53], ισχυρίζεται ότι λάθη πολιτικής στη διάρκεια του καθόδου (δηλ. η μη επαρκής διάθεση χρήματος) είχαν ως συνέπεια το βάθεμα της κρίσης και της παρατεταμένης διάρκειας της[54]. Η πρόκληση του εμπορικού κύκλου περιορίζεται σε μια τεχνική αδυναμία – μη διοχέτευση επαρκούς χρήματος στην περίπτωση αυτή - της κεντρικής τράπεζας. Το ερώτημα, γιατί η άστοχη χρήση της νομισματικής πολιτικής μπορεί να προκαλεί τόσο μεγάλη αστάθεια, έστω και βραχυπρόθεσμα είναι κάτι στο οποίο δεν έχει δοθεί επαρκής απάντηση ή οι όποιες απαντήσεις εμπεριέχουν το στοιχείο της αντίφασης[55]. Για την πρόληψη των κρίσεων προτείνεται η διοχέτευση χρήματος στην αγορά με κάποια σταθερή ροή και όχι τα μεγάλα σκαμπανεβάσματα της νομισματικής πολιτικής, ακολουθώντας έναν «φυσικό ρυθμό» ανάπτυξης της οικονομίας (χωρίς όμως να έχει προταθεί κάποιος ασφαλής τρόπος υπολογισμού του «φυσικού» αυτού ρυθμού), «καταδικάζοντας» έτσι την κεντρική τράπεζα σε ένα είδος νομισματικής απραξίας. Διαφορετικά αντιμετωπίζεται η νομισματική πολιτική που πρέπει να εφαρμοστεί στις εξαιρετικές περιπτώσεις, που

[53] Χαρακτηριστική είναι η έκφρασή του περί ή μοιράσματος χρήματος από ελικόπτερα για την αποφυγή της του αποπληθωρισμού (helicopter money), Bernanke (2002)
[54] Skidelsky (2010:68)
[55] Knoop (2010: 60)

για διάφορους λόγους, μπορεί να ξεσπάσει κρίση. Η νομισματική πολιτική τότε μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να αντισταθμίσει τις μείζονες οικονομικές αναταράξεις. Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια περιόδων νομισματοπιστωτικών κρίσεων, τραπεζικών πανικών ή πολέμων, οι κεντρικές τράπεζες μπορούν να παρέχουν προσωρινή ρευστότητα στις αγορές. Παρόλα αυτά κατά τα λεγόμενα του Friedman «…σε αυτόν τον τομέα το καλύτερο είναι συνήθως ο εχθρός του καλού». Με άλλα λόγια, η μη διακριτική χρήση της [νομισματικής] πολιτικής πρέπει να προωθείται μόνον σε εξαιρετικές περιπτώσεις, ώστε να αποφεύγεται η υπερβολική χρήση[56]. Οι ομοιότητες με τη χρήση της νομισματικής πολιτικής από την κυβέρνηση των ΗΠΑ για την αντιμετώπιση της κρίσης του 2007/2008 (η επονομαζόμενη νομισματική πολιτική της ποσοτικής διευκόλυνσης – Quantitative Easing) αλλά και οι προσπάθειες χρονικού περιορισμού εφαρμογής τους (χωρίς μέχρι στιγμής επιτυχία) είναι προφανείς.

Νέα κλασική οικονομική θεωρία

Η αποτυχία και της μονεταριστικής πολιτικής της δεκαετίας του 1970, άνοιξε το δρόμο για την εφαρμογή μιας καθαρότερης μορφής laissez-faire πολιτικής, έτσι ακολούθησε ο νεοφιλελευθερισμός της ανοικτής οικονομίας και της παγκοσμιοποίησης με ακόμα πιο ριζοσπαστικά συντηρητική ατζέντα[57]. Στο επίπεδο της θεωρίας η αποτυχία της εφαρμογής των μονεταριστικών συνταγών τη δεκαετία του 1970, έδωσε τη θέση της σε μια άλλη παραλλαγή του laissez-faire την «νέα κλασσική οικονομική» η οποία σχετίζεται κυρίως με τον Robert Lucas[58]. Η αμφισβήτηση της νεοκλασικής σύνθεσης δεν μπορούσε να γίνει με τα παλιά εργαλεία, εφόσον οι αδυναμίες αυτών παρήγαγαν την κεϋνσιανή «επανάσταση». Από

[56] Knoop(2010:64)
[57] Mavroudeas (2013b:300)
[58] Saad-Filho & Johnson (2005: 34)

την άλλη η αμφισβήτηση αυτή έπρεπε να γίνει από την οπτική της κλασικής θεωρίας, εμπλουτίζοντας την με νέα επιχειρήματα. Ο εμπλουτισμός έγινε με την ανάπτυξη μιαw σειράς υποθέσεων και θεωριών με κύριες τα Rational Expectation Hypothesis, Real Business Cycle, Efficient Market Theory. Η αδιαφιλονίκητη αδυναμία των αγορών να αποτρέψουν την κρίση, αποδόθηκε στη μονομέρεια των υποθέσεων της νεοκλασικής θεωρίας, έτσι επιχειρήθηκε να ενσωματωθούν επιπλέον υποθέσεις – χωρίς να αμφισβητηθούν οι πυλώνες της νεοκλασικής θεωρίας, όπως είναι η οριακή θεωρία –όπως η δυνατότητα ύπαρξης ασύμμετρης πληροφορίας στη θέση της απεριόριστης ορθολογικότητας και η δυνατότητα ισότιμης πρόσβασης στην οικονομική πληροφορία από όλους τους οικονομικούς παίκτες. Τέτοιοι περιορισμοί που υπάρχουν στις αγορές δυσχεραίνουν την εκκαθαριστική δράση των αγορών. Έτσι δικαιολογείται σε ένα βαθμό η κρατική παρέμβαση, εάν ευνοεί την ελεύθερη δράση των αγορών. Οι υπερκρατικοί θεσμικοί παράγοντες όπως το ΔΝΤ δεν είχαν κανένα πρόβλημα να μετατρέψουν τις θεωρίες αυτές σε πρακτικές πολιτικές εφόσον δεν αμφισβητούν το βασικό πυρήνα του laissez-faire. Έτσι στην καθημερινή πρακτική εξακολουθούν να προωθούνται οι πολιτικές που υποστηρίζουν την ελευθερία των αγορών[59].

Η Ελληνική κρίση από τη σκοπιά των οπαδών της λιτότητας

Το πρόβλημα της σύγκλισης των ευρωπαϊκών οικονομιών θεωρείται για τις ερμηνείες της Ελληνικής και γενικότερα της Ευρωπαϊκής κρίσης κεντρικό και για τις δύο παραλλαγές της κυρίαρχης οικονομικής θεωρίας (νεα-κεϋνσιανή ή νέα-κλασική

[59] Saad-Filho & Johnson (2005: 37-38)

παραλλαγή). Όσον αφορά την Ελλάδα η ένταξη της στην ΕΟΚ αρχικά και την ΟΝΕ αργότερα, είχε πράγματι ως εκπεφρασμένο στόχο τη σύγκλιση της ελληνικής περιφερειακής οικονομίας και τη μετατροπή της σε ισότιμο παίκτη με τις οικονομίες του ευρωπαϊκού κέντρου[60]. Γενικότερα η ΕΕ θεωρήθηκε – παρά ενδεχομένως τους αρχικούς λόγους δημιουργίας της - πως μπορούσε να αποτελέσει μία βέλτιστη νομισματική περιοχή (optimal currency area) που θα οδηγούσε σε αναβάθμιση των ευρωπαϊκών οικονομιών στο σύνολό τους στη διεθνή σκακιέρα και να αμφισβητήσει την κυριαρχία του δολαρίου ως διεθνές αποθεματικό νόμισμα. Σε αυτήν την κατεύθυνση προωθήθηκε και εν τέλει υλοποιήθηκε παρά τις παλινωδίες και η ιδέα του κοινού ευρωπαϊκού νομίσματος. Στο πλαίσιο της ανάγκης σύγκλισης των οικονομιών, πέρα από τις αρχικές πολιτικές επιδοτήσεων, εφαρμόστηκε η περιφερειακή πολιτική των κριτηρίων του Μάαστριχτ, ουσιαστικά της νεοφιλελεύθερης απάντησης της ΕΕ στην μονίμως σοβούσα διεθνή κρίση και απειλή του διεθνούς ανταγωνισμού. Το ξέσπασμα της κρίσης στην περιφέρεια της ΕΕ αποτελεί κατά κάποιον τρόπο ένδειξη αποτυχίας της επιχείρησης άρσης των περιφερειακών αντιθέσεων και της δυνατότητας οικονομικής σύγκλισης των ευρωπαϊκών οικονομιών, εάν ποτέ ήταν πράγματι αυτός ο στόχος. Έχει δε ως συνέπεια μέχρι και τη γενικότερη αμφισβήτηση του Ευρωπαϊκού project –ακόμα και από την σκοπιά της κυρίαρχης οικονομικής θεωρίας.

[60] Κατά το Mavroudeas (2013), η πραγματική ατζέντα της ένταξης ήταν: Πρώτον η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση προσέφερε την προοπτική μιας ευρύτερης αγοράς, συγκρινόμενης με αυτήν της Ελλάδας. Δεύτερον και πιο σημαντικό προσέφερε στον ελληνικό καπιταλισμό τη βαρύτητα μιας έστω δευτερο-κλασάτης ιμπεριαλιστικής δύναμης (σε σύγκριση με το χαμηλότερο στάτους που είχε προηγούμενα), προοπτική που του έδινε τη δυνατότητα να εκμεταλλεύεται καλύτερα άλλες οικονομίες και περιοχές. Τρίτον και εξίσου σημαντικό προσέφερε ταυτόχρονα έναν ανώτερο οικονομικό μηχανισμό και ένα δυνατό ιδεολογικό όπλο ώστε να αυξήσει την εκμετάλλευση της ελληνικής εργατικής τάξης.

Όσον αφορά την Ελληνική και γενικότερα την Ευρωπαϊκής κρίση του 2007/2008, οι επικρατούσες ερμηνείες που προτάσσονται από τους οπαδούς των laissez-faire πολιτικών αποτελούνται από 2 ομάδες επιχειρημάτων[61]:

1. Η Ελληνική κρίση είναι μια καθαρά ελληνική «ασθένεια»

   Η εκδοχή αυτή η οποία προβλήθηκε εκτεταμένα στην αρχή της εκδήλωσης της κρίσης για να υποχωρήσει αργότερα καθώς εισέρχονταν και άλλες χώρες με κρίσεις παρόμοιων χαρακτηριστικών, χρησιμοποιήθηκε από τους κυρίαρχους κύκλους της ΕΕ και συντηρήθηκε στα ΜΜΕ ως ένα είδος ενοχοποίησης συγκεκριμένων χωρών και δικαιολόγησης των επιβαλλόμενων μέτρων. Εξακολουθεί να πέφτει στο τραπέζι, αν κι έχει εμπλουτιστεί με μια σειρά πρόσθετα επιχειρήματα. Παρατηρούμε ότι παρά το ότι αυτή η ερμηνεία θεωρεί την κρίση συνέπεια εθνικών χαρακτηριστικών, το επιχείρημα της εθνικής χροιάς χρησιμοποιείται εντός σχεδόν των συνόρων κάθε χώρας με παρόμοια προβλήματα, η εθνική σπατάλη και ασωτία είναι ένα σχεδόν μόνιμο επιχείρημα των οπαδών της λιτότητας κάθε χώρας. Συνοπτικά τα επιχειρήματα για την Ελλάδα είναι τα εξής :

   - Η Ελλάδα βρίσκεται υπό συνεχές έλλειμμα παραγωγικότητας με κύρια αιτία το μισθολογικό κόστος και κατά συνέπεια της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων της
   - Τα μεγάλα ελλείμματα που δημιουργούνται από πολιτικές ανεξέλεγκτης σπατάλης αλλά και πολιτικές συντήρησης του πελατειακού κράτους

[61] Στην ανάλυση που υπάρχει στο Mavroudeas (2013a) και η οποία ακολουθείται στο παρόν, υπάρχουν 3 ομάδες ερμηνειών, η τρίτη θεωρεί ότι το πρόβλημα έχει μεν εθνική προέλευση επιδεινώθηκε όμως από επιδιορθώσιμα λάθη αρχιτεκτονικής της ΟΝΕ. Η λύση κατά αυτήν την άποψη μπορεί να προέλθει με μεγαλύτερη ολοκλήρωση των λειτουργιών της ΕΕ. Η ερμηνεία αυτή έχει κυρίως Κευνσιανή η μετα-κευνσιανλη προέλευση.

χρηματοδοτούνται από συνεχώς αυξανόμενο δανεισμό που οδήγησε σε μη βιώσιμο χρέος

- Υψηλοί μισθοί, φοροδιαφυγή και φοροαποφυγή είναι συνέπεια και αυτά του υπερμεγέθους πελατειακού κράτους
- Στρεβλώσεις της αγοράς διατηρούν υψηλούς μισθούς και τιμές
- Τα δίδυμα ελλείμματα (δημοσιονομικό και τρεχουσών συναλλαγών) θεωρούνται προϋπάρχουσες και διαρκείς αιτίες (και όχι αποτέλεσμα) της ελληνικής (αλλά και γενικότερα των οικονομιών του Ευρωπαϊκού Νότου) κρίσης

2. Η ΟΝΕ δεν είναι και δεν μπορεί να γίνει μια Βέλτιστη Νομισματική Περιοχή (Optimal Currency Area)

Η ερμηνεία αυτή αποδίδει το πρόβλημα στην εξαρχής κακή αρχιτεκτονική της ΟΝΕ, διότι αποτελεί μη-βέλτιστη Νομισματική Περιοχή. Θεωρεί ότι η ΕΕ δεν είχε εξ ορισμού σχεδιαστεί κατά τέτοιον τρόπο ώστε να μπορέσει να επιτύχει η νομισματική ενοποίηση αφού της έλλειπαν μια σειρά ουσιώδη χαρακτηριστικά, όπως η υψηλή κινητικότητα των παραγωγικών συντελεστών (κεφάλαιο και εργασία), η δομική σύγκλιση των οικονομιών της (π.χ. οι εμπορικοί κύκλοι των μετεχόντων κρατών δεν βρίσκονται σε συντονισμό), η δημοσιονομική ενοποίηση, δηλ. η ενιαία δημοσιονομική πολιτική, ώστε οι διάφοροι «ασύμμετροι οικονομικοί κραδασμοί» να μπορούν να αντιμετωπίζονται με εσωτερικές χρηματικές μεταβιβάσεις. Επιπλέον είχε σε μεγάλο ή μικρότερο βαθμό συγκαλυμμένα την μη αποδοχή των ΗΠΑ, εφόσον η ΟΝΕ μπορεί να θεωρηθεί απειλή της παγκόσμια νομισματικής (και όχι μόνον) κυριαρχία τους.

Η κρίση δεν αυτοθεραπεύεται – κρατική παρέμβαση και Κεϋνσιανισμός

Η αέναη σύγκρουση αυτορρύθμισης και αυτοκαταστροφής ή αλλιώς laissez-faire versus «κρατική παρέμβαση»

Αν και συνέπεια συμβιβασμού, το μεταπολεμικό περιβάλλον είχε κυριαρχηθεί από την αποδοχή των κεϋνσιανών πολιτικών, δηλ. ότι είναι θεμιτό και αποτελεσματικό να εφαρμόζονται πολιτικές ρυθμίσεων και κρατικών παρεμβάσεων στην οικονομία. Παρόμοια συναίνεση είχε επικρατήσει και στο επίπεδο της οικονομικής θεωρίας. Από τη δεκαετία του 1970 και μετά άρχισε μια σταδιακή αποκαθήλωση των κεϋνσιανισμού. Οι ιδέες οι οποίες άρχισαν να κυριαρχούν προήγαγαν την πεποίθηση ότι θα πρέπει η αγορά να αφήνεται ελεύθερη να αυτορυθμίζεται όταν λόγω εξωγενών παραγόντων εμφανιστούν κάποιες εκτροπές, από την εν γένει ομαλά ανοδική πορεία της οικονομίας. Η επαναφορά στην ισορροπία είναι θέμα χρόνου και κατάλληλα γόνιμου πολιτικού περιβάλλοντος. Αρνούνταν τη ανάγκη της ρύθμισης και την κρατική παρέμβαση ως αναποτελεσματική ή ακόμα και επικίνδυνη – ένα σύμπλεγμα ιδεών που παρά το ότι ο βασικός του πυρήνας αποτελείτο από προϋπάρχουσες ιδέες (όπως η αποδοχή του νόμου του Say και η τάση προς άριστη ισορροπία της ελεύθερης αγοράς), αναγνωρίζεται ως νεοφιλελευθερισμός[62]. Μετά την κρίση του 2007/2008 προφανώς και λόγω της διάψευσης των νεοφιλελεύθερων πολιτικών μετά από σχετικά μακρόχρονη εφαρμογή τους, οι κεϋνσιανές θεωρίες και πολιτικές επανακτούν νομιμοποίηση στους κυρίαρχους κύκλους.

[62] Τουσέν (2012:25)

Αυτή η διαφορά οπτικής ακόμα και σφοδρής σύγκρουσης ιδεών και πολιτικών (ρύθμιση μη-ρύθμιση, παρέμβαση μη-παρέμβαση, ενθάρρυνση της κατανάλωσης - λιτότητα) φαίνεται να υπάρχει από πολύ παλιά, ήδη από την εμφάνιση των πρώτων καπιταλιστικών κρίσεων και πριν από την συγκροτημένη εμφάνιση του δεύτερου πόλου, του κεϋνσιανισμού.

Στη διάρκεια του μεσοπολέμου, η διαμάχη πήρε τη μορφή δημόσιας «σύγκρουσης» απόψεων και οικονομικών θεωριών μέσα από τη δημοσίευση επιστολών από θιασώτες της μιας ή της άλλης άποψης[63]. Η ίδια διαμάχη φαίνεται να επαναλαμβάνεται μεταξύ των σύγχρονων υποστηρικτών της μιας ή της άλλης θεωρίας μετά την κρίση του 2007200/8[64]. Έτσι κατά τον Skidelsky, η διαμάχη αυτή δεν αποτελεί κάτι διαφορετικό σε τελευταία ανάλυση από την διαμάχη σχετικά με τις αιτίες της κρίσης του μεγάλου κραχ του μεσοπολέμου[65]. Τα επίμαχα της σύγκρουσης είναι η ισχύς ή όχι του νόμου του Say, εάν η κρίση οφείλεται σε κάποιο είδους «χρηματικού κορεσμού» (money glut) ή αντίθετα σε κάποιου είδους «αποταμιευτικού κορεσμού» (savings glut) ή εάν η κρίση ξεπερνιέται με παρεμβάσεις στην πλευρά της προσφοράς (supply side) ή της ζήτησης (demand side) για τους οπαδούς της λιτότητας και της ακηδεμόνευτης αγοράς από τη μια και των οπαδών της «ελεγχόμενης» αγοράς και της κρατικής παρέμβασης από την άλλη. Η διαμάχη επεκτείνεται και στο πεδίο της οικονομικής ιστορίας, κυρίως στην ερμηνεία της

[63] Οι επιστολές αρχικά από τους D.H. Macgregor, A.C. Pigou, J.M. Keynes, Walter Layton υπέρμαχους της τόνωσης της κατανάλωσης μέσω της κρατικής παρέμβασης ως λύση στο πρόβλημα της ανάσχεσης των επενδύσεων και των T.E. Gregory, F.A. von Hayek, Arnold Plant, and Lionel Robbins Arthur Salter, and J.C. Stamp οπαδών της αναποτελεσματικότητας της παρεμβατικής πολιτικής η οποία κατά τη γνώμη τους δρα μάλλον ως τροχοπέδη στην ανάκαμψη η οποία θα επέλθει ως αποτέλεσμα της αποκατάσταση της κερδοφορίας των ιδιωτικών επενδύσεων δημοσιεύτηκαν τον Οκτώβριο του 1932 στους Τάϊμς του Λονδίνου (Boettke et al (2010))

[64] Η ομοιότητα επεκτείνεται και στον τρόπο με τον οποίο διεξάγεται η «διαμάχη» άλλοτε μέσω του γραπτού τύπου (ανταλλαγή επιστολών στους Sunday Times μεταξύ Skidelsky, Stiglitz μεταξύ άλλων 56 συνυπογραφόντων έναντι 19 συνυπογραφόντων υποστηριχτών της μη κρατικής παρέμβασης (αναφέρεται στο Broetke et al (2010)) ή μέσω πιο σύγχρονων μέσων όπως αυτά του διαδικτύου (βλ. π.χ. De Long (2009)).

[65] Skidelsky (2010a:4)

κρίσης του 1929 και του ξεπεράσματος της με τους κεϋνσιανής προέλευσης οικονομολόγους να θεωρούν το μεταπολεμικό μπουμ ως επιτυχία των δικής τους έμπνευσης πολιτικών[66]. Η μη πλήρης ανάκαμψη πριν την έναρξη του πολέμου αποδίδεται από τους οπαδούς του Κέυνς, σε περιορισμένη εφαρμογή του κεϋνσιανού μοντέλου, θεωρώντας τα μέτρα που εφαρμόστηκαν από τις κυβερνήσεις τη δεκαετία του 1930 ως μπαλώματα και ανεπαρκή – εκτός ίσως από την πλήρη εφαρμογή τους από την Χιτλερική Γερμανία όπου παρόμοια μέτρα εφαρμόστηκαν κάτω από ημι-στρατιωτικές συνθήκες, συνοδευόμενες από τρομοκρατία –για να επιφέρουν πλήρη ανάκαμψη[67].

Ο ιστορικός Κεϋνσιανισμός και η επινόηση της μακροοικονομίας.

Η κρίση του 2007/2008 σηματοδοτεί λοιπόν κατά κάποιον τρόπο και την επιστροφή των κεϋνσιανών απόψεων. «Ο John Maynard Keynes συνεχίζει να επιστρέφει, όπως η γηράσκουσα ντίβα που δίνει αποχαιρετιστήριες παραστάσεις»[68]. Η κεϋνσιανή άποψη κυοφορούμενη καθόλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου αλλά αποκρυσταλλωμένη συστηματικότερα με το έργο «Γενική Θεωρία της Απασχόλησης του Τόκου και του Χρήματος» («Γενική Θεωρία») δημοσιευμένο το 1936 από τον John Maynard Keynes, είναι απότοκο της κρίσης του μεσοπολέμου. Έως τότε οι λογικές της παρέμβασης του κράτους αποτελούν μειοψηφικό μέρος του αντίδοτου στις κατά καιρούς πτώσεις της παραγωγής και διακοπής της ανάπτυξης. Η κυρίαρχη άποψη που σε επίπεδο θεωρίας στοιχίζεται πίσω από την πεποίθηση της δυνατότητας της αγοράς να επιδιορθώνει αυτόματα τις όποιες δυσλειτουργίες της, αποτελεί και την

[66] Davidson (1991). Οι οπαδοί της λιτότητας αντίθετα μπορούν αντίθετα να ισχυρίζονται ότι η κρίση είχε ήδη ξεπεραστεί πριν αρχίσουν να εφαρμόζονται οι κεϋνσιανές πολιτικές Boettke et al (2010), ομοίως από την μαρξιστική παράδοση επικρατεί η αντίληψη ότι ούτε το ένα ούτε το άλλο ισχύει αλλά οφείλεται στην καταστροφή κεφαλαίου λόγω του πολέμου Pilling (1987)
[67] Skidelsky (2010a:70)
[68] Skidelsky (2010b)

«επίσημη άποψη» ή την άποψη του υπουργείου οικονομικών (treasury view) οι οποίες σε επίπεδο πρακτικής πολιτικής, μεταφράζονται στην προσπάθεια τήρησης ενός ισοσκελισμένου κρατικού ισολογισμού αλλά και της αναποτελεσματικότητας οποιασδήποτε κρατικής παρεμβατικής πολιτικής, εφόσον αυτή θεωρείται ότι δρα ανταγωνιστικά στις ιδιωτικές επενδύσεις αφαιρώντας από την ιδιωτική επιχείρηση – την ατμομηχανή της ιδιωτικής οικονομίας – αναγκαία για επενδύσεις κεφάλαια. Ο Κέυνς βάζει την κατανάλωση στο κέντρο της οπτικής του, εισάγει την έννοια του πολλαπλασιαστή, ότι δηλ. δαπάνη σε κάποιο τομέα της οικονομίας έχει θετικά αποτελέσματα και σε άλλους τομείς έτσι ώστε το αποτέλεσμα στην οικονομία να είναι τελικώς πολλαπλάσιο. Αντί της μικροοικονομικής συνάρτησης προσφοράς που συνδέει το κόστος παραγωγής της εξατομικευμένης επιχείρησης ή κλάδου (ανεξάρτητη μεταβλητή) με το παραγόμενο προϊόν (εξαρτημένη μεταβλητή) με την τιμή προσφοράς, δημιουργεί την γενικευμένη συνάρτηση προσφοράς, η οποία συνδέει το κόστος παραγωγής του συνόλου της οικονομίας (θεωρούμενου ως ένα τεράστιο εργοστάσιο), με τις συνολικές προβλεπόμενες από τους επιχειρηματίες πωλήσεις[69]. Η γενικευμένη αυτή συνάρτηση αποτελεί τη βάση της μακροοικονομικής και δεν υπόκειται στους ίδιους νόμους ισορροπίας με αυτούς των επιμέρους αγορών οι οποίες μπορεί εύκολα να προσαρμόζονται με μεταβολές των τιμών ανάλογα με την προσφορά και την ζήτηση. Γενικευμένες αγορές όπως αυτές της αγοράς εργασίας συμπεριφέρονται διαφορετικά. Ο Κέυνς γράφει τη «Γενική Θεωρία», αναζητώντας θεωρητική θεμελίωση των μέτρων πρακτικής πολιτικής των οποίων είναι ήδη θιασώτης[70]. Πράγματι αν και στη «Γενική Θεωρία» λείπει η συστηματική παράθεση προτάσεων πρακτικής πολιτικής εκτός ίσως κάποιων σποραδικών νύξεων, αυτές

[69] Tarshis (1948)

[70] Η Γενική θεωρία γράφεται το 1936 ήδη όμως π.χ. από το 1932 ο Κευνς υποστηρίζει « … δεν θα υπάρξει τρόπος απόδρασης από παρατεταμένη κι ενδεχομένως ατελεύτητη κρίση εκτός μέσω κρατικής παρέμβασης η οποία θα προωθήσει και χρηματοδοτήσει νέες επενδύσεις» Keynes(1932:60), αναφέρεται στο Boettke et al (2010:8)

υπάρχουν τόσο στα προηγούμενα έργα του Κέυνς (όπως π.χ. στο «Treatise on money», όπου ο Κέυνς συνιστά τρεις λύσεις: εξυγίανση, δασμούς, δημόσια έργα και φτηνό χρήμα[71]) όσο και στην πολιτική του στάση ή τη συμμετοχή του σε κυβερνητικές ή κρατικές επιτροπές[72]. Τις πολιτικές αυτές βλέπει ως φάρμακο στις επαναλαμβανόμενες κρίσεις του συστήματος, ως αναγκαίες για την αποτροπή της ενδεχόμενης κατάρρευσης του. Ο Κέυνς θεωρεί πως έτσι θα σώσει τον καπιταλισμό από τους καπιταλιστές[73]. Άλλωστε δεν έκρυψε ποτέ με ποια μεριά στοιχίζεται: «μπορεί να επηρεάζομαι από ότι φαίνεται σε εμένα ως δίκαιο ή λογικό, όμως ο ταξικός πόλεμος θα με βρει στο πλευρό της μορφωμένης μπουρζουαζίας (αστικής τάξης)»[74]. Οι απόψεις που αναπτύσσει ο Κέυνς στη «Γενική Θεωρία» έχουν χαρακτηριστεί ως η Κεϋνσιανή Επανάσταση, ως διάρρηξη των σχέσεων του με την παλιά θεωρία, μια υπερβολή που προωθήθηκε πιο πολύ από τους επιγόνους του, εφόσον η επιρροή του από την νεοκλασική παράδοση θεωρείται δεδομένη[75]. Η αποφυγή της ρητής αναφοράς μέσα στο έργο του των οποιωνδήποτε θεωρητικών του καταβολών στη νεοκλασική θεωρία και ο υπερτονισμός της ρήξης με κάποιες πλευρές της οφείλεται μάλλον σε ένα είδος τακτικής κίνησης παρά σε πραγματική άρνηση των βασικών νεοκλασικών παραδοχών[76]. Εντούτοις η προβαλλόμενη «επαναστατικότητα» του Κέυνς, έχει κάποια βάση στην αμφισβήτηση κάποιων έως τότε κοινά αποδεκτών αρχών:

---

[71] Clarke (1998:60)

[72] Ο Κέυνς συμμετείχε στην προεκλογική καμπάνια του Lloyd George με την έκδοση του έργου του «Can Lloyd George do it», όπου χρηματοδοτούμενα από δάνεια δημόσια έργα, όπως δημιουργία δρόμων προτείνονται ως μέσο οικονομικής ανάκαμψης. Συμμετέχει σε κυβερνητικά συμβούλια όπως σε επιτροπή της μειοψηφικής εργατικής κυβέρνησης του McMillan μέσα από τις οποίες προωθεί κρατικές παρεμβατικές πολιτικές, Clarke (1998:4)

[73] Stiglitz (2010)

[74] Keynes (1931)

[75] Pilling (1987:κεφ. 2)

[76] Tarshis (1948)

- Στην αμφισβήτηση του νόμου του Say, μια αρχή κοινώς αποδεκτή σχεδόν με αξιωματική ισχύ από όλους τους νεοκλασικούς οικονομολόγους, σύμφωνα με την οποία η προσφορά δημιουργεί τη δική της ζήτηση («supply creates its own demand»). Η αρχή αυτή βασίζεται στο δόγμα ότι η οικονομία είναι η διαχείριση της σπανιότητας, δηλ. αποδοχή του γεγονότος a priori ότι έτσι κι αλλιώς η προσφορά θα στερείται μονίμως της ζήτησης κατά συνέπεια οποιαδήποτε αύξηση της παραγωγής μπορεί να απορροφάται. Αντιθέτως ο Κέυνς θεωρεί ότι κρίσεις όπως αυτή του 1929 είναι κρίσεις που προέρχονται όχι από έλλειψη αλλά από την αφθονία, η ζήτηση μπορεί να υπολείπεται της προσφοράς[77]. Ο νόμος του Say είναι η βασική αρχή που χαρακτηρίζει τους κατά τον Κέυνς κλασικούς, γεγονός που αδικεί συγγραφείς όπως ο Μάλθους ή νεώτερους όπως ο Βέλμπεν[78] αλλά και ο Μαρξ[79] οι οποίοι δεν την αποδέχονταν. Μια άλλη όψη της αποδοχής της ισχύος του νόμου του Say είναι η απόδοση στη λογιστική ισότητα των εθνικών λογαριασμών ενός εργαλειακού χαρακτήρα, δηλ. την θεώρησή της όχι ως μια απλή λογιστική σχέση - μια ταυτολογία - αλλά και ως σχέση που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την εξαγωγή συμπερασμάτων κυρίως με την αποδοχή ότι η ισχύς της ισότητας Αποταμίευση = Επένδυση αφορά το σύνολο του πλεονάσματος[80].
- Στην αμφισβήτηση της μέχρι τότε κοινής πεποίθησης περί ουδετερότητας του χρήματος (money neutrality) η οποία περιορίζει το ρόλου του χρήματος ως απλό μέσο διαμεσολάβησης για τη διευκόλυνση της ανταλλαγής εμπορευμάτων, περιορισμό του δηλ. σε απλό συναλλακτικού μέσο. Μια άλλη

[77] Skidelsky(2010a:77)
[78] Θεοχάρης(1984:299)
[79] Pilling(1987:κεφ. 2)
[80] Η αποδοχή από τον Κέυνς του γεγονότος της ύπαρξης του λεγόμενου liquidity trap, υποδεικνύει ότι η λογιστική ισότητα δεν είναι «κλειστή», ότι το πλεονάζον εισόδημα δεν οδηγείται πάντα στην επένδυση, άρα υπάρχουν απώλειες από τον κύκλο της λογιστικής ισότητας των εθνικών λογαριασμών.

έκφραση της παραδοχής αυτής είναι η ποσοτική θεωρία του χρήματος. Σε κάθε περίπτωση κατ' αυτήν τη θεωρία η αναλογία με την οποία ανταλλάσσονται τα προϊόντα δεν επηρεάζονται από την ποσότητα του χρήματος σε κυκλοφορία. Αύξηση του χρήματος προκαλεί αύξηση των τιμών όλων των προϊόντων, ώστε η αναλογία με την οποία ανταλλάσσονται να παραμένει σταθερή. Επομένως το χρήμα δεν μπορεί να επηρεάζει την οικονομική συμπεριφορά, να βελτιώνει ή να μετριάζει την οικονομική ανάπτυξη. Για τον Κέυνς το χρήμα αποτελεί και αποθηκευτικό μέσο της αξίας για μελλοντική χρήση, έναν μηχανισμός που συνδέει το παρόν με το μέλλον[81] και άρα η αυτόματη μεταλλαγή του σε προϊόντα δεν μπορεί να θεωρείται δεδομένη, ότι μπορεί να σημαίνει αυτό για το ρόλο του χρήματος στον επιχειρηματικό κύκλο[82] (π.χ. προτίμηση της αποθησαύρισης έναντι της άμεσης κατανάλωσης ή επένδυσης). Η συμβολή του δεν έγκειται μόνον στη δυνατότητα ελέγχου του επιχειρηματικού κύκλου μέσω νομισματικής χειραγώγησης (έχουν προηγηθεί εξάλλου άλλοι όπως οι Χώτρεϋ, Χαροντ, Κάσελ, Γουϊκσελ, Φίσερ κ.α.) αλλά στο ρόλο της αρνητικής επίδρασης της αποθησαύρισης στις παραγωγικές επενδύσεις[83].

- Η ανάδειξη της πλευράς των κατανάλωσης ως παράγοντα της κρίσης έναντι της πλευράς της προσφοράς-παραγωγής ή αλλιώς την πρόταξη της σημασίας της ζήτησης έναντι της μέχρι τότε δεδομένης προτεραιότητας της προσφοράς.

Ως συνέπεια της αμφισβήτησης των παραπάνω αρχών έρχεται και η αμφισβήτηση των λογικών συνεπειών τους ότι δηλ. η οικονομία της αγοράς μπορεί να εξασφαλίζει πάντα πλήρη απασχόληση όλων των διαθέσιμων πόρων[84] και ότι η αδυναμία αυτή

[81] Skidelsky(2010a:78)
[82] Wells (1990:25)
[83] Μάτικ(1978:13)
[84] Davidson (1991)

παροχής απασχόλησης για μακρές περιόδους σε αυτούς που την αναζητούν, να μην αποτελεί απλά μια εξαίρεση που χαρακτηρίζει ορισμένες περιόδους, αλλά μια μόνιμη κατάσταση[85]. Έτσι κατά τους Eatwell και Milgate το βασικό ερώτημα που θέτει ο Κέυνς είναι κατά πόσον ο «μηχανισμός της αγοράς έχει την τάση να διασφαλίζει την πλήρη απασχόληση και πλήρη χρήση των πόρων μακροπρόθεσμα»[86], όπως πιστεύει η νεοκλασική οικονομική. Η ύπαρξη ισορροπίας βέβαια δεν αμφισβητείται από τον Κέυνς συνολικά, όμως αυτή μπορεί να υφίσταται και σε καταστάσεις μη πλήρους απασχόλησης, το δε σημείο ισορροπίας να εξαρτάται από την προσδοκώμενη ζήτηση[87]. Θεωρεί την τάση αυτονόμησης της διεύθυνσης παραγωγής από την ιδιοκτησία της επιχείρησης και την δημιουργία μιας κάστας επενδυτών του χρηματοπιστωτικού τομέα, ως ένα είδος καπιταλισμού του καζίνο[88], ως μια εκ των βασικών αιτίων των δεινών του συστήματος, αν και ανατρέψιμη. Ο καπιταλισμός επιρρεπής στην αστάθεια μπορεί να σωθεί με τεχνικού τύπου παρεμβάσεις.

Ο μηχανισμός εκδήλωσης των κρίσεων κατά τον Κέυνς

Οι απόψεις του Κέυνς για τις κρίσεις (τους εμπορικούς κύκλους -trade cycles - όπως ο ίδιος τις αποκαλεί) είναι διάσπαρτες στη «Γενική Θεωρία». Μια αναλυτικότερη παράθεση της οπτικής του δίδεται στο κεφάλαιο 22 της «Γενικής Θεωρίας». Εκεί επιχειρείται μια εξήγηση του πως είναι δυνατόν η οικονομική θεωρία να στηρίζεται στην έννοια της σπανιότητας η οποία κι επιβάλλει την ισορροπία των διαθεσίμων πόρων και ταυτόχρονα να παρατηρούνται περίοδοι παρατεταμένης ανεργίας, δηλ. παρατεταμένης – κατά την ορολογία της οριακής οικονομικής θεωρίας

[85] Skidelsky (2010a : 89)
[86] Eatwell & Milgate (2011)
[87] Skidelsky (2010a : 86)
[88] Keynes (2010: κεφ. 12)

- ανισορροπίας. Πως είναι δυνατόν δηλ. – με Κεϋνσιανούς όρους – να μην υπάρχει πλήρης απασχόληση ακόμα και στις περιόδους ανόδου[89].

Κατά τον Κέυνς ο εμπορικός κύκλος συνδέεται άμεσα με την οριακή απόδοση του κεφαλαίου. Αν και δεν μπορούμε να διαγνώσουμε μια απόλυτη κυκλικότητα στην οριακή απόδοση του κεφαλαίου διότι αυτή εξαρτάται από πολλούς αστάθμητους παράγοντες, εντούτοις η μεταβολή στην οριακή απόδοση του κεφαλαίου είναι αυτή που δημιουργεί το εμπορικό κύκλο. Η κυκλικότητα των εμπορικών διακυμάνσεων περιγράφεται από τον Κέυνς ως ακολουθίες απότομης πτώσης της παραγωγής μετά από ένα παραγωγικό μπουμ, η οποίες συνοδεύονται με αντίστοιχες μεταπτώσεις στην ψυχολογική κατάσταση των επιχειρηματιών, δηλ. με ακολουθία της υπεραισιοδοξίας που παρατηρείται στην άνοδο με μια κατακόρυφη πτώση των προσδοκιών και απότομη αύξηση της απαισιοδοξίας ως προς τις προσδοκώμενες αποδόσεις του κεφαλαίου στην κάθοδο του κύκλου. Η μείωση του επιτοκίου σε περιπτώσεις απότομης πτώσης της οριακής απόδοσης του κεφαλαίου δεν αρκεί για να ανατρέψει την καθοδική πορεία (liquidity trap). Είναι προφανές πως αυτή η ερμηνεία δεν εξαντλεί το θέμα, διότι αφήνει αναπάντητο το ερώτημα σε τι οφείλεται η μεταβολή της οριακής απόδοσης του κεφαλαίου. Τρεις είναι για τον Κέυνς οι λόγοι:

- Η μείωση της σπανιότητας ή άλλως η αυξημένη επάρκεια/αφθονία του κεφαλαίου (abundance), λόγω της υπερπροσφοράς του από την προηγηθείσα ανάπτυξη
- Το αυξημένο κόστος παραγωγής των κεφαλαιούχων αγαθών
- Οι μειωμένες μελλοντικές προσδοκίες της απόδοσης των επενδύσεων

[89] Keynes (2010: 343)

Ο τελευταίος παράγοντος φαίνεται να είναι για τον Κέυνς ο καθοριστικότερος και οφείλεται στην αβεβαιότητα που έτσι κι αλλιώς χαρακτηρίζει τις επενδύσεις η οποία αυξάνεται όσο υποχρεώνονται οι επενδυτές να πάρουν αποφάσεις για πιο μακροπρόθεσμο ορίζοντα ή όσο οι παρούσες συνθήκες βαίνουν δυσμενέστερες. Η βασική αιτία της ανισορροπίας φαίνεται να λέει ο Κέυνς βρίσκεται κυρίως στο μυαλό/ψυχολογία των επιχειρηματιών και αντανακλά την αδυναμία πρόβλεψης της απόδοσης σε ένα αβέβαιο εκ των πραγμάτων μέλλον. Είναι δε τόσο δυσμετάβλητο αυτό το ψυχολογικού τύπου εμπόδιο ώστε είναι δύσκολο να αφεθεί η ανάκαμψη σε ιδιωτικά χέρια[90]. Σημειώνουμε πως η ανάγκη αντιμετώπισης της κρίσης υπαγορεύεται κατά τον Κέυνς από το βάθος και τη χρονική διάρκεια της, που την καθιστά όχι ως μια απλή παρεκτροπή από την κατάσταση ισορροπίας, αλλά μια παρατεταμένη ισορροπία σε κατάσταση μη πλήρους απασχόλησης[91]. Η παραδοχή αυτή αρκεί από μόνη της ώστε να θεωρείται η Κεϋνσιανή θεωρία – μέσα από το πρίσμα των θεσμικών οικονομικών - ως μη αποδεκτή, παρά τις διακηρυγμένες προθέσεις του ίδιου του Κέυνς, ότι μέλημα του είναι απλά η απαλλαγή του συστήματος από τις αδυναμίες του[92]. Πιθανά να θεωρείται ότι αμφισβητώντας τα θεμέλια της θεσμικής οικονομικής παίζονται επικίνδυνα παιχνίδια αμφισβήτησης των θεμελίων του ίδιου του συστήματος – αν και ιστορικά αυτή η θεώρηση δεν έχει επιβεβαιωθεί. Σχηματικά ο μηχανισμός εκδήλωσης της κρίσης κατά τον Κέυνς είναι ο παρακάτω:

- Σε μια ώριμη καπιταλιστική οικονομία η οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου φθίνει - βάση του δόγματος των φθινουσών αποδόσεων (law of diminishing returns). Όμως για τον Κέυνς η οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου είναι η προσδοκώμενη αποδοτικότητα, πόσο θα αποδώσει δηλ.

[90] Keynes (2010: 341)
[91] Skidelski (2020b)
[92] Krugman (2007)

μελλοντικά το επενδυμένο κεφάλαιο του επιχειρηματία με βάση τις ψυχολογικά καθοριζόμενες προσδοκίες του και όχι η νεοκλασική αποδοτικότητα της μέγιστης δυνατής παραγωγής (της υπόθεσης της πλήρους απασχόλησης των διαθέσιμων παραγωγικών συντελεστών). Οι μειωμένες προσδοκίες είναι ένα φυσικό επακόλουθο της διαπίστωσης της ελάττωσης της σπανιότητας του κεφαλαίου από τους επενδυτές. Οι χαμηλές μακροπρόθεσμες προσδοκίες που διαμορφώνονται βάση ενστίκτου καθορίζουν και τις βραχυπρόθεσμες αποφάσεις για μειωμένες επενδύσεις. Η μη προβλέψιμη από τους νεοκλασικούς άρνηση επένδυσης των διαθεσίμων χρηματικών αποθεμάτων, ανατροφοδοτείται από την μετάπτωση από την πλήρη αισιοδοξία της εποχής ανόδου του κύκλου και την συνακόλουθη υπερεπένδυση στην πλήρη απαισιοδοξία. Η αλλαγή αυτή της ψυχολογίας και οι μειωμένες προσδοκίες του επιχειρηματία προκαλούν μια συνεχή πτώση των επενδύσεων ακολουθούμενη με αύξηση των επιτοκίων λόγω της αναζήτησης ρευστότητας (αυτοί που έχουν δεν επενδύουν, αυτοί που θέλουν να επενδύσουν δεν έχουν ρευστότητα). Η διάρκεια της καθόδου, διαρκεί τόσο όσο το εγκλωβισμένο κεφάλαιο (σε πρώτες ύλες, έτοιμα αποθηκευμένα και απούλητα προϊόντα) καταναλωθεί ώστε οι τιμές να επανέλθουν στα πρότερα επίπεδα (λόγω ακριβώς και της επαναφοράς της σπανιότητας του κεφαλαίου στα προηγούμενα επίπεδα).

- Η αύξηση των εισοδημάτων την εποχή της ανόδου συνοδεύεται από φθίνουσα ροπή για κατανάλωση, άλλο ένα κεϋνσιανό δόγμα, δημιουργώντας αναντιστοιχία των διαθεσίμων κεφαλαίων προς την δυνατότητα κατανάλωσης
- Η φθίνουσα οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου μπορεί εν μέρει να αντιστραφεί, όμως και πάλι προσωρινά, με πολιτικές νομισματικής

παρέμβασης όπως η μείωση των επιτοκίων Μια αμιγώς νομισματική πολιτική δεν μπορεί να αποδώσει στις εποχές της κρίσης. «Αν μια μείωση του επιτοκίου μπορούσε από μόνη της να αποδειχθεί αποτελεσματικό φάρμακο θα ήταν δυνατόν να επιτευχθεί ανάκαμψη χωρίς την παρέλευση … . Στην πραγματικότητα, όμως αυτό δεν ισχύει ... Πρόκειται για την όψη της κρίσης … την οποία οι οικονομολόγοι, που έχουν αποθέσει τις ελπίδες τους σε μια «καθαρά νομισματική» θεραπεία, έχουν υποτιμήσει.»[93].

- Η οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου μπορεί να φτάσει σε τόσο χαμηλό επίπεδο ώστε το επιτόκιο θα έπρεπε να είναι αρνητικό για να ενθαρρυνθούν οι επενδύσεις. Άλλωστε συνήθως κατά την έναρξη της κρίσης το επιτόκιο είναι ήδη τόσο χαμηλό – σχεδόν μηδενικό – όπου εκ των πραγμάτων δεν υπάρχει δυνατότητα παρέμβασης μέσω της νομισματικής πολιτικής[94]. Μια τέτοια κατάσταση ονομάζεται από τον Κέυνς παγίδα ρευστότητας (liquidity trap).
- Η φθίνουσα οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου οδηγεί στην προτίμηση ρευστότητας (liquidity preference), δηλ. την επιλογή της αποθησαύρισης έναντι της επένδυσης.
- Οι δύο παραπάνω παράγοντες δηλ. μειωμένες επενδύσεις, μειωμένη κατανάλωση επιτείνουν την πτώση της αποτελεσματικής ζήτησης (δηλ το προσδοκώμενο εισόδημα των επιχειρηματιών).
- Η οικονομία μπαίνει σε μια κατάσταση άρνησης νέων επενδύσεων που ανατροφοδοτείται από τη μείωση της ζήτησης και της αντίστοιχης μείωσης των προσδοκιών

[93] Keynes(2010:338)

[94] Κατά τον Skidelsky, ένα τρίτο μακροοικονομικό εργαλείο σε μια ανοικτή οικονομία είναι η συναλλαγματική πολιτική (ή το θωράκισμα μέσω εργαλείων προστατευτισμού, ταρίφες, δασμοί κ.λ.π.), Skidelsky(2010a:95)

- Χωρίς έξωθεν επέμβαση ο φαύλος αυτός κύκλος της παγίδας ρευστότητας μπορεί να διαρκέσει θέτοντας σε κίνδυνο τα θεμέλια του συστήματος.

Κατά τον Κέυνς εάν η οικονομία μπει σε κατάσταση «παγίδας ρευστότητας» η άρση της δεν μπορεί «να αφεθεί σε ιδιωτικά χέρια»: «Σε συνθήκες laissez-faire η αποφυγή μεγάλων διακυμάνσεων στην απασχόληση μπορεί να αποδειχτεί, επομένως, αδύνατη χωρίς σημαντική μεταβολή στην ψυχολογία των επενδυτικών αγορών – μεταβολή τέτοια που δεν υπάρχει λόγος να αναμένουμε. Συμπεραίνω, λοιπόν, ότι το καθήκον της διαμόρφωσης του τρέχοντος όγκου της επένδυσης δεν μπορεί να αφεθεί σε ιδιωτικά χέρια»[95]. Οι πρακτικές πολιτικές απάλυνσης της καθόδου και επαναφοράς στον ανοδικό κύκλο έχει αναλυθεί σε προηγούμενα έργα του. Η «Γενική Θεωρία» αποτελεί το θεωρητικό επισφράγισμα των προηγούμενων του προτάσεων οικονομικής πολιτικής[96]. Η προτεινόμενη «καταναγκαστική» αυτή επένδυση η οποία διενεργείται με κεφάλαια αποκτημένα μέσω φορολόγησης ή δανεισμού, είναι αδιάφορο εάν είναι «παραγωγική» ή όχι. Έχει την έννοια της αύξησης της σπανιότητας του κεφαλαίου μέσω της καταστροφής του ώστε να αυξηθεί η οριακή του αποδοτικότητα. Μια καταστροφή που σε άλλες περιπτώσεις – όπως προτείνουν οι (νέο)κλασσικοί, είναι βίαιη με όλες τις γνωστές συνέπειες μια κρίσης, τώρα γίνεται συντεταγμένα μέσω δημόσιων επενδύσεων. Έχει όμως το ίδιο αποτέλεσμα χωρίς τις δραματικές συνέπειες εφόσον ταυτόχρονα αυξάνει την αποτελεσματική ζήτηση με την ταυτόχρονη αύξηση της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου[97]. Η επεκτατική αυτή δημοσιονομική πολιτική[98] δημιουργεί το απαιτούμενο εισόδημα ώστε αργότερα

[95] Keynes (2010:341)
[96] Sheehan (2009:232)
[97] Μάτικ (1981:25-26)
[98] Επεκτατική (loose, expansionary) ονομάζεται η κρατική δημοσιονομική πολιτική όταν οι κρατικές δαπάνες είναι υψηλότερες των εσόδων (ελλειμματικός κρατικός προϋπολογισμός), περιοριστική (tight, contractionary) όταν οι δαπάνες είναι χαμηλότερες των κρατικών εσόδων (πλεονασματικός κρατικός προϋπολογισμός) Weil (Χ. Η.)

μέσω των αυξημένων φορολογικών εσόδων, όταν θα υπάρχει δυνατότητα εφαρμογής περιοριστικής δημοσιονομικής πολιτικής εφόσον η οικονομία θα βρίσκεται σε άνοδο, θα επιτραπεί η μείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος που ενδεχομένως η επεκτατική πολιτική έχει δημιουργήσει[99].

Η Κεϋνσιανή παρακαταθήκη.

Οι κεϋνσιανές προτάσεις και η αντίστοιχη θεωρία γνώρισαν μεγάλη διάδοση μεταπολεμικά εκτοπίζοντας την μέχρι τότε επίσημη οικονομική αναλαμβάνοντας τη θεσμική της θέση έστω και σε μια πιο «ακίνδυνα» κεντριστική μορφή συμβιβασμού με το νεοκλασικισμό, χωρίς να λείπουν οι εκ των δεξιών ή αριστερών «εκτροπές». Ο κεϋνσιανισμός στην ιστορική του πορεία αποδέχεται μέρος ή όλες από τις παρακάτω παραδοχές:

- Πρακτική πολιτική
    - Η κρατική παρέμβαση είναι αναγκαία για την άρση της κρίσης.
    - Η κρατική παρέμβαση μπορεί να διενεργείται σε επίπεδο νομισματικής πολιτικής όμως δεν αρκεί για την άρση της κρίσης όταν αυτή φτάσει σε αναπότρεπτα επίπεδα, δηλ. όταν η νομισματική πολιτική εξακολουθεί να παραμένει αναποτελεσματική.
    - Απαιτείται τόνωση της ζήτησης η όποια είναι αδύνατον να διενεργηθεί χωρίς αποτελεσματική κρατική παρέμβαση στο πεδίο των επενδύσεων.
    - Η παρεμβατική κρατική πολιτική δεν είναι ανάγκη να είναι παραγωγική. Εξοπλιστικές δαπάνες, ή δαπάνες μόνον για την απασχόληση του εργατικού δυναμικού είναι εξίσου αποτελεσματικές εφόσον προωθούν την πλήρη απασχόληση.

[99] Clarke (1988:238)

- Τα δημοσιονομικά ελλείμματα δεν έχουν σημασία εφόσον μπορούν να αναστραφούν όταν επιστρέψει μετά την κρατική παρέμβαση η ανάπτυξη.
- Προτίμηση της ευέλικτης νομισματικής πολιτικής έναντι της ευέλικτης πολιτικής μισθών[100].Γενικά θεωρείται πιο πρόσφορο μέσο μείωσης του εργατικού κόστους η πληθωριστική πολιτική παρά η άμεση μείωση των μισθών. Τόσο για την ευκολία εφαρμογής της πολιτικής αυτής (σε ποιόν μπορείς να διαμαρτυρηθείς για τον πληθωρισμό), όσο για το αβέβαιο της τροφοδότησης επενδύσεων με την εξοικονόμηση χρημάτων μέσω μείωσης του μισθολογικού κόστους. Το επιχείρημα εδώ συνοψίζεται ως εξής: Μια ενδεχόμενη μείωση μισθών θα διοχέτευε τα εξοικονομούμενα χρήματα σε επενδύσεις εάν τα επιτόκια ήταν αντιστοίχως τέτοια που η επένδυση θα προτιμιόταν έναντι των αποταμιεύσεων πράγμα διόλου σίγουρο (καμία σχέση δεν υπάρχει μεταξύ πτώσης μισθών και πτώσης επιτοκίων), επιπλέον η διοχέτευση των χρημάτων σε επένδυση λαμβάνει χώρα μόνον εάν οι προσδοκίες των αποδόσεων είναι θετικές κι εάν η αβεβαιότητα είναι μικρή σε αντίθετη περίπτωση τα εξοικονομούμενα χρήματα αποθησαυρίζονται ως ασφάλιση έναντι της αβεβαιότητας (επιπλέον η πτώση των μισθών οδηγεί σε πτώση της κατανάλωσης η οποία αντισταθμίζει τα κέρδη από την μείωση μισθών)
- Λιγότερο ο Κέυνς και περισσότερο οι επίγονοι του θεωρούν την οικονομική ανισότητα επιβαρυντική της κρίσης[101], λόγω της δράσης του νόμου της φθίνουσας ροπής για κατανάλωση με την αύξηση του

[100] Κέυνς, αναφέρεται σε Skidelsky (2010a: 94)
[101] Skidelsky (2010a:69)

εισοδήματος. Άρα η αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ των μικρότερων εισοδημάτων ευνοεί την κατανάλωση.

- Θεωρία
    - Άρνηση του νόμου του Say.
    - Η αγορά σε γενικευμένο επίπεδο δεν συμπεριφέρεται όπως σε επίπεδο εξατομικευμένης κλαδικής αγοράς ή επιχειρήσεων (άλλη η συμπεριφορά σε μακρο- και άλλη σε μικρο- επίπεδο).
    - Οι τιμές και οι μισθοί σε μακροοικονομικό επίπεδο είναι δυσκίνητες (sticky, rigid) – συνέπεια κυρίως της αδυναμίας της γεωγραφικής και διακλαδικής κινητικότητας της εργασίας[102].
    - Η αγορά μπορεί να ισορροπεί σε επίπεδο μη πλήρους απασχόλησης δηλ. με ύπαρξη μη οικιοθελούς ανεργίας.
    - Αβεβαιότητα, αρνητικές προσδοκίες, άρνηση της απεριόριστης ορθολογικότητας. Η αβεβαιότητα για το μέλλον – σε αντίθεση με το υπολογισμένο μέσω πιθανοτήτων ρίσκο – αφαιρεί από τον άνθρωπο οποιοδήποτε νοητικό εργαλείο πρόβλεψης του μέλλοντος με συνέπεια ο οικονομικά δρών άνθρωπος να μην μπορεί να καθορίσει με κάποιον συνεπή τρόπο τη δράση του. Έτσι οι προσδοκίες του είναι εξαρτώμενες από οποιεσδήποτε καταστάσεις του παρόντος ασύμβατες με την έννοια της ορθολογικότητας. Η τάση π.χ. για επενδύσεις των επιχειρηματιών επηρεάζεται από της – ψυχολογικού τύπου – προσδοκίες που έχουν για τις μελλοντικές αποδόσεις των επενδύσεων τους. Εάν εισέλθουν οι προσδοκίες σε μια δύνη κακών προσδοκιών είναι δύσκολο να εξέλθει χωρίς έξωθεν – κρατική – παρέμβαση.

[102] Skidelsky (2010a:94)

- Κρίση σημαίνει πτώση της οριακής απόδοσης του κεφαλαίου
- Ανεργία και πληθωρισμός δεν μπορεί να εμφανίζονται ταυτόχρονα.
- Η τάση για κατανάλωση μειώνεται με την αύξηση του εισοδήματος.
- Το φαινόμενο του πολλαπλασιαστή.

Οι κεϋνσιανού τύπου ιδέες διαμορφώνονται μέσα από δάνεια από το αντίθετο στρατόπεδο, αλλά και από την νίκη τους στην πρακτική πολιτική μεταπολεμικά. Αποκρυσταλλώνεται έτσι, σύμφωνα με ορισμένες απόψεις, με συγκροτημένο τρόπο ο δεύτερος πόλος της κυρίαρχης πολιτικής οικονομίας[103], πόλος που παρότι προϋπάρχει δεν είχε καταφέρει να σταθεί, πριν την εμφάνιση του Κέυνς, ως ολοκληρωμένη εναλλακτική με τη δική της θεωρητική θεμελίωση.

[103] Kotz (2001)

Κεϋνσιανά ρεύματα.

Τα διάφορα μετά τον ίδιο τον Κέυνς κεϋνσιανά ρεύματα σκέψης, προσπάθησαν να άρουν τις όποιες αδυναμίες της θεωρίας, να την προσαρμόσουν, ώστε να απαντήσει σε επιθέσεις από άλλα θεωρητικά ρεύματα ή να καλύψουν την όποια διάσταση θεωρίας και πραγματικότητας ανέδειξαν οι εξελίξεις. Ο θεωρητικός εκλεκτικισμός δεν λείπει, αν και πάντα μέσα στο πλαίσιο της Κεϋνσιανής παράδοσης, της αποδοχής κάποιας ρύθμισης της αγοράς. Παρά το ότι σε τελευταία ανάλυση είναι αποδεκτό από τα κάθε είδους κεϋνσιανά ρεύματα, ότι ο καπιταλισμός «επιδιορθώνεται» με κατάλληλες παρεμβάσεις, οι διαφορές στην ερμηνεία ή στα μέτρα πρακτικής πολιτικής εντός του κεϋνσιανού στρατοπέδου, είναι υπαρκτές. Ένα σημείο διαφωνίας έγκειται στην αποτίμηση του βάθους των κρισιακών φαινομένων, εάν αποτελούν ένα είδος φυσικού χαρακτηριστικού του συστήματος ή όχι, εάν η κρίση είναι ενδογενές φαινόμενο ή όχι. Το έργο του ίδιου του Κέυνς επιδέχεται πολλών ερμηνειών σε αυτόν τον – όπως και σε άλλους – τομέα. Η θεσμική οικονομική θεωρεί την κρίση ως εξωτερικό σοκ πάνω σε ένα σύστημα που είναι εν γένει αυτοδιορθούμενο. Κάποιες ερμηνείες του Κέυνς φαίνεται να θεωρούν πως το σύνολο σχεδόν της κεϋνσιανής θεωρίας θεωρεί τον επιχειρηματικό κύκλο ενδογενή[104]. Πολλοί όμως οικονομολόγοι κεϋνσιανών επιρροών, μάλλον θεωρούν - σε συμφωνία με την νεοκλασική παράδοση - τον επιχειρηματικό κύκλο εξωγενούς χαρακτήρα, συνέπεια δηλ. εξωτερικών σοκ. Θεωρούν εντούτοις πως είναι επικίνδυνο η αγορά να αφήνεται να προσαρμοστεί στα εξωτερικά αυτά σοκ όπως επιδιώκουν οι οπαδοί του ακηδεμόνευτης αγοράς (laissez-faire) – πόσο μάλλον να ενθαρρύνεται σε μια γρήγορή προσαρμογή, ώστε να επέλθει η πιο γρήγορη εκκαθάριση της αγοράς (market clearance). Βραχυπρόθεσμα η αγορά προτιμάει να μειώσει την παραγωγή και

[104] Sherman (1991:κεφ. 4)

να προκαλεί την αποθησαύριση – για λόγους όπως η έλλειψη ή η ασυμμετρία της πληροφορίας, ή η αβεβαιότητα των μελλοντικών αποδόσεων (uncertainty) ή η ακαμψία των μισθών (rigid, sticky prices)[105] - παρά να προσαρμόσει τις τιμές και τους μισθούς.

Εξετάζουμε τρεις ομάδες επιγόνων του Κέυνς υπό σχηματικούς ενδεχομένως τίτλους: τους νέο-κεϋνσιανούς, τους μετα-κεϋνσιανούς και τους νέους κεϋνσιανούς.

Νέο-κευνσιανοί ή η νεοκλασική σύνθεση.

Μετά τον 2ο παγκόσμιο πόλεμο ως συνέπεια της αποτυχίας της κυρίαρχης τότε οικονομικής να προβλέψει τις εξελίξεις[106] και της αποδοχής ότι η μεταπολεμική ανάκαμψη οφειλόταν σε επιτυχία της εφαρμογής κεϋνσιανής πολιτικής, έγινε αποδεκτή η χρησιμότητα της κρατικής παρέμβασης[107] και αυξήθηκε η δημοφιλία των κεϋνσιανών θεωριών. Ενδεχομένως το αντίκτυπο από τις σχετικές επιτυχίες και η απειλή από τα συστήματα του κεντρικού σχεδιασμού να έπαιξε κάποιον ρόλο στην ανάγκη μεταρρύθμισης της κυρίαρχης οικονομικής θεωρίας. Έπρεπε λοιπόν να ακολουθήσει και μια αλλαγή στη θεσμική πλευρά, δηλ. στο ποιο θα ήταν το επίσημο δόγμα της καθεστηκυίας οικονομικής που θα αντικαταστήσει το εκπεσμένο/απαξιωμένο σύνολο των οικονομικών ιδεών. Μια πλήρης αντικατάσταση

[105] Skidelski (2010b)

[106] Αναφέρεται αρκετά συχνά το παράδειγμα του οικονομολόγου Irving Fisher, του οποίου οι απόψεις ήταν αρκετά δημοφιλείς εκείνη την περίοδο. Οι προβλέψεις του περί γρήγορης ανάκαμψης από την κρίση του 1929 διαψεύτηκαν, ενώ ο ίδιος βρέθηκε στα όρια της χρεωκοπίας από επιλογές που καθοδηγούνταν από τις πεποιθήσεις του αυτές. Συνέπεια η πτώση του στην αφάνεια για αρκετό χρονικό διάστημα - Skidelsky(2010a:42)

[107] Δεν υπάρχει φυσικά συναίνεση τόσο για την ερμηνεία της κρίσης του 1929, ούτε επί της ερμηνείας της υπέρβασης της: οι οικονομολόγοι κεϋνσιανής προέλευσης θεωρούν ότι η κρίση ξεπεράστηκε με μέτρα κεϋνσιανού τύπου, οι οπαδοί του laissez-faire ότι η αγορά είχε ήδη από μόνη της υπερβεί την κρίση χωρίς να χρειαστεί η εφαρμογή κεϋνσιανών πολιτικών όπως αυτές εφαρμόστηκαν μεταπολεμικά – πολιτικές που οδήγησαν σε προβλήματα μάλλον παρά επίλυσαν κάποιο πρόβλημα(Boettke et al(2010)). Υπάρχει επίσης η άποψη κυρίως σε μαρξιστικούς κύκλους ότι η κρίση ξεπεράστηκε λόγω της ανοικοδόμησης που προήλθε από την τεράστια καταστροφή κεφαλαίου ως συνέπεια του πολέμου (Pilling (1987).

του θεσμικού παραδείγματος δεν φάνηκε να είναι δυνατόν να υπάρξει. Κάποιες πρώτες προσπάθειες που πρότειναν μια πιο ριζική μεταβολή στον τρόπο του επίσημου οικονομικού σκέπτεσθαι δεν στέφθηκαν με επιτυχία[108]. Επικρατεί τελικά ένας συμβιβασμός, η λεγόμενη σύνθεση κεϋνσιανών και νεοκλασικών παραδοχών η λεγόμενη νεοκλασική σύνθεση. Η νεοκλασική σύνθεση επινοημένη από νέους αμερικάνους οικονομολόγους (Samuelson, Tobin), εκπαιδευμένους στα νεοκλασικά οικονομικά, βασίζεται σε μια ερμηνεία της Γενικής θεωρίας από τον Hicks και την επινόηση του IS-LM μοντέλου από τον ίδιο, μια μαθηματικοποιημένη σύνθεση της Γενικής Θεωρίας και των έργων του Γάλλου οικονομολόγου Walras[109]. Η νεοκλασική σύνθεση δεν αμφισβητεί την μακροπρόθεσμη ισχύ του νόμου του Say, δηλ. τη δυνατότητα της αγοράς να αυτορυθμίζεται. Εντούτοις λόγω διαφόρων περιορισμών η αυτορρύθμιση μπορεί να επέλθει σε απαγορευτικά μακροχρόνιο ορίζοντα γι' αυτό και βραχυπρόθεσμα θα έπρεπε να θεωρηθεί ως ορθή η ισχύς των κεϋνσιανών υποθέσεων. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη ο επιχειρηματικός κύκλος έχει πλέον ελεγχθεί εφόσον με κατάλληλες δημοσιονομικές παρεμβάσεις σε βραχυπρόθεσμο ορίζοντα μπορεί να μετριάζεται η ύφεση και να αποκαθίσταται η ισορροπία σε κατάσταση πλήρους απασχόλησης. Κατά τον μετα-κεϋνσιανό Davidson δεν ήταν αυτό το πνεύμα του έργου του Κέυνς το οποίο ουσιαστικά η νεοκλασική σύνθεση νόθευσε. Η σχέση των (νέο)κλασικών οικονομικών με αυτά του Κέυνς, είναι παρόμοια με τη σχέση της ευκλείδειας με τη μη ευκλείδεια Γεωμετρία. Η νεοκλασική σύνθεση χαρακτηρίζεται γι' αυτόν τον λόγο από την θεωρούμενη ως συνεπέστερη ερμηνεύτρια του έργου του Κέυνς, Joan Robinson ως «bastard keynesianism»[110]. Συνεπώς, από τη μια

[108] Χαρακτηριστική είναι η απόρριψη ενός πρώτου βιβλίου ως εγχειρίδιο στα Αμερικάνικα Πανεπιστήμια, το οποίο θεωρήθηκε υπερβολικά «προοδευτικό», πριν καθιερωθεί το βιβλίο του Samuelson, "Economics". Πρόκειται για το εγχειρίδιο: "The elements of economics" του Lorie Tarshis αναφέρεται στο Krugman (2012:κεφ. 6)

[109] Davidson (1991:26)

[110] Davidson (1991:23)

ακολουθούνται οι Κεϋνσιανές συνταγές σε επίπεδο πρακτικής πολιτικής ενώ από την άλλη σε θεωρητικό επίπεδο επικρατεί ένας νοθευμένος κεϋνσιανισμός όπου οι νεοκλασικές πλευρές συνεχίζουν να επικρατούν[111].

Μετα-κευνσιανισμός.

Η μεταπολεμική επικράτηση της νεοκλασικής σύνθεσης, η αποδοχή δηλ. της δυνατότητας αυτορρύθμισης της αγοράς σε μακροπρόθεσμο επίπεδο, αλλά της αναγκαστικής εφαρμογής των Κεϋνσιανών αντιλήψεων στο βραχυπρόθεσμο ορίζοντα και στην πρακτική πολιτική, έθεσε μια ομάδα «μαθητών» του Κέυνς στη θέση των αυθεντικών συνεχιστών των ιδεών του. Οι διανοητές αυτοί (Robinson, Harrod, Kahn, Kaldor κ.α.), θεώρησαν τους εαυτούς τους ως γνήσιους συνεχιστές του αυθεντικού Κέυνς. Όμως κατά τον Davidson, η γνησιότητα αυτή της αντίληψης τους, αποτέλεσε ταυτόχρονα και την αδυναμία τους: τον αποκλεισμό τους από τον ακαδημαϊκό χώρο. Η προτίμηση στη μη χρήση μαθηματικών – μια προτίμηση που τη βρίσκουμε άλλωστε και στον Κέυνς – τους έκανε λιγότερο ελκυστικούς σε ένα χώρο που τα μαθηματικά και η «αυστηρότητα» ήταν βασικό συστατικό της αντίληψης για το πώς έπρεπε να αναπτύσσονται τα οικονομικά ως επιστήμη[112].

Για τους μετα-κευνσιανούς[113]:

- Η αγορά δεν οδηγείται αυτόματα σε ισορροπία, μακροπρόθεσμα ή βραχυπρόθεσμα και δεν έχει αυτόματους μηχανισμούς που βεβαιώνουν κάποια τάση προς πλήρη απασχόληση.
- Κάθε κοινωνία με αγορά, συμβόλαια και χρήμα οδηγείται σε επαναλαμβανόμενες καταστάσεις μη πλήρους απασχόλησης

[111] Davidson (1991:κεφ. 2)
[112] Davidson (1991:22-23)
[113] Davidson (1991)

- Η αγορά είναι σημαντική – πιστεύουν στην αγορά – και είναι συνδεδεμένη με τον homo sapiens, όμως εάν αφεθεί ελεύθερη οδηγεί σε μεγάλες κοινωνικές αντιθέσεις και κρίσεις
- Το σύστημα της «ελεύθερης» αγοράς πρέπει να οδηγείται συνειδητά, δηλ. να υπάρχει κεντρική παρέμβαση ώστε να παρέχει ικανοποιητικούς όρους διαβίωσης με όρους πλήρους απασχόλησης
- Το μέλλον – τουλάχιστον από οικονομική άποψη – δεν είναι στατιστικά προβλέψιμο από παλαιά δεδομένα - ένα είδος Turing machine - όπως ισχυρίζονται ή υπονοούν οι θιασώτες του νεοκλασικισμού, στην καθαρή τους μορφή ή στην νέο-κευνσιανή τους βέρσιον. Αντιθέτως οι ανθρώπινες αποφάσεις που αφορούν το μέλλον χαρακτηρίζονται από αβεβαιότητα και είναι ενστικτωδώς καθοριζόμενες (animal spirits). Ως τέτοιες δεν είναι προβλέψιμες αλλά και ανταποκρίνονται ακριβώς στο γεγονός ότι το μέλλον είναι αβέβαιο, π.χ. μπορεί η αποθησαύριση να αυξάνεται όταν κρίνεται ότι ακολουθούν δυσάρεστες καταστάσεις[114].

Η εκδήλωση της κρίσης ακολουθεί λίγο πολύ την κλασική αφήγηση του Κέυνς[115]:

- Εάν οι επιχειρηματίες αρχίσουν να φοβούνται για το μέλλον ή γίνουν υπέρμετρα απαισιόδοξοι για τις οικονομικές προοπτικές, τότε περικόπτουν ή σταματούν να προσλαμβάνουν εργάτες και να παράγουν προϊόντα. Η συμπεριφορά τους υπαγορεύεται από καθαρά ενστικτώδεις αποφάσεις. Κατά μια αποστροφή του Κέυνς που φαίνεται να υιοθετούν οι μετα-κεϋνσιανοί: οι επενδύσεις μπορεί να μην είναι προϊόν καθαρού υπολογισμού αλλά μπορεί να είναι προϊόν « … ζωικών ενστίκτων – αυθόρμητη παρόρμηση προς δράση

[114] Davidson (1991:42-43)
[115] Davidson (1991:42-43)

έναντι μη δράσης και όχι προϊόν υπολογισμού του σταθμικού μέσου (weighted average) του πολλαπλασιασμού των ποσοτικών οφελών με τις ποσοτικές πιθανότητες»[116]. Δηλαδή οι αποφάσεις τους δεν στηρίζονται όπως θα έπρεπε στο υπολογισμένο ρίσκο και τους νόμους των πιθανοτήτων, διότι ακριβώς δεν υπάρχει δυνατότητα χρήσης της πιθανότητας λόγω της αβέβαιης φύσης του μέλλοντος.

- Επιπλέον οι εισοδηματίες σταματούν να ξοδεύουν όσο ξόδευαν για την κατανάλωση προϊόντων, ώστε να προστατευτούν από ένα αβέβαιο μέλλον
- Η ανασφάλεια αυτή οδηγεί επίσης σε αναστολή της κατανάλωσης από μέρους των μισθωτών
- Συνολικά προτιμάται η ρευστότητα έναντι της αγοράς βιομηχανικών προϊόντων – έχουμε έτσι μια εκ των πραγμάτων καταστρατήγηση της λειτουργίας του νόμου το Say
- Η κατά τον παραπάνω τρόπο αύξηση της αναζήτησης της ρευστότητας εις βάρος της κατανάλωσης και άρα η πτώση των πωλήσεων προκαλεί περεταίρω αύξηση της αβεβαιότητας ως προς το μέλλον των πωλήσεων και πυροδοτεί μια σειρά γεγονότα: περεταίρω αναστολή/επιβράδυνση της παραγωγής, αναστολή των παραγγελιών προς προμηθευτές, προτίμηση της ρευστότητας έναντι των επενδύσεων. Κατ' αυτόν τον τρόπο συσσωρεύονται εν αργία πόροι, η οικονομία οδηγείται σε ύφεση, μια κατάσταση που διαρκεί όσο οι επιχειρηματίες προτιμούν την ρευστότητα από την επένδυση.

Η θεραπεία δεν είναι άλλη από την κρατική παρέμβαση, ώστε να ενθαρρυνθεί η θετική επιχειρηματική ψυχολογία. Κρατική παρέμβαση υπό τη μορφή:

[116] Κέυνς (2010), αναφέρεται στο Davidson(1991:68)

- Μείωσης της φορολόγησης, ώστε να ενθαρρυνθεί η γενικευμένη/αποτελεσματική κατανάλωση
- Αύξηση δαπανών μέσω του δανεισμού και της ενθάρρυνσης των επιχειρηματιών που επενδύουν
- Κατάλληλες νομισματικές πολιτικές

Εν γένει οι πολιτικές αυτές σκοπό έχουν να διεγείρουν την αποτελεσματική ζήτηση και να βγάλουν τους επιχειρηματίες από τον επενδυτικό λήθαργο, ώστε να αρχίσουν να απασχολούν αχρησιμοποίητους πόρους[117]. Τα ελλείμματα σε απόλυτους αριθμούς δεν παίζουν σε αυτήν την φάση κανένα ρόλο.

Νέοι Κευνσιανοί ή η νέα νεοκλασική σύνθεση.

Η επικρατούσα μεταπολεμικά οικονομική θεωρία δηλ. η νεοκλασική σύνθεση έφθασε σε αδιέξοδο τη δεκαετία του 1970, λόγω της αδυναμίας της να αποτρέψει αλλά και να και εξηγήσει τον στασιμοπληθωρισμό, όσο και λόγω της αδυναμίας της να παράγει νέα θεωρία, να εξελιχτεί περεταίρω. Η απάντηση από τη μεριά των αντιπάλων κάθε παρεμβατικής πολιτικής ήλθε με την ανάπτυξη παραλλαγών του Lesaiz-faire, όπως ο (νέο)μονεταρισμός, τα supply-side economics, η θεωρία των ορθολογικών προσδοκιών (rational expectations), αλλά κυρίως από τους λεγόμενους νέους κλασικούς. Η πλευρά των θεσμικών Κεϋνσιανών οικονομολόγων αντιπροσωπεύτηκε σε αυτήν την διαμάχη από τους λεγόμενους νέους Κεϋνσιανούς. Οι νέοι Κεϋνσιανοί δεν αμφισβητούν τις βασικές παραδοχές των νέων κλασικών[118], δηλ. α. την ύπαρξη ενός αντιπροσωπευτικού νοικοκυριού, β. την επικράτηση ορθολογικών προσδοκιών γ. την θεωρία της μετρήσιμης χρησιμότητας, δ. δυναμική στοχαστική γενική ισορροπία. Η αρχή των ορθολογικών προσδοκιών (rational

[117] Davidson (1991:76)
[118] Bateman et al (2010)

expectations) είναι μια έννοια νέας νεοκλασικής προέλευσης (έννοια η οποία αντίκειται με την έννοια της κλασικής κεϋνσιανής αβεβαιότητας) η οποία θέλει τους παίκτες του οικονομικού περιβάλλοντος να δρουν τελικά ορθολογικά εφόσον γρήγορα μαθαίνουν από τα λάθη τους Η ορθολογική αυτή δυνατότητα δράσης επιτρέπει την επίτευξη ισορροπίας σε βραχυπρόθεσμο επίπεδο. Υπάρχει λοιπόν αποδοχή από τους νέους Κεϋνσιανούς της αρχής των ορθολογικών προσδοκιών, ταυτόχρονα όμως αποδέχονται και την ύπαρξη ασύμμετρης διαθεσιμότητας της πληροφορίας, δηλ. ότι οι παίκτες του οικονομικού συστήματος μπορεί να έχουν στη διάθεση τους λανθασμένη ή ελλειπή πρόσβαση στην πληροφορία έναντι κάποιων άλλων, με συνέπεια να παίρνουν λανθασμένες αποφάσεις με συνέπεια η αγορά να αστοχεί: «Αστοχίες στις χρηματοπιστωτικές αγορές . . . έχουν αναδείξει τη σπουδαιότητα της ατελούς πληροφορίας … Τα αποτελέσματα ήταν καθαρά: το χρηματοπιστωτικό σύστημα απέτυχε να επιτελέσει τις λειτουργίες που υποτίθεται επιτελεί να κατανέμει αποδοτικά το κεφάλαιο και να διαχειρίζεται το ρίσκο»[119]. Ο λόγος της μη παρατηρούμενης άμεσης προσαρμογής της αγοράς στα οποιαδήποτε τεχνολογικά ή άλλα σοκ – τα οποία θεωρούνται και για αυτού του τύπου Κεϋνσιανούς οι βασικές αιτίες των κρίσεων - αποτελούν τεχνικού τύπου παράγοντες που δρουν ανασταλτικά όπως η ύπαρξη εν ισχύ συμβολαίων τα οποία δεν είναι δυνατόν να μεταβληθούν εύκολα ή αλλιώς στο ότι τα συμβόλαια δεν προσαρμόζονται καταλλήλως ("contracts are not appropriate indexed")[120] ή το φαινόμενο του τιμοκαταλόγου («menu costs»), δηλ. του υποτιθέμενου κόστους μεταβολής των τιμών των προϊόντων ως αποτρεπτικός παράγοντας μεταβολής των τιμών[121]. Σε αυτές τις δυσκαμψίες εντάσσεται και η αδυναμία της άμεσης προσαρμογής των μισθών στις

[119] Stiglitz (2008), αναφέρεται στο Skidelsky (2010a:45)
[120] Stiglitz (2010)
[121] Baro (1989:270)

νέες μακροοικονομικές συνθήκες – η λεγόμενη ακαμψία τους, οφειλόμενη είτε σε άρνηση των εργατών να δεχθούν μειώσεις[122] ή στη διατήρηση των μισθών από τους επιχειρηματίες μπροστά στον φόβο μιας μείωσης στην παραγωγικότητα[123]. Τα παραπάνω δικαιολογούν την σε βραχυπρόθεσμο επίπεδο χειραγώγηση της οικονομίας με κρατικές παρεμβάσεις, με επεκτατική πολιτική όταν ο εμπορικός κύκλος βρίσκεται σε κάθοδο (δηλ. με δημιουργία ελλειμμάτων), με περιοριστική πολιτική όταν ο κύκλος βρίσκεται σε άνοδο (με δημιουργία πλεονασμάτων). Με αυτόν τον τρόπο θεωρείται ότι μακροπρόθεσμα η κρατική παρέμβαση αυτοαναιρείται, η παρέμβαση είναι ουδέτερη και η αγορά παραμένει ακηδεμόνευτη σε μακροπρόθεσμο ορίζοντα – μια προφανής συμμόρφωση στο νόμο του Say[124]. Κατά τον Skidelsky, το ενδιαφέρον των νέων κεϋνσιανών για κάποιου είδους παρεμβατική πολιτική, τους αναγκάζει να μετριάσουν την αποδοχή από μέρους τους της νέας νεοκλασικής θεωρίας μέσω της διαφοροποίησης του βραχυπρόθεσμου από το μακροπρόθεσμο, με βάση το συλλογισμό ότι η οικονομία χρειάζεται περισσότερο χρόνο ώστε να προσαρμοστεί μετά από κάποιο σοκ. Το σύστημα της ελεύθερης αγοράς λειτουργεί πέραν αυτού εύρυθμα – παραδοχή που βρίσκεται σε διάσταση με την κλασσική κεϋνσιανή παραδοχή περί αδυναμίας του συστήματος να απαλλαγεί από τις κρίσεις του χωρίς ενέσεις κρατικού παρεμβατισμού.

[122] Krugman (2010:κεφ.9)
[123] Stiglitz (2010)
[124] Davidson (1991:80)

Η κρίση του 2007/2008 και οι σύγχρονες όψεις του κεϋνσιανισμού

Η αφήγηση του μηχανισμού εκδήλωσης της κρίσης για την κυριαρχούσα Κεϋνσιανή άποψη δηλ. τους νέους Κεϋνσιανούς στερείται ενός μοναδικού παράγοντα που να υπερτερεί των άλλων στη συμβολή του στην έναρξη των κρίσεων – όπως π.χ. η μείωση της οριακής αποδοτικότητας της «Γενικής θεωρίας» (εξαίρεση αποτελούν ορισμένοι «αριστεροί» μετα-κεϋνσιανοί με επιρροές από τον Μίνσκι, οι οποίοι ακολουθούν μια λιγότερη εκλεκτικίστικη στάση. Για αυτούς η ανεξέλεγκτη λειτουργία του χρηματοπιστωτικού συστήματος και η επακόλουθη διόγκωση του ιδιωτικού χρέους οδηγεί νομοτελειακά και περιοδικά σε φούσκες[125]).

Στις ερμηνείες τους οι σύγχρονοι Κεϋνσιανοί στοχοποιούν σχεδόν πάντα τη χρηματιστικοποίηση της οικονομίας, την απορρύθμιση του τραπεζικού συστήματος και την άρση των ασφαλιστικών προστατευτικών δικλείδων όπως και την επικράτηση στο ιδεολογικό πεδίο της σύγχρονης εκδοχής του laissez-faire (δηλ. του νεοφιλελευθερισμού) που υποτιθέμενα υπαγόρευσαν τις παραπάνω πολιτικές. Η έλλειψη επαρκούς ζήτησης αποτελεί βασική αιτία, όχι γιατί δεν υπάρχουν διαθέσιμα κεφάλαια – αλλά γιατί για κάποιο τεχνικό ή ψυχολογικό λόγο τα κεφάλαια βρίσκονται εγκλωβισμένα και σε αδυναμία να διοχετευθούν σε παραγωγικές επενδύσεις. Αυτή η βλάβη, μια εκδοχή της κλασικής Κεϋνσιανής παγίδας ρευστότητας, όσο μικρή και αν είναι μπορεί να μπλοκάρει την οικονομία, όπως η βλάβη στην μπαταρία του αυτοκινήτου μπορεί να προκαλέσει την ακινητοποίηση του (magneto trouble)[126].

Υπέρμετρος Δανεισμός και κατασκευαστική φούσκα

[125] Tropeano (2010)
[126] Krugman (2012:κεφ. 2)

Η απορρύθμιση του χρηματοπιστωτικού συστήματος και η ενθάρρυνση μέσω αυτής της ανθρώπινης απληστίας, επέτρεψε την υπερσυσσώρευση δανείων, δάνεια στην ουσία επισφαλή μια και δεν υπήρχε όπως αποδείχτηκε η υλική βάση δημιουργίας τους (δηλ. δεν βασίζονταν στην ύπαρξη περιουσιακών στοιχείων αντίστοιχης αξίας που να αποτελούν εγγύηση για αυτά). Η αύξηση των δανείων προς τα φτωχά λαϊκά στρώματα φαίνεται να υπαγορεύεται από την ανάγκη άσκησης κοινωνικής πολιτικής μέσω των ελεγχόμενων από την Αμερικάνικη κυβέρνηση τραπεζικών ιδρυμάτων (όπως π.χ. τράπεζας Fannie Mae)[127], αλλά και από την εκ των πραγμάτων εξάντληση της δανειακής ικανότητας των μεσαίων στρωμάτων, προνομιακό έως τώρα χώρο απεύθυνσης για τέτοιου είδους δάνεια, των τραπεζών[128]. Η ευχέρεια δανεισμού συνοδεύεται πάντα – τουλάχιστον αρχικά - από αύξηση της τιμής των αντίστοιχων περιουσιακών στοιχείων, που με τη σειρά της προκαλεί τόσο την δημιουργία ολοένα και επισφαλέστερων δανείων που μοχλεύουν την αναχρηματοδότηση των παλαιότερων δανείων, όσο και την κερδοσκοπία, δηλ. την αγορά περιουσιακών στοιχείων με σκοπό τη μεταπώληση (εφόσον σε μικρό χρονικό διάστημα η τιμή των περιουσιακών στοιχείων αυξάνει) και όχι την κάλυψη πραγματικών (π.χ. στεγαστικών) αναγκών.

Χρηματοπιστωτικές καινοτομίες

Η χαλάρωση των ρυθμίσεων του χρηματοπιστωτικού συστήματος πραγματώνεται μέσω μέτρων όπως η άρση της ρύθμισης Glass-Segal[129], η αύξηση της δυνατότητας μόχλευσης των τραπεζών, π.χ. η αύξηση του λόγου περιουσιακών στοιχείων προς υποχρεώσεις από 10:1 σε 30:1 ή η απόφαση της αμερικάνικης

[127] Αυτό αποτελεί ένα από τα βασικά επιχειρήματα και των «οπαδών της λιτότητας», ανάγοντας το όμως ως μια από τις βασικές αποδείξεις των καταστροφικών συνεπειών της κρατικής παρέμβασης η οποία στρεβλώνει την αγορά και δημιουργεί φούσκες βλ. π.χ. Boettke(2010)
[128] Skidelski (2010a:5)
[129] Skidelsky (2010a:7)

κυβέρνησης να μην ρυθμίσει τα CDS[130] σε συνδυασμό με την τιτλοποίηση των δανείων (securitization).

Η κρίση ρευστότητας εκδηλώνεται στις πιο αδύναμες τράπεζες, αυτές που διαθέτουν μικρή ρευστότητα, βασιζόμενες στο βραχυπρόθεσμο δανεισμό για να καλύψουν την ανάγκη χρηματοδότησης των επενδύσεων τους, π.χ. να εξαγοράσουν ομόλογα που λήγουν ή να αναχρηματοδοτήσουν τα προηγούμενα βραχυπρόθεσμα δάνειά τους. Η έλλειψη φερεγγυότητας που δημιουργεί η πτώση της αξίας των επισφαλών δανείων (τα δάνεια προς τρίτους για τις τράπεζες αποτελούν περιουσιακά του στοιχεία) αλλά και οι αυξανόμενες αθετήσεις εξόφλησης δόσεων τις αποκλείει αμέσως από τον βραχυπρόθεσμο δανεισμό (συνήθως διατραπεζικό). Αδυνατούν δηλ. να βρουν χρήματα ώστε να αποπληρώσουν τα ολοένα και αυξανόμενα ληξιπρόθεσμα δάνεια τους. Το ίδιο συμβαίνει σε όλες τις τράπεζες οι οποίες κατέχουν επισφαλή στεγαστικά δάνεια ακόμα και τις εμπορικές οι οποίες πλέον μπορούν να δρουν και στον επενδυτικό τομέα (μείξη επενδυτικής και εμπορικής τραπεζικής). Σε αναζήτηση ρευστότητας οι εμπορικές τράπεζες σταματούν να χρηματοδοτούν τους ιδιώτες και τις επιχειρήσεις, τα νοικοκυριά διοχετεύουν το διαθέσιμο χρήμα για την αποπληρωμή των παλαιοτέρων δανείων τους αποστερώντας κεφάλαια από την κατανάλωση. Αυτός ο αγώνας από-μόχλευσης[131] «μεταδίδει» την κρίση και στην «πραγματική» οικονομία. Η κρίση φερεγγυότητας οδηγεί σε πτώση των τιμών των μετοχών που με τη σειρά της οδηγεί σε εξαγορές και συγχωνεύσεις. Χωρίς την επέμβαση των κεντρικών τραπεζών με εξαγορά των επισφαλών δανείων, «κρατικοποιήσεις»

[130] Credit Default Swaps. Ένα είδος παραγώγων (δηλ. χρηματοπιστωτικών προϊόντων που εξαρτώνται από κάποια άλλα) στα οποία το ένα μέρος της συναλλαγής (ο πωλητής) υπόσχεται να αποζημιώσει πλήρως το άλλο (τον αγοραστή) για την τιμή κάποιου χρέους, με την προϋπόθεση ότι ο αγοραστής πληρώνει κάποια επιπλέον τιμή (premium), Lapavitsas, C. (2008:20)

[131] Ο Krugman(2012:κεφ.3), με αναφορά στο Fisher(1933),αναλύει τις καταιγιστικές συνέπειες στις αξίες των περιουσιακών στοιχείων και στην οικονομία γενικότερα από την μαζική προσπάθεια απαλλαγής από τα χρέη

τραπεζών, μείωση διατραπεζικών επιτοκίων το τραπεζικό σύστημα και μαζί με αυτό η παγκόσμια οικονομία θα όδευε προς σχεδόν βέβαιη κατάρρευση.

Τέλος για τους σύγχρονους Κεϋνσιανούς, οι αστοχίες των τραπεζών, των εταιριών βαθμολόγησης (rating agencies), των hedge funds[132], των κεντρικών τραπεζιτών ή των κυβερνήσεων, η κρίση εν γένει, αποτελεί το παρεπόμενο της επικράτησης της πεποίθησης ότι οι αγορές μπορούν να αυτορυθμίζονται, ανάγοντας έτσι το πρόβλημα στη σφαίρα των ιδεών[133]: «… πιστεύω πως η ρίζα της παρούσας κρίσης βρίσκεται στην διανοητική (intellectual) αποτυχία των οικονομικών»[134].

Η άρση της κρίσης

Οι σύγχρονοι Κεϋνσιανοί δεν διαφωνούν με αρκετούς νέους κλασσικούς ως προς την ανάγκη χρηματοπιστωτικής παρέμβασης (με δανεισμό ή «τύπωμα» χρήματος[135]) - όπως η λεγόμενη ποσοτική διευκόλυνση (Quantitative Easing, QE, δηλ. η δημιουργία λογιστικού χρήματος και η εξαγορά μέσω αυτής της διαδικασίας χρεογράφων που βρίσκονται σε ιδιωτικά χέρια ώστε να αυξηθεί η ρευστότητα των τραπεζών και κατ' επέκταση – όπως προσδοκάται – εν γένει των ιδιωτικών εταιρειών) η οποία εφαρμόστηκε από τον διοικητή της FED Bernanke - θεωρούν όμως αυτήν την πρωτοβουλία μη επαρκή. Μια πολιτική που περιορίζεται στην χρηματοπιστωτική και μόνον παρέμβαση, δεν αρκεί, διότι η οικονομία βρίσκεται σε μια κλασική κατάσταση κεϋνσιανής παγίδας ρευστότητας κι έτσι η παροχή χρήματος δεν διοχετεύεται σε «χρήσιμες» για την ανάπτυξη επενδύσεις παρά στην κάλυψη παλιών υποχρεώσεων των υπερχρεωμένων τραπεζών και νοικοκυριών. Μια τέτοια

[132] Κερδοσκοπικό αμοιβαίο κεφάλαιο, αρχικά αναφέρονταν σε οργανισμούς επενδύσεων που προσπαθούσαν να αποτρέψουν κινδύνους, βλ. αντίστοιχο λήμμα στο Χρυσοβιτσιώτη & Σταυρακόπουλου (2001)
[133] Pilling(1987)
[134] Skidelsky (2010a:xvi)
[135] Skidelsky (2010a:47)

πρωτοβουλία θα έπρεπε να συνοδευτεί από κρατικά υποστηριζόμενες επενδύσεις - εάν θα είναι παραγωγικές ή όχι είναι επουσιώδες[136]. Όμως ακόμα καλύτερα εάν οι επενδύσεις προσανατολιστούν σε υποδομές και στην ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου, δηλ. εκπαίδευση-εξειδίκευση, τεχνολογία, προστασία του περιβάλλοντος. Θα δημιουργηθούν τότε οι συνθήκες ώστε γρηγορότερα – μέσω της ανάπτυξης που θα στηριχθεί στις δημιουργημένες υποδομές και τα κρατικά πλεονάσματα μιας αναπτυσσόμενης οικονομίας– να αποπληρωθεί το όποιο χρέος έχει δημιουργηθεί για να στηρίξει την έξοδο από την κρίση[137]. Πρόκειται για το κλασικά κεϋνσιανό επιχείρημα: η χρήση νομισματικού τύπου εργαλείων βοηθάει μόνον στην αναστροφή των ήπιων καθόδων του εμπορικού κύκλου όπου η χειραγώγηση της ποσότητας του κυκλοφορούντος χρήματος μπορεί να αποδίδει εφόσον ωθεί τα επιτόκια σε πτώση και την πλεονάζουσα ρευστότητα στις επενδύσεις. Όταν η οικονομία βρίσκεται εντός μιας παγίδας ρευστότητας (όπου παρά το χαμηλό επιτόκιο οι εν δυνάμει επενδυτές προτιμούν, λόγω αβεβαιότητας και χαμηλών προσδοκιών για κερδοφορία, να αποθησαυρίζουν παρά να επενδύουν[138]), μόνο «διοικητικά» επιβαλλόμενες επενδύσεις – δηλ. κρατικά υποστηριζόμενες επενδύσεις – μπορούν να οδηγήσουν σε διέξοδο[139]. Σε αντίθεση με τους οπαδούς της αυτορρύθμισης της αγοράς, δεν θεωρούν

[136] Krugman(2012:213).

[137] Stiglitz (2012: κεφ. 8)

[138] Το φαινόμενο αυτό, της αδυναμίας ελέγχου της οικονομίας μέσω νομισματικής πολιτικής δεν είναι χαρακτηριστικό μόνον του καθοδικού κύκλου αλλά και της ευφορίας που προηγείται αυτού. Παρά τα υψηλά επιτόκια δηλ. την αυξημένη τιμή του χρήματος οι επενδυτές συνεχώς το αναζητούν δανειζόμενοι, καθοδηγούμενοι από τις αυξημένες προσδοκίες Κέυνς (2010:337). Γενικά ο Κέυνς θεωρεί άγονη μια πολιτική ελέγχου του εμπορικού κύκλου μέσω νομισματικής πολιτικής και προάγει μια διαχρονική πολιτικών χαμηλών επιτοκίων, Skidelsky(2010a:97)

[139] Ο αντίλογος από την πλευρά των οπαδών της λιτότητας βασίζεται στο λεγόμενο φαινόμενο της «ρικαρδιανής ισοδυναμίας». Σύμφωνα με αυτήν τη θεωρία κρατική επένδυση σημαίνει αύξηση του παρόντος χρέους, που με τη σειρά του σημαίνει επίσης προσδοκία αύξησης της μελλοντικής φορολογίας που έχει – σε ορθολογικά δρώντες, όπως αυτή η θεωρία θεωρεί δεδομένο - ως συνέπεια την αναστολή των ιδιωτικών επενδύσεων. Η συλλογιστική αυτή βασίζεται στην παραδοχή της πλήρους ορθολογικότητας (fully rational agents) και της δυνατότητας πρόσβασης στην πληροφορία χωρίς περιορισμό. Έτσι κατά αυτήν τη θεωρία η αύξηση του κρατικού χρέους ακόμα και με δανεισμό χωρίς μείωση της φορολογίας έχει μηδαμινή (ή και αρνητική) επίδραση στο παρόν εφόσον οι φορολογούμενοι θα αποταμιεύσουν τα τυχόν πλεονάσματα από τη μείωση του φόρου ώστε να ανταποκριθούν στην αναμενόμενη μελλοντική φορολογία, Seater (Χ. Η.)

πως η κρατική πρωτοβουλία ή οι επενδύσεις στερούν κεφάλαια από την ιδιωτική οικονομία (το λεγόμενο crowding out), διότι τα κεφάλαια αυτά βρίσκονται άπραγα και δεν επενδύονται σε εποχές κρίσης. Η κρατική παρέμβαση θα είχε ενδεχομένως αρνητικά αποτελέσματα εάν η οικονομία βρίσκεται σε κατάσταση πλήρους απασχόλησης, κάτι το οποίο προφανώς δεν ισχύει σε περιόδους κρίσης[140].

[140] Krugman (2009), αναφέρεται στο Skidelsky (2010a:49).

Κευνσιανισμός: Ευρώπη-Ελλάδα και περιφερειακό πρόβλημα

Η ανάλυση των νέων Κευνσιανών κινείται στο πλαίσιο των αναλύσεων που αποδίδουν τη σοβαρότητα της Ευρωπαικής κρίσης στην εγγενή αδυναμία των οικονομικών θεσμών της ΕΕ. Έτσι για τον Krugman[141] η κρίση στην Ευρώπη είναι μεν αντανάκλαση της κρίσης του ιδιωτικού αμερικάνικου χρέους όμως η σοβαρότητα της οφείλεται στην αδύναμη αρχιτεκτονική πάνω στην οποία στηρίχθηκε η δημιουργία της. Από αυτήν την άποψη ήταν νομοτελειακό αργά η γρήγορα να εκδηλωθούν οι συνέπειες της αδυναμίας αυτής. Συγκεκριμένα, μια οικονομική ένωση κρατών θα πρέπει να είναι εξοπλισμένη με τέτοια εργαλεία ώστε να μπορεί να ανταποκριθεί στα εξωτερικά σοκ, όταν αυτά παρουσιαστούν. Τέτοια εργαλεία είναι νομισματικού και δημοσιονομικού τύπου. Σε αντίθεση με τις ΗΠΑ και τα δύο αυτά λείπουν από το σχεδιασμό της ΕΕ. Έτσι ενώ κάθε χώρα στερείται το δικό της νόμισμα ανήμπορη να αντιδράσει π.χ. με έκδοση χρήματος, δεν έχει δοθεί στην ΕΚΤ η δικαιοδοσία κεντρικής παρέμβασης, με τον τρόπο που το κάνει η κεντρική τράπεζα των ΗΠΑ, μέσω π.χ. ενός είδους «ποσοτικής διευκόλυνσης» (δηλ. μαζική αγορά χρεογράφων) ή διασώζοντας τα επιμέρους κράτη όπως η ομοσπονδιακή Κυβέρνηση των ΗΠΑ διασώζει τις επιμέρους πολιτείες όταν χρειάζεται, με αναγκαίες μεταβιβάσεις από περιοχές που βρίσκονται σε άνοδο προς περιοχές που βρίσκονται σε κάθοδο, εκμεταλλευόμενη τη διαφορά φάσης των επιμέρους εμπορικών κύκλων[142].

Η Ευρωπαϊκή κρίση δεν οφείλεται σε ατύχημα, αλλά δεν προκλήθηκε από υπερβολικά μακροπρόθεσμα δάνεια και ελλείμματα ή από το κράτος πρόνοιας. Προκλήθηκε από υπερβολική λιτότητα – περικοπή στις κρατικές δαπάνες που

[141] Krugman (2012:κεφ. 10)
[142] Krugman (2012:κεφ. 10)

οδήγησαν με προβλέψιμο τρόπο στην ύφεση – και από λανθασμένη νομισματική πολιτική, του Ευρώ[143]. Ακολουθώντας τον Krugman(2012:κεφ. 10) (όπου δεν αναφέρεται διαφορετικά), το μέγεθος της ευρωπαϊκής κρίσης αποδίδεται με έναν σχεδόν νομοτελειακό τρόπο στο κοινό νόμισμα :

- Το κοινό νόμισμα παρείχε μια επίπλαστη οχύρωση των οικονομιών των αδύναμων χωρών. Οι χώρες αυτές μπορούσαν μέσω του κοινού νομίσματος να δανείζονται φθηνότερα.
- Τα φθηνά δάνεια υποδαύλισαν το κατασκευαστικό μπουμ και ώθησαν τις τράπεζες σε εκτεταμένο δανεισμό.
- Η αύξηση των δανείων των χωρών του Νότου τις κατέστησαν χρεώστες έναντι χωρών που έδρασαν ως δανειστές, όπως η Γερμανία της οποίας η οικονομία δεν κινούνταν με μοχλό τον κατασκευαστικό τομέα, δημιουργώντας στις πρώτες ελλείμματα και στις δεύτερες πλεονάσματα
- Το κατασκευαστικό μπουμ και η συνοδευόμενη ανάπτυξη συμπαρέσυραν τους μισθούς σε όλους τους τομείς προς τα πάνω.
- Ο ταχύτερος ρυθμός αύξησης του εργατικού κόστους των χωρών του Νότου έναντι των χωρών του ευρωπαϊκού κέντρου και κυρίως της Γερμανίας καθιστά τις πρώτες λιγότερο ανταγωνιστικές έναντι των δεύτερων.
- Η Αμερικάνικη χρηματοπιστωτική κρίση πυροδότησε την Ευρωπαϊκή κρίση χρέους, μέσω της αύξησης του δημοσιονομικού ελλείμματος από τη διάσωση των τραπεζών. Φαίνεται επίσης πως χώρες χωρίς δικό τους νόμισμα είναι περισσότερο ευάλωτες στις κρίσεις χρέους, μια και οι επενδυτές γνωρίζουν ότι σε τελευταία ανάλυση η αποπληρωμή τους δεν μπορεί να γίνει με τύπωμα

[143] Stiglitz (2012:κεφ. 8)

νέου χρήματος[144]. Κοιτάζοντας την Ευρώπη, ανάμεσα στις χώρες που πάνε πολύ καλά είναι η Σουηδία και η Νορβηγία, με τα εύρωστα κράτη πρόνοιας και το μεγάλες κράτος, αλλά οι οποίες επέλεξαν να μην συμμετέχουν στο Ευρώ[145].

- Η Ευρωπαϊκή κρίση οφείλεται στην αδυναμία ενιαίας και συντεταγμένης απάντησης μέσω δημοσιονομικών και νομισματικών πολιτικών στο εξωτερικό σοκ που δέχτηκε η ΕΕ, και όχι αποτέλεσμα σπάταλων δημοσιονομικών πολιτικών που δημιούργησαν ελλείμματα. Ήταν λοιπόν θέμα χρόνου η εκδήλωση της παρά την αθεμελίωτη αισιοδοξία κατά τη δημιουργία του κοινού νομίσματος.

Παρά τα προβλήματα των επιμέρους οικονομιών της ΕΕ, από την εξέταση των μακροοικονομικών δεδομένων παρατηρείται το εξής παράδοξο: η οικονομικοί δείκτες της ΕΕ ιδωμένοι συνολικά βρίσκονται στην ίδια ή καλύτερη κατάσταση από τους αντίστοιχους των ΗΠΑ (εξωτερικό χρέος σε βιώσιμα επίπεδα, το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών σχεδόν ισοσκελισμένο, μικρός πληθωρισμός), εντούτοις η σοβούσα Ευρωπαϊκή κρίση δείχνει λιγότερο ελεγχόμενη. Ακριβώς διότι - κατά αυτήν την άποψη - η αδυναμία της ΕΕ να δράσει με ενιαία πολιτική λόγω των εσωτερικών αντιθέσεων άρα και της ελλιπούς ολοκλήρωσης (όπου η ευνοϊκή πολιτική για το ένα κράτος δρα εις βάρος του άλλου, π.χ. η επεκτατική πολιτική θα ευνοούσε τις χώρες του νότου όχι όμως τη Γερμανία, εφόσον θα τροφοδοτούσε τον πληθωρισμό σε τιμές και μισθούς και θα μείωνε τη Γερμανική ανταγωνιστικότητα, μια οικονομία κοντά στην πλήρη απασχόληση, αφήνοντας ανεπηρέαστες τις τιμές και τους μισθούς στις

[144] Η κρίση χρέους εκδηλώνεται σε αυτές τις χώρες ως αυτοεκπληρούμενη προφητεία. Η Ισπανία παρά το ότι διέθετε τους ίδιους δημοσιονομικούς δείκτες με της Ηνωμένο Βασίλειο εντούτοις μόνον αυτή παρουσίασε αδυναμία δεανεισμού, διεξοδικότερη ανάλυση γίνεται στο De Grauwe, P. (2011), γίνεται αναφορά στον συγγραφέα στο Krugman (2012:κεφ. 10)

[145] Stiglitz (2012: κεφ. 8)

αδύναμες οικονομίες λόγω της υψηλής ανεργίας). Η προσφυγή σε πολιτικές λιτότητας-μείωσης μισθών είναι λοιπόν η μόνη επιλογή για την τόνωση της ανταγωνιστικότητας και προσέλκυσης επενδύσεων ελλείψει δυνατότητας υποτίμησης του νομίσματος. Η εσωτερική υποτίμηση – όπως κατ' ευφημισμό χαρακτηρίζεται η μείωση των μισθών - όμως προσκρούει στο δεδομένο της μισθολογικής ακαμψίας (παρά τη γενικευμένη ανεργία και την παρατεταμένη λιτότητα οι μισθοί δεν έχουν μειωθεί αντίστοιχα) και προκαλεί αποπληθωρισμό αυξάνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το βάρος του ιδιωτικού χρέους[146], οδηγώντας σε μια αδιέξοδη κατάσταση.

Σημειώνουμε πως παρά την αμφιλεγόμενη αποτελεσματικότητα τέτοιου είδους μακροοικονομικών παρεμβάσεων, όπως δείχνει και η διαμάχη για τα αναγκαία μέτρα στην αμερικάνικη οικονομία, αυτό που το παραπάνω επιχείρημα αναδεικνύει είναι ότι η ΕΕ στερείται της δυνατότητας να επιχειρήσει έστω την ενιαία εφαρμογή τους οδηγώντας το εγχείρημα του κοινού νομίσματος σε πιθανή αποτυχία. Από τις κεϋνσιανές αποτιμήσεις δεν λείπουν οι αναφορές στην ενοχοποίηση των ιδεολογικών μονομερειών των νεοφιλελεύθερων ιδεών ή σε ψυχολογικού τύπου ερμηνείες – μόνιμοι μέτοχοι του ιδεολογικού οπλοστασίου των Κεϋνσιανής επιρροής οικονομολόγων. Έτσι οι εφαρμοζόμενες πολιτικές αποδίδονται στο σύνδρομο του φόβου του πληθωρισμού που έχει καταλάβει τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις με προεξάρχουσα τη Γερμανική, ένα σύνδρομο που προέρχεται από την δραματική εμπειρία του υπερπληθωρισμού του μεσοπολέμου.

Υπό το φως της παραπάνω ανάλυσης είναι προφανές ότι η δημιουργία της ΕΕ με την συγκεκριμένη δομή δεν οδήγησε στη σύγκλιση των οικονομιών, εφόσον είχε ως αποτέλεσμα οι αδύναμες χώρες να καταλήξουν με μεγαλύτερα ελλείμματα,

[146] Ένα φαινόμενο αναλυμένο από τον Irwin Fisher στο Fisher(1933), αναφέρεται στο Krugman (2012:κεφ. 3)

χρηματοπιστωτικό σύστημα αποδεκατισμένο και παραγωγική δομή μη ανταγωνιστική. Είναι δε επιρρεπής η Ένωση σε κρίσεις οι οποίες είναι δύσκολο να αποτραπούν λόγω του αφοπλισμού της ένωσης από τα αναγκαία όπλα αντιμετώπισης τους.

Η Ελληνική κρίση αποτελεί μέρος της γενικότερης Ευρωπαϊκής κρίσης χρέους, αντανάκλαση της κρίσης χρηματιστικοποίησης, συνέπεια σε μεγάλο βαθμό των εξόδων διάσωσης των εκτεθειμένων τραπεζών και των πολιτικών λιτότητας που μεγαλώνουν την αβεβαιότητα των δανειστών για τη δυνατότητα αποπληρωμής των χρεών, εφόσον συρρικνώνουν το ΑΕΠ. Εντούτοις δεν παύει η Ελλάδα να αποτελεί μια ειδική περίπτωση λόγω της επίδειξης μιας παρατεταμένης δημοσιονομικής ανευθυνότητας[147]. Για την εγχώρια Κεϋνσιανή άποψη η αδυναμία απεγκλωβισμού από την κρίση είναι συνέπεια της δημοσιονομικής προσαρμογής (δηλ. της εφαρμοζόμενης πολιτικής λιτότητας), της έλλειψης ρευστότητας και των αρνητικών προσδοκιών[148], επιχειρηματολογία κλασικής κεϋνσιανής προέλευσης. Η άρση της ελληνικής κρίσης ακολουθεί την κλασική κεϋνσιανή οδό με κάποιες διαφοροποιήσεις: σημείο εκκίνησης της εναλλακτικής οικονομικής πολιτικής οφείλει να είναι η αύξηση της συνολικής ζήτησης, εγχώριας και εξωτερικής, η οποία θα θέσει σε λειτουργία το αχρησιμοποίητο παραγωγικό δυναμικό της χώρας και θα αυξήσει την απασχόληση. Η αύξηση της ζήτησης θα μπορούσε να προέλθει από την αύξηση των πραγματικών μισθών στον ιδιωτικό τομέα η οποία θα αυξήσει τα εισοδήματα των λιγότερο εύπορων στρωμάτων των οποίων η ροπή προς κατανάλωση είναι υψηλή ενώ η ροπή προς κατανάλωση εισαγόμενων προϊόντων χαμηλή, συμβάλλοντας έτσι στη βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου[149]. Η πολιτική αυτή θα πρέπει να συνδυαστεί με

[147] Krugman (2012:κεφ. 10)
[148] Τσακαλώτος (2013)
[149] Ιωακιμόγλου (2012)

παράλληλη αύξηση της φορολογίας των υψηλών εισοδημάτων ώστε να περιοριστούν οι εισαγωγές μια και εκεί (πέραν του φορολογικού οφέλους) η ροπή προς κατανάλωση εισαγομένων προϊόντων είναι υψηλότερη. Επιπλέον πρέπει να παρθούν μέτρα περιορισμού της όποιας ακαμψίας της αγοράς ή ολιγοπωλιακών καταστάσεων, οι οποίες εντοπίζονται μάλλον στην αγορά προϊόντων και όχι στους μισθούς[150].

[150] ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2012:κεφ.4)

Η σχολή της χρηματιστικοποίησης

Θα μας απασχολήσει η έννοια της χρηματιστικοποίησης (αποδίδοντας τον αγγλικό όρο financialization), στο βαθμό όπου ο όρος χρησιμοποιείται για να δηλώσει όχι απλώς μια τάση του καπιταλισμού, ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του, αλλά να περιγράψει ένα νέο στάδιο στην καπιταλιστική ανάπτυξη και να το στοχοποιήσει ως βασικό αίτιο των επαναλαμβανόμενων κρίσεων των τελευταίων ετών, φέρνοντας την χρηματοπιστωτική σφαίρα σε αντιπαράθεση, σε ένα είδος ασυμβατότητας, με τη λεγόμενη πραγματική οικονομία. Η άρση της χρηματοπιστωτικής παρέκκλισης υπονοείται ή δηλώνεται ευθαρσώς από το ρεύμα αυτό ότι θα επαναφέρει την καπιταλιστική τροχιά πίσω στην υγιή ανάπτυξη. Η σχολή αυτή δεν χαρακτηρίζεται από ομοιογένεια. Όμως εν γένει μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί μέρος της λεγόμενης ετερόδοξης παράδοσης στα οικονομικά, αν και περιλαμβάνει οικονομολόγους που βρίσκονται στις παρυφές ή και εντός της ορθόδοξης οικονομικής έως οικονομολόγους που (αυτό)τοποθετούνται στο μαρξιστικό ρεύμα[151]. Στηρίζεται στην παρατήρηση της αύξησης των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών, της μετατόπισης των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών από αυτές που έχουν άμεσο αντίκρισμα στη βιομηχανική παραγωγή (δηλ. από την χρήση του τραπεζικού δανεισμού ως «μόχλευση» της παραγωγής μέσω της άμεσης χρηματοδότησης παραγωγικών επενδύσεων) προς τις συναλλαγές που δεν φαίνεται να έχουν άμεση συνάφεια με την παραγωγική διαδικασία, αλλά και σε μια σειρά μεταλλαγές του σύγχρονου καπιταλισμού με κύρια αυτή της επικράτησης του νεοφιλελευθερισμού επί του Κεϋνσιανισμού τόσο ιδεολογικά αλλά κυρίως στο

[151] Αναφέρουμε ενδεικτικά κάποιους οικονομολόγους διαφόρων ιδεολογικών αποχρώσεων: Epstein, Bresser-Perreira, Grotty, Λαπαβίτσας.

επίπεδο των δημοσιονομικών πρακτικών. Το ρεύμα της χρηματιστικοποίησης θα εξεταστεί μέσα από τις εργασίες κυρίως – χωρίς όμως να περιοριζόμαστε μόνον σε αυτές - του καθηγητή στην σχολή Αφρικανικών και Ασιατικών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Λονδίνου (SOAS – School of Oriental and Asian Studies) Κώστα Λαπαβίτσα[152] και της περί αυτόν ομάδας του Δικτύου Πολιτικών Επιστημόνων επονομαζόμενη «Έρευνα επί του χρήματος και των δημοσιονομικών» («Research on Money and Finance» - RMF).

Ορισμός και ιστορικό πλαίσιο.

Σύμφωνα με τον Epstein[153], δεν υπάρχει κοινά αποδεκτός ορισμός του όρου «χρηματιστικοποίηση», αλλά ούτε συμφωνία για την βαρύτητα της στην οικονομική διαδικασία. Η ανασκόπηση της Krippner της χρηματιστικοποίησης περιλαμβάνει τους εξής ορισμούς: άλλοι συγγραφείς χρησιμοποιούν την έννοια για να δηλώσουν την άνοδο της αξίας του μετόχου (shareholder value) ως τρόπο εταιρικής διακυβέρνησης, άλλοι για να αναφερθούν στην αυξανόμενη κυριαρχία των χρηματιστικών συστημάτων αγορών κεφαλαίου επί των κλασικών τραπεζικών συστημάτων, μερικοί χρησιμοποιούν την οδό του Hilferding χρησιμοποιώντας τον όρο για να αναφερθούν στην αυξανόμενη πολιτική και οικονομική δύναμη μιας συγκεκριμένης ταξικής ομάδας: την τάξη των εισοδηματιών (ραντιέρηδες, rentiers), για άλλους η χρηματιστικοποίηση αντιπροσωπεύει την έκρηξη της εμπορίας χρηματοπιστωτικών προϊόντων μέσω μυριάδων νέων χρηματοπιστωτικών εργαλείων, τέλος για την ίδια την Krippner, ο όρος αναφέρεται σε μια «μορφή συσσώρευσης στην οποία η δημιουργία κέρδους λαμβάνει χώρα ολοένα και περισσότερο μέσα από

[152] Ο Λαπαβίτσας θεωρεί τον εαυτό του μαρξιστή, όπως αφήνει να εννοηθεί μέσα από τις δημοσιεύσεις του (βλ. π.χ. Lapavitsas (2011b), Lapavitsas (2011c)).
[153] Epstein (2006b:3-4)

χρηματοπιστωτικά κανάλια παρά μέσα από την παραγωγή εμπορευμάτων»[154]. Ο ίδιος ο Epstein θεωρεί πως τα παραπάνω καλύπτουν το καθένα κάποια όψη της χρηματιστικοποίησης και δίδει έναν πιο πλατύ ορισμό: χρηματιστικοποίηση είναι ο αυξανόμενος ρόλος των χρηματοπιστωτικών κινήτρων, χρηματοπιστωτικών αγορών, χρηματοπιστωτικών παικτών και θεσμών στη λειτουργία των εγχώριων και διεθνών οικονομιών[155]. Κατά τον Λαπαβίτσα[156] η χρηματιστικοποίηση αναφέρεται στον συστημικό μετασχηματισμό των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών αποτελούμενο από τρία θεμελιακά στοιχεία: πρώτον οι μεγάλες μη-χρηματοπιστωτικές επιχειρήσεις έχουν μειώσει την εξάρτηση τους από τα τραπεζικά δάνεια και έχουν αποκτήσει χρηματοπιστωτικές ικανότητες, δεύτερον οι τράπεζες έχουν επεκτείνει τις διαμεσολαβητικές τους δραστηριότητες στις χρηματοπιστωτικές αγορές αλλά και στον ιδιωτικό δανεισμό, τρίτον οι ιδιώτες (τα νοικοκυριά) έχουν αυξημένη εμπλοκή στον χρηματοπιστωτικό τομέα τόσο ως δανειστές όσο και ως δανειζόμενοι. Ο Λαπαβίτσας παίρνει αποστάσεις από όλες σχεδόν τις «σχολές» της χρηματιστικοποίησης, τόσο από τις λεγόμενες νέο-κεϋνσιανές έως αυτές με μαρξιστικές αναφορές ή εν γένει ετερόδοξες, θεωρώντας τις μονόπλευρες. Θεωρεί – παρά την ορθότητα των επιμέρους αναλύσεων – ότι χρειάζεται μια πιο βαθιά ανάλυση των διαπλεκόμενων σχέσεων του χρηματιστικοποιημένου και του βιομηχανικού κεφαλαίου (και όχι μια πλήρη αυτονομία του ενός από το άλλο), στηριγμένη στον κλασσικό μαρξισμό των Marx, Lenin, Bukharin και στις επεκτάσεις που εισάγει ο Hilferding στο έργο του Finance Capital[157]. Επιπλέον η εξέταση και οι επιδράσεις των εξελίξεων στις εργασιακές σχέσεις, στη φύση της σύγχρονης εργασίας

[154] Krippner (2004), αναφέρεται στο Epstein (2006b:3).
[155] Epstein (2006b:3)
[156] Lapavitsas (2011c)
[157] Hilferding (1981)

γενικότερα για τη διαμόρφωση αυτού που ονομάζεται χρηματιστικοποίηση δεν πρέπει να υποτιμηθεί. Συγκεκριμένα ο Λαπαβίτσας δεν συμμερίζεται :

- Την νέο-κεϋνσιανή άποψη περί ύπαρξης παρασιτικής κάστας ραντιέριδων (σύγχρονη έκφραση των οποίων είναι η ύπαρξη του νέου χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου), δηλ. κατόχων κεφαλαίου με μοναδική πηγή προσπορισμού το κέρδος από την εκμετάλλευση αυτού του αποθησαυρισμένου κεφαλαίου μέσω του δανεισμού στο βιομηχανικό τομέα καθαρά κεϋνσιανής προέλευσης. Τέτοιες απόψεις αναπτύσσονται από συγγραφείς όπως οι Crotty, Pollin, Epstein[158]. Κατά την άποψη αυτή, η ύφεση προέρχεται από την ύπαρξη «φόρου» πάνω στο κεφάλαιο που επιβάλει η παρασιτική αυτή «τάξη» των σύγχρονων ραντιέριδων. Αρκεί λοιπόν η αποτίναξη αυτού του ζυγού ώστε η οικονομία να επανέλθει σε αναπτυξιακή τροχιά που προσφέρει ο αμιγώς παραγωγικός τομέας. Κατά τον συγγραφέα η ύπαρξη μιας νέας τάξης ραντιέριδων δεν δικαιολογείται από τα δεδομένα. Ο σύγχρονός καπιταλισμός δεν έχει καμία σχέση με την τάση του καπιταλισμού των ραντιέριδων όπως την περιγράφει ο Keynes.
- Η άποψη περί στάσιμου (μονοπωλιακού) καπιταλισμού και παγκοσμιοποίησης η οποία προέρχεται κυρίως από τους θεωρητικούς γύρω από το περιοδικό Monthly Review. Η άποψη αυτή αναπτύσσεται ήδη από τους θεμελιωτές της σχολής αυτής (Baran και Sweezy, Magdoff[159]). Κατά την άποψη αυτή ο μονοπωλιακός καπιταλισμός χαρακτηρίζεται εγγενώς από στασιμότητα στη συσσώρευση και γι' αυτό αναζητεί διεξόδους σε εξω-παραγωγικές δραστηριότητες όπως η χρηματιστικοποίηση οι οποίες οδηγούν σε κρίσεις (τις λεγόμενες φούσκες). Κατά τον Λαπαβίτσα ούτε αυτή η θεωρία

[158] Lapavitsas (2011c)
[159] Lapavitsas (2011c)

επιβεβαιώνεται από την πραγματικότητα μια και παρατηρούνται κατά καιρούς μεγάλοι ρυθμοί ανάπτυξης στις καπιταλιστικές οικονομίες, δηλ. η μόνιμη στασιμότητα δεν είναι κύριο χαρακτηριστικό του σύγχρονου καπιταλισμού. Αντιθέτως ο καπιταλισμός τείνει να υπερβαίνει τις κρίσεις του μέσα από την ανασυγκρότηση του κεφαλαίου και επανάκτησης της κερδοφορίας (αλλά και αξιοποιώντας τους μηχανισμούς εξουσίας ή τη χειραγώγηση του δημόσιου και του ιδιωτικού χρήμα). Κατά συνέπεια μια τέτοια άποψη δεν μπορεί – κατά τον συγγραφέα - να θεωρηθεί κλασική μαρξιστική.

- Άλλες ετερόδοξες απόψεις οι οποίες δίνουν ιδιαίτερο βάρος στο φαινόμενο της χρηματιστικοποίησης όπως αυτές της μαρξιστικής επιρροής οικονομικής κοινωνιολογίας του Arrighi, απορρίπτονται ως εξίσου μη επαληθεύσιμες.

Παρά τη διαφοροποίηση του από άλλες παραλλαγές των θεωριών της χρηματιστικοποίησης, ο Λαπαβίτσας αξιοποιεί – με κάποιον εκλεκτικισμό ενδεχομένως – επιμέρους αναλύσεις της κάθε σχολής στη δική του συνεισφορά της θεωρίας χρηματιστικοποίησης.

Η κρίση του 2007/2008 και η χρηματιστικοποίηση.

Η αφήγηση του μηχανισμού εκδήλωσης της κρίσης από τον Λαπαβίτσα[160] δεν διαφέρει από την αφήγηση που συναντά κανείς σε άλλες σχολές, ετερόδοξες[161], κεϋνσιανής προέλευσης[162] ή θεσμικές ούτε ακόμα και στα εγχειρίδια της κυρίαρχης οπτικής[163]. Η κρίση του 2007/2008 προκλήθηκε από τη γιγάντωση των ενυπόθηκων (κυρίως στεγαστικών) δανείων υψηλού κινδύνου. Το πρόβλημα προέρχεται από τον

[160] Βλ. π.χ. Lapavitsas (2010a), Lapavitsas (2010b), Lapavitsas (2011a)
[161] Βλ. π.χ. Brenner (2009)
[162] Heilbroner & Milberg (2012:κεφ. 12), Stiglitz (2010a)
[163] Ball (2012:564-570)

τρόπο διαχείρισης των δανείων αυτών εξαιτίας της χρηματιστικοποίησης της οικονομίας[164]. Οι τράπεζες προβαίνουν στη λεγόμενη τιτλοποίηση (ή μετοχοποίηση) των περιουσιακών τους στοιχείων (μέρος των οποίων είναι και τα κάθε είδους δάνεια)[165] για να προχωρήσουν στη συνέχεια σε μείξη τους με άλλου είδους δάνεια και πώληση των προκυπτόντων τίτλων σε τελικούς πελάτες ή επενδυτικές τράπεζες. Με τον τρόπο αυτό διασφαλίζουν άμεση ρευστότητα για περεταίρω χρηματοδότηση των νέων επενδύσεων (ουσιαστικά για εκ νέου διάθεση δανείων και τιτλοποίηση). Η μετατροπή των υψηλού αυτού ρίσκου ενυπόθηκων δανείων σε τίτλους και η πώληση τους ανά τον κόσμο είναι βασικό χαρακτηριστικό της χρηματιστικοποίησης της παγκόσμιας οικονομίας. Η τιτλοποίηση συνοδεύεται από την έκρηξη των τιμών των σε υποθήκη περιουσιακών στοιχείων. Η πλεονάζουσα μετά την ανατίμηση αξία του υποθηκευμένου περιουσιακού στοιχείου χρησιμοποιείται και αυτή ως υποθήκη για την άντληση νέων δανείων που χρησιμοποιούνται για την εξόφληση παλαιοτέρων υποχρεώσεων ή για νέα π.χ. καταναλωτικά δάνεια. Η με αυτόν τον τρόπο αύξηση της κατανάλωσης διασφαλίζει μια εσφαλμένη – εφόσον στηρίζεται στο δανεισμό - εντύπωση υγιώς αναπτυσσόμενης οικονομίας. Για τον Λαπαβίτσα οι μακροοικονομικοί παράγοντες που διευκόλυναν την έκρηξη δανεισμού είναι:

- Η πολιτική επιτοκίων της Κεντρικής Αμερικανικής τράπεζας (FED)[166]. Τα χαμηλά επιτόκια διευκόλυναν το δανεισμό καθώς ταυτόχρονα οι τιμές των ακινήτων αυξάνονταν.

---

[164] Lapavitsas (2008)

[165] Τα δάνεια που δίδουν οι τράπεζες αποτελούν περιουσιακά τους στοιχεία, ως απαιτήσεις τους προς τους πελάτες τους που είναι οι δανειζόμενοι και χρεώστες. Εγγύηση των δανείων αυτών αποτελούν οι υποθήκες που βάζουν οι πελάτες των τραπεζών. Οι τίτλοι (μετοχές, ομόλογα) που εκδίδουν οι τράπεζες έχουν με τη σειρά τους εγγύηση τις ταμειακές ροές των δόσεων των δανείων και περεταίρω – σε περίπτωση αδυναμίας αποπληρωμής τους – τα υποθηκευμένα περιουσιακά τους στοιχεία (asset backed securities) (βλ. Χρυσοβιτσιώτη & Σταυρακόπουλου (2001)).

[166] Παρόμοιες απόψεις εκφράζουν οι «Αυστριακοί» αλλά και η νεοκλασικοί της άποψης του λεγόμενου “money glut”, βλ. Asensio (2012)

- Η ανάπτυξη συναλλαγματικών αποθεμάτων από πολλές αναπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες καθώς και οι πολιτικές των διεθνών οργανισμών (ΔΝΤ, πολιτική μείωσης του πληθωρισμού) που υποδαύλισαν την πολιτική συσσώρευσης συναλλαγματικών διαθεσίμων των χωρών αυτών, αποθέματα τα οποία με τη σειρά τους τροφοδότησαν το Αμερικάνικο έλλειμμα με αγορά Αμερικάνικων τίτλων συντηρώντας την έκρηξη φτηνού δανεισμού[167].

Η κατασκευαστική δυναμική αρχίζει να εξαντλείται γύρω στο 2006, καθώς οι περιπτώσεις αδυναμίας πληρωμής των δόσεων και οι περιπτώσεις κατασχέσεων σπιτιών άρχισαν να αυξάνονται έχοντας ως συνέπεια την πτώση των τιμών τους[168] Η πτώση των τιμών τροφοδοτεί με τη σειρά της την περεταίρω αδυναμία πληρωμών, εφόσον τερματίζει τη δυνατότητα της αναχρηματοδότησης των δανείων με πρόσθετο δανεισμό. Εάν επιπλέον η πτώση των τιμών είναι τέτοια ώστε τα ακίνητα να αποτιμούνται χαμηλότερα από την τιμή της αρχικής υποθήκης, τίθεται σε άμεσο κίνδυνο φερεγγυότητας το πρωταρχικό δάνειο, άρα και οι αντίστοιχοι τίτλοι στους οποίους αυτό έχει μετατραπεί, εφόσον το ύψος του δανείου δεν συμβαδίζει πλέον με την αξία της υποθήκης[169]. Με λίγα λόγια, έχουμε άμεση απαξίωση των περιουσιακών στοιχείων των τραπεζών καθώς και των τίτλων που έχουν διατεθεί στην παγκόσμια αγορά. Πρακτικά αυτό σημαίνει αδυναμία κάλυψης των άμεσων υποχρεώσεων τους, εφόσον η ρευστότητα προέρχεται από την πώληση τίτλων και είσπραξη δόσεων. Η αυξανόμενη αφερεγγυότητα, τους αφαιρεί τη δυνατότητα να δανειστούν

[167] Παρόμοια άποψη με αυτή, εκφράζουν διάφοροι νέοι-κεϋνσιανοί οπαδοί του λεγόμενου "saving glut" π.χ. ο Krugman (2012)

[168] τα δάνεια για να γίνουν πιο δελεαστικά δίδονται με πολύ μικρό και σταθερό αρχικό επιτόκιο, για τα πρώτα χρόνια, ενώ αργότερα μεταπίπτουν σε υψηλότερο κυμαινόμενο επιτόκιο που αυξάνει τη δόση. Το γεγονός αυτό προσδίδει τη ψευδαίσθηση της διευκόλυνσης, το πρόβλημα όμως αποκαλύπτεται όταν η δόση αυξηθεί με συνέπεια οι χρεώστες να βρίσκονται πολλές φορές στη δυσχερή θέση της αδυναμίας αποπληρωμής της.

[169] Τα δάνεια αποτελούν περιουσιακά στοιχεία των τραπεζών και ως τέτοια καταγράφονται στα λογιστικά τους βιβλία. Οι τίτλοι στους οποίους έχουν μετατραπεί αποτελούν απαιτήσεις. Εάν το δάνειο απαξιωθεί υπάρχει αναντιστοιχία μεταξύ της ονομαστικής απαίτησης και της αξίας του δανείου.

βραχυπρόθεσμα (στη διατραπεζική αγορά). Επίσης οδηγεί σε στέρηση κεφαλαίων την (λεγόμενη) πραγματική οικονομία, εφόσον τώρα καλύπτονται κατά προτεραιότητα οι απαιτήσεις πελατών που κατέχουν ληξιπρόθεσμους τίτλους και οι οποίοι δεν μπορούν να αποπληρωθούν πλέον από τις δόσεις των υπό χρεωκοπία ενυπόθηκων δανείων. Η κρίση αυτή ρευστότητας μεταδίδεται ραγδαία σε όλα τα διαπλεκόμενα μέρη – μέσω των «τοξικών» αυτών τίτλων μια και αυτοί δεν μπορούν να ρευστοποιηθούν - καθώς και στην υπόλοιπη οικονομία. Οι επενδυτικές τράπεζες ή οι νέοι φορείς χρηματοπιστωτικών εργαλείων (π.χ. hedge funds[170]) οι οποίοι δημιουργήθηκαν με την χρηματιστικοποίηση, αδυνατούν πλέον να δανειστούν βραχυπρόθεσμα (ο βραχυπρόθεσμος δανεισμός τους είναι η κύρια πηγή χρηματοδότησης αυτών των τραπεζών). Η λόγω της χαλάρωσης των χρηματοπιστωτικών κανόνων δυνατότητα συνδυασμού εμπορικού κι επενδυτικού τύπου τράπεζας υπό την ίδια σκέπη, συμβάλει επίσης στην επιδείνωση του προβλήματος, διότι η διάσωση των εν κινδύνω τίτλων εμπλέκει και παραδοσιακού τύπου συναλλαγές και επενδύσεις, όπως είναι οι τραπεζικές καταθέσεις. Οι κατέχουσες «τοξικά» προϊόντα εμπορικές τράπεζες, εφόσον πλέον επιτράπηκε με τη αλλαγή του θεσμικού πλαισίου, μπορούν να χρησιμοποιούν το αποθεματικό τους (π.χ. τις καταθέσεις) για την χρηματοδότηση επισφαλών τίτλων με ότι κινδύνους αυτό συνεπάγεται. Επιπλέον η αποκάλυψη της δεινής θέσης των τραπεζών προκαλεί την μαζική ανάληψη χρημάτων από τους τραπεζικούς λογαριασμούς (bank run), διαδικασία που τις αποστερεί περεταίρω από ρευστότητα ή ακόμα τις οδηγεί σε χρεωκοπία.

Η παραπάνω αλληλουχία των γεγονότων εκδήλωσης της κρίσης δεν ήταν κεραυνός εν αιθρία. Αντίθετα για τον Λαπαβίτσα ήταν ο καρπός της συνεχούς και

[170] Κερδοσκοπικό αμοιβαίο κεφάλαιο, αρχικά αναφέρονταν σε οργανισμούς επενδύσεων που προσπαθούσαν να αποτρέψουν κινδύνους, βλ. αντίστοιχο λήμμα στο Χρυσοβιτσιώτη & Σταυρακόπουλου (2001)

βαθύτερης χρηματιστικοποίησης της παγκόσμιας οικονομίας. Η συνεχώς αυξανόμενη σημασία του χρηματοπιστωτικού τομέα για τον καπιταλισμό είναι καταγεγραμμένο γεγονός, ειδικά μετά την πετρελαϊκή κρίση του 1973-74[171]. Πέρα από τη χρηματιστικοποίηση, μερίδιο στην περεταίρω επιδείνωση της κρίσης αποδίδεται στον τρόπος διάσωσης των τραπεζών, με την επίδειξη υπέρμετρου ζήλου στην διάσωση τους με κρατικά κεφάλαια και μεροληπτικής απροθυμίας στήριξης των κοινωνικών προγραμμάτων και προστασίας αυτών που υπόκεινται τις αστοχίες των τραπεζικών ιδρυμάτων, διατηρώντας ή ακόμα κι εντείνοντας το νεοφιλελεύθερο προσανατολισμό.

Η ραγδαία ανάπτυξη της χρηματιστικοποίησης οφείλεται στους παρακάτω λόγους:

- Στην προσπάθεια διόρθωσης των συνεπειών από τη μείωση της παραγωγικότητας της εργασίας. Η παρατηρούμενη συνεχής μείωση της παραγωγικότητας (και άρα μείωση του ρυθμού άντλησης των κερδών) οδηγεί σε αναζήτηση διεξόδων κερδοφορίας σε τομείς έξω από την αμιγώς παραγωγική σφαίρα.
- Οι αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις και ο μετασχηματισμός του χαρακτήρα της εργασίας (αύξηση του μεριδίου των υπηρεσιών, μερική ή προσωρινή εργασία, δουλειά στο σπίτι κ.ο.κ.), έχουν ως συνέπεια την περεταίρω από-υλοποίηση της, αλλά και την εν τέλει συμπίεση του κόστους της.
- Στη μεταφορά της παραγωγής σε χώρες χαμηλού εργασιακού κόστους. Σαν αντιστάθμισμα το εναπομένων εγχώριο κεφάλαιο αναζητά άλλους τρόπους προσπορισμού κερδών, έξω από την παραγωγή.

[171] Lapavitsas (2008), Lapavitsas (2008)

Ο πυρήνας της συλλογιστικής ότι ο καπιταλισμός έχει υποστεί μέσω της χρηματιστικοποίησης ένα είδος μετασχηματισμού, είναι η έννοια της άμεσης εκμετάλλευσης (πότε ως άμεση εκμετάλευση - direct exploitation[172], άλλοτε ως άμεση ιδιοποίηση - direct expropriation[173]) της εργατικής τάξης και άλλων στρωμάτων από το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο. Σημειώνουμε πως λείπει ο σαφής προσδιορισμός ή προέλευση του χρησιμοποιούμενου όρου. Αν και ο όρος «εκμετάλλευση» έχει μαρξιστικές καταβολές, εντούτοις φαίνεται να απουσιάζει η αναφορά ή σύνδεση με την παραγωγική διαδικασία (εφόσον η εκμετάλλευση σχετίζεται με τον σφετερισμό μέρους της παραγόμενης αξίας – υπεραξία – η οποία παράγεται σε τελευταία ανάλυση εντός της παραγωγικής διαδικασίας όπως ο ίδιος ο συγγραφέας κάνει αποδεκτό[174]). Η εξαγωγή κέρδους από το δανεισμό στην εργατική τάξη είναι κατά τον Λαπαβίτσα αποτέλεσμα «άμεσης εκμετάλλευσης» υπό την εξής έννοια:

- Είναι άμεση, διότι δεν υπάρχει η διαμεσολάβηση της παραγωγής
- Είναι εκμετάλλευση διότι παρά τη δυσκολία και την περιπλοκότητα της σχέσης (εφόσον βασίζεται στην ανταλλαγή οφέλους – quid pro quo), εντούτοις προέρχεται από ανισότιμες σχέσεις μεταξύ δανειστή και δανειζόμενου, που είναι στην ουσία σχέση εξάρτησης κι εγκλωβισμού, βασιζόμενη στην ανισοτιμία πρόσβασης στις πληροφορίες νομικού, θεσμικού ή οικονομικού περιεχομένου καθώς και στην τοκογλυφική φύση της.

Αν και ο χρηματοπιστωτικός τομέας είναι ζωτικής σημασίας για την λειτουργία γενικά του καπιταλισμού, ο αυξημένος ρόλος του διαφέρει ριζικά από τον ρόλο που έπαιξε στις αρχές του 20ου αιώνα (οπότε και αναπτύχθηκαν οι αντίστοιχες

[172] Lapavitsas (2008)
[173] Lapavitsas (2009)
[174] Lapavitsas (2008:15)

μαρξιστικές θεωρίες του μονοπωλιακού καπιταλισμού). Οι αιτίες αυτής της μετάλλαξης εντοπίζονται στους παρακάτω παράγοντες[175]:

- *Η αλλαγή των πηγών χρηματοδότησης των επιχειρήσεων.*

  Ο παραδοσιακός ρόλος του χρηματοπιστωτικού συστήματος είναι η παροχή πίστωσης στις παραγωγικές επιχειρήσεις, ώστε αυτές να χρηματοδοτούν απρόσκοπτα νέες επενδύσεις ή να καλύπτουν τρέχουσες υποχρεώσεις. Η ζωτικής σημασίας αυτή παροχή πίστωσης για τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος, προέρχεται από το γεγονός της ολοένα μεγαλύτερης ανάγκης κεφαλαίων για συνεχώς νέες επενδύσεις, αλλά κι επειδή σχεδόν ποτέ ο χρόνος παραγωγής δεν ταυτίζεται με τον χρόνο πώλησης των προϊόντων ή της πληρωμής των προϊόντων από τους πελάτες, ενώ η παραγωγή πρέπει να συνεχίσει απρόσκοπτα. Από το 1970 και μετά, για διάφορους λόγους, με κυριότερο την συσσώρευση κερδών από την αλματώδη ανάπτυξη της μεταπολεμικής περιόδου, οι μεγάλες κυρίως πολυεθνικές επιχειρήσεις άρχισαν να εξαρτώνται όλο και λιγότερο για τη χρηματοδότηση τους από τον τραπεζικό δανεισμό και να στηρίζονται ολοένα και περισσότερο στην επανεπένδυση των κερδών τους[176]. Η όποια έλλειψη ρευστότητας αντιμετωπίζεται με εισαγωγή στο χρηματιστήριο και την έκδοση νέων μετοχών ή ομολογιών. Μια άλλη μέθοδος αυτοχρηματοδότησης διενεργείται μέσω της εκμετάλλευσης των χρηματικών αποθεμάτων τους με την άμεση είσοδό τους στην εμπορία χρηματοπιστωτικών προϊόντων. Δεν είναι σπάνιο

[175] Η μεταβολή του χαρακτήρα του χρηματοπιστωτικού τομέα, του κινδύνου και του ρόλου του στην κρίση του 2007/2008, είναι γεγονός γενικότερα αποδεκτό ακόμα και από μη θιασώτες της λεγόμενης χρηματιστικοποίησης, περιγράφεται δε γλαφυρά και σε αρκετά εγχειρίδια της κυρίαρχης οικονομικής θεωρίας, π.χ. Ball (2012:κεφ. 18). Όμως σε αντίθεση με αυτά, η σχολή αυτή καταλήγει σε διαφορετικά συμπεράσματα για το ρόλο των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων και θεσμών και γενικότερα της χρηματιστικοποίησης στην κρίση του 2007/2008.

[176] Lapavitsas (2009b)

το φαινόμενο επιχειρησιακά τμήματα ή θυγατρικές βιομηχανικών επιχειρήσεων να εξειδικεύονται στον χρηματοπιστωτικό τομέα[177]. Η με αυτόν τον τρόπο μετατόπιση του ενδιαφέροντος των παραγωγικών επιχειρήσεων στις χρηματοπιστωτικές συναλλαγές για αποκόμιση ωφελειών, προετοιμάζει το έδαφος για περεταίρω χρηματιστικοποίηση της οικονομίας[178].

- *Η επινόηση των διαφόρων «εξωτικών» χρηματοπιστωτικών εργαλείων, επενδυτικών προϊόντων και τεχνικών.*

Μία άλλη τάση που χαρακτηρίζει την κυριαρχία της χρηματιστικοποίησης στην οικονομία, είναι η δημιουργία νέων τραπεζικών προϊόντων και εργαλείων, που βασίζονται σε νέες εξελιγμένες τεχνικές χρηματοοικονομικής ανάλυσης. Στη βάση αυτών των τεχνικών αναπτύσσονται νέοι τύποι χρηματοπιστωτικών συστημάτων, τα οποία προσφέρουν την δυνατότητα αξιοποίησης των αποταμιεύσεων των χαμηλών και μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων (π.χ. pension funds). Οι παράγοντες που ευνοούν τη δημιουργία τέτοιων τεχνικών είναι μεταξύ άλλων, η εξάπλωση της χρήσης της τεχνολογίας στον χρηματοπιστωτικό τομέα, οι δυνατότητες που δίνει η δικτύωση των υπολογιστών για εύκολες και άμεσες συναλλαγές, αλλά και η ύπαρξη τεραστίων υπολογιστικών δυνατοτήτων των σύγχρονων υπολογιστών[179]. Οι νέες αυτές τεχνικές (βασιζόμενες κυρίως σε στατιστικές εφαρμογές) σε συνδυασμό με τις αυξημένες υπολογιστικές δυνατότητες, προσφέρουν καινούργιες μη εμπειρικές μεθόδους αποτίμησης του ρίσκου[180]. Πιο συγκεκριμένα, οι παλαιότεροι κυρίως εμπειρικοί κανόνες αποτίμησης του

[177] Lapavitsas (2009b) και Isaacs (2011)
[178] Χουφσμιντ (2006:κεφ. 1)
[179] Isaacs (2011:σημ. 47)
[180] Lapavitsas (2009b)

ρίσκου (προσωπική επαφή με τον πελάτη, διερεύνηση των περιουσιακών του στοιχείων, παρακολούθηση της κερδοφορίας της επιχείρησης του, συμμετοχή στελεχών της τράπεζας στα Δ.Σ. των επιχειρήσεων κ.ο.κ.) αντικαθίστανται με μηχανογραφικές και στατιστικές τεχνικές, οι οποίες στηρίζονται σε χρονοσειρές προσωπικών δεδομένων ή άλλων σχετιζόμενων με την αποτίμηση του ρίσκου στοιχειών (όπως π.χ. κίνηση των μετοχών). Η έγκριση ενός νέου δανείου δεν είναι προϊόν υποκειμενικής εκτίμησης, αλλά προϊόν μιας υποτιθέμενα αντικειμενικής και αυτόματης διαδικασίας. Εάν η βαθμολογία του πελάτη – που παράγει το σύστημα - ξεπεράσει ένα συγκεκριμένο πλαφόν, το δάνειο μπορεί να δοθεί. Οι τεχνικές αυτές αύξησαν την παραγωγικότητα (μείωσαν τον χρόνο μεταξύ αίτησης και έκδοσης του δανείου) και – συνεπικουρούμενες και από θεσμικές αλλαγές – επέτρεψαν τη μείωση της αναλογίας μεταξύ των αναγκαίων χρηματικών αποθεμάτων και των δανείων. Οι τεχνικές αυτές όσο διευκόλυναν την αύξηση των δανείων και την ανάπτυξη του κλάδου σε εποχές γενικότερης οικονομικής ανόδου, άλλο τόσο συνέβαλαν στην απότομη κάθοδο όταν το πρόβλημα άρχισε να εκδηλώνεται[181]. Υποβοηθητική της μετατροπής της παραδοσιακής τραπεζικής αποτέλεσε και η λεγόμενη τιτλοποίηση (securitization), δηλ. η μετατροπή, από τις τράπεζες κυρίως, των απαιτήσεων από δάνεια ή υποθήκες σε μετοχές ή ομολογίες που εκδίδουν με σκοπό την αποδέσμευση των κεφαλαίων τους[182]. Οι πράξεις αυτές διενεργούνται εκτός ισολογισμού (Off-balance-sheet), (άρα απαλλάσσουν την τράπεζα από την τήρηση χρηματικών αποθεμάτων όπως επιβάλλει η νομοθεσία), και επιστρέφουν άμεσα το αρχικό επενδυθέν

[181] Αναλυτική εξέταση των τεχνικών αυτών της νέας τραπεζικής περιέχονται στο Lapavitsas & Dos Santos (2008)
[182] Λήμμα «securitization» στο Χρυσοβιτσιώτη & Σταυρακόπουλου (2001)

κεφάλαιο αφού πουληθούν στην αγορά τίτλων. Τα κέρδη των τραπεζών προέρχονται τώρα κυρίως από προμήθειες, παρά από τους τόκους, άρα όσο περισσότερα τέτοια δάνεια (μετατρέψιμα σε τίτλους) εις βάρος του ρίσκου δίδονται, τόσο περισσότερα κέρδη αποκομίζονται. Η τιτλοποίηση μπορεί να βασιστεί πάνω σε κάθε είδους δάνειο π.χ. καταναλωτικά, πιστωτικές κάρτες κ.ο.κ. Κυρίως όμως στηρίζονται σε μείγμα δανείων (ή αλλιώς περιουσιακών στοιχείων της τράπεζας) τα οποία εγγυώνται μέσω κάποιας υποθήκης και γι' αυτό ονομάζονται Υποχρεώσεις Ενυπόθηκης Διασφάλισης (CDO, Collaterised Debt Obligation). Η δομή των τίτλων αυτών μπορεί να αλλοιωθεί ή να συσκοτιστεί περεταίρω μέσω μεταπώλησης τους σε άλλες επενδυτικές τράπεζες με προσθήκη και άλλων δανείων καλύτερης ή χειρότερης ποιότητας, ώστε να επιτευχθεί η απαιτούμενη βαθμολόγηση. Το ρίσκο και άρα η ποιότητα τέτοιων «προϊόντων» αποτιμάται από τις λεγόμενες εταιρίες αξιολόγησης, με βάση την ποιότητα του μείγματος.

- *Η αξιοποίηση των νέων επενδυτικών εργαλείων από τις εμπορικές τράπεζες και η δημιουργία «εκρηκτικού μείγματος».*

Η απώλεια του επιχειρηματικού δανεισμού ως προνομιακό πεδίο κερδοφορίας, ωθεί τις τράπεζες σε αναζήτηση νέων πεδίων αποδόσεων, που βρίσκονται στην αξιοποίηση των νέων επενδυτικών προϊόντων. Η χαλάρωση των τραπεζικών θεσμών επιτρέπει την μίξη των μέχρι τώρα ασύμβατων τραπεζικών δραστηριοτήτων, της εμπορικής και επενδυτικής τραπεζικής (η απαγόρευση αυτής της ανάμιξης προήλθε ως απάντηση στο κραχ του 1929). Η εισδοχή των εμπορικών τραπεζών σε αυτά τα νέα πεδία, έγινε με τη δυνατότητα που απέκτησαν για δημιουργία των λεγόμενων Δομημένων Επενδυτικών Οχημάτων (Structured Investment Vehicles, SIV), δηλ. εταιριών

με σκοπό την άντληση κεφαλαίων για την αγοραπωλησία των «Υποχρεώσεων Ενυπόθηκης Διασφάλισης» (CDO), καθώς επίσης με την δημιουργία Hedge Funds, η την παροχή βραχυπρόθεσμου δανεισμού σε αυτά. Για να μετριαστεί το ρίσκο μπαίνουν επιπλέον και στην αγορά των λεγόμενων Credit Default Swaps (CDS). Ένα είδος παραγώγων (δηλ. χρηματοπιστωτικών προϊόντων που εξαρτώνται από κάποια άλλα) στα οποία το ένα μέρος της συναλλαγής (ο πωλητής) υπόσχεται να αποζημιώσει πλήρως το άλλο (τον αγοραστή) για την τιμή κάποιου χρέους, με την προϋπόθεση ότι ο αγοραστής πληρώνει κάποια επιπλέον τιμή (premium)[183]. Η ανάμειξη των δύο ειδών τραπεζικής και η ταυτόχρονη χαλάρωση της αυστηρότητας των κανόνων που διέπουν το δανεισμό επέτρεψε τη χρήση των κεφαλαίων που προέρχεται από καταθέσεις, για την αγοραπωλησία των - όπως αποδείχτηκε - επισφαλών δανείων.

- *Η απορρύθμιση του τραπεζικού συστήματος και η χαλάρωση των θεσμών.*

Ως συνέπεια των μέτρων μετά το κραχ του ‘29 τα τραπεζικά ιδρύματα χωρίζονται στις λεγόμενες εμπορικές κι επενδυτικές τράπεζες. Η παραδοσιακή τραπεζική στηρίζεται για την χρηματοδότηση των δανείων της στις καταθέσεις και οχυρώνεται έναντι της δυσκολίας ρευστοποίησης των δανείων που παρέχει – εφόσον οι καταθέσεις εν αντιθέσει με τα δάνεια είναι άμεσα ρευστοποιήσιμες από τους πελάτες – με την υποχρέωση τήρησης χρηματικών αποθεμάτων, τα οποία αντιστοιχούν σε κάποιο ποσοστό επί του δανειζόμενου ποσού. Προφανώς όσο μεγαλύτερο το παρακρατούμενο ποσό ως απόθεμα τόσο μεγαλύτερη η διασφάλιση σε περίπτωση που ο καταθέτης ζητήσει να κάνει ανάληψη του ποσού που κατάθεσε. Η τήρηση αποθεμάτων όσο και αν είναι απαραίτητη για τη διασφάλιση της φερεγγυότητας τους (του

[183] Lapavitsas, C. (2008:20)

ρίσκου μιας μαζικής και ταυτόχρονης ανάληψης χρημάτων από τους τραπεζικούς λογαριασμούς - bank run) άλλο τόσο είναι αντιπαραγωγικές, διότι αποτελούν λιμνάζον ρευστό. Σαν τέτοιο οι τράπεζες επιδίωκαν τη μείωση του ποσοστού που υποχρεούνται να παρακρατούν ως απόθεμα[184], η επιδίωξη αυτή πέτυχε τα τελευταία χρόνια, με αντίστοιχες αλλαγές στη νομοθεσία, καθιστώντας το χρηματοπιστωτικό σύστημα πιο επιρρεπές στις κρίσεις. Η απορρύθμιση και η χωρίς κανόνες και περιορισμούς ανάπτυξη των χρηματοπιστωτικών καινοτομιών θεωρούνται βασικοί παράγοντες πρόκλησης κρίσεων[185].

- *Ο νεοφιλελευθερισμός και η επίθεση ενάντια στην μισθωτή εργασία.*

Η εξάπλωση της χρηματιστικοποιημένης οικονομίας συμβαδίζει με την επικράτηση της νεοφιλελεύθερης όψης του καπιταλισμού και την επίθεση του στην εργασία όπως εκφράζεται από κυβερνήσεις - ιδεολογικούς θιασώτες της. Η επίθεση αυτή ξεδιπλώνεται ως απάντηση της κρίσης του 1970 συνέπεια της κρίσης της κεϋνσιανής ρύθμισης της οικονομίας[186]. Η υποχώρηση της διαπραγματευτικής ικανότητας της εργασίας και της νίκης του νεοφιλελευθερισμού είχε ως αποτέλεσμα τη συμπίεση του μισθού σε όλες τις εκφάνσεις του (σε χρήμα ή παροχές). Η απώλεια αυτή αντισταθμίζεται με την επινόηση άλλων τρόπων χρηματοδότησης των αναγκαίων παροχών και μισθών εις βάρος της εργασίας. Αυτό αποδιώκεται να γίνει μέσω του δανεισμού, και της «χρηματιστικοποίησης» των αποταμιεύσεων των ασφαλισμένων δηλ. της αναζήτησης χρηματοδότησης μέσω της χρήσης των νέων επενδυτικών προϊόντων.

[184] Lapavitsas (2008:16)
[185] Bresser-Pereira (2010:18)
[186] Isaacs (2011:section 2)

- *Η μεταβολή στον τρόπο διεύθυνσης των επιχειρήσεων(shareholder value)*

  Η σταδιακή επικράτηση της φιλοσοφίας της διατήρησης της εταιρικής μετοχής σε υψηλά επίπεδα ως ένδειξη της επιτυχίας της εταιρίας και ως μέτρο της απόδοσης των διευθυντικών στελεχών, ενθαρρύνει τα στελέχη στην άντληση άμεσων κερδών μέσα από βραχυπρόθεσμης εμβέλειας κινήσεις (π.χ. με μείωση κόστους, απολύσεις προσωπικού) και κερδοσκοπικά παιχνίδια (ώστε η τιμή της μετοχής να διατηρείται υψηλά). Ταυτόχρονα απομακρύνονται από τη μέριμνα να αντληθεί αξία μέσω της παραγωγικής δραστηριότητας μια πιο σε βάθος και μακροπρόθεσμη διαδικασία.

- *Η στροφή των τραπεζών στον καταναλωτικό/ιδιωτικό δανεισμό και η χρηματιστικοποίηση του εργατικού μισθού.*

  Η έλλειψη επιχειρηματικών ευκαιριών των τραπεζών στον τομέα των παραγωγικών επενδύσεων όπου παραδοσιακά δραστηριοποιούνταν, στρέφει τις τράπεζες προς τη δραστηριοποίηση στο πεδίο των προσωπικών ή καταναλωτικών δανείων, με απεύθυνση σε ολοένα και φτωχότερα στρώματα, μεγαλύτερου μεν ρίσκου αλλά και μεγαλύτερων εν δυνάμει αποδόσεων - η στροφή αυτή συνεπικουρείται από διάφορες θεσμικές αλλαγές που διευκολύνουν τέτοιες συναλλαγές. Με αυτόν τον τρόπο έχει βρεθεί μια επιπλέον μέθοδος αφαίρεσης μέρους του χρηματικού μισθού μέσω των τόκων που επιβαρύνουν τα δάνεια του εργατικού πληθυσμού – χρηματιστικοποιόντας κατά κάποιον τρόπο τον εργατικό μισθό.

  Το υψηλότερο αυτό ρίσκο που συνεπάγεται η έκθεση του εργατικού μισθού στο δανεισμό, επιχειρείται να αμβλυνθεί μέσω της χρήσης τεχνολογικών εργαλείων αποτίμησης του. Ο νέος προσανατολισμός των

εμπορικών τραπεζικών ιδρυμάτων, αλλάζει την ουσία και τον παραδοσιακό ρόλο της τραπεζικής. Το τραπεζικό κέρδος, ολοένα και περισσότερο, δεν προέρχεται από σφετερισμό μέρους των μελλοντικών κερδών των δανειζόμενων επιχειρήσεων, άλλα από σφετερισμό μέρους του μελλοντικού μισθού του δανειζόμενου ιδιώτη. Ο νέος αυτός τρόπος προσπορισμού τραπεζικού κέρδους, προσδίδει έναν διαφορετικό ρόλο στο τραπεζικό κεφάλαιο. Από συνεργάτης του βιομηχανικού κεφαλαίου και έμμεσο εργαλείο άντλησης υπεραξίας, μετατρέπεται σε μοχλό άμεσης χρηματικής ιδιοποίησης (financial appropriation).

Η παραπάνω περιγραφείσα αλλαγή του προσανατολισμού του τραπεζικού κεφαλαίου βρίσκεται σε σύμπνοια με την επικράτηση νεοφιλελεύθερων πρακτικών περιορισμού του μισθολογικού και μη μισθολογικού κόστους των επιχειρήσεων, όπως αναλύθηκε[187].

- *Η μεταβολή των πηγών κέρδους των τραπεζών.*

Οι παραπάνω τάσεις (αυτοχρηματοδότηση επιχειρήσεων, αυτοματοποίηση/μηχανογραφοποίηση της διαχείρισης του ρίσκου, εξωλογιστική διαχείριση των συναλλαγών) μετατοπίζουν την πηγή άντλησης κερδών των τραπεζών από την διαφορά στα επιτόκια μεταξύ βραχυπρόθεσμου και μακροπρόθεσμου δανεισμού της κλασσικής τραπεζικής, προς την άντληση κερδών από τις προμήθειες των συναλλαγών ή μέσω της διαμεσολάβησης σε διάφορες χρηματοπιστωτικές πράξεις (π.χ. της επενδυτικής τραπεζικής), αλλά κυρίως μέσω της τιτλοποίησης των δανείων. Είναι προφανές ότι η αύξηση των κερδών είναι ανάλογη με την αύξηση του

[187] Lapavitsas (2008)

όγκου των συναλλαγών, από εδώ προκύπτει και η «ανάγκη» σύναψης ολοένα και περισσότερων δανείων και τιτλοποιήσεων.

Ελλάδα και χρηματιστικοποίηση

Το ερμηνευτικό πλαίσιο που τοποθετεί στον πυρήνα της κρίσης την χρηματιστικοποίηση δύσκολα ταιριάζει με τα δεδομένα της εκδήλωσης της «Ελληνικής» κρίσης. Αν και η χρηματιστικοποίηση θεωρείται λίγο πολύ ένα παγκόσμιο φαινόμενο, η εξάπλωση της δεν είναι ισομερής τόσο γεωγραφικά όσο και χρονικά, με κάποιες χώρες κυρίως του λεγόμενου «κέντρου» να πρωτοπορούν σε ότι θεωρείται χρηματιστικοποίηση της οικονομίας τους, ενώ κάποιες άλλες να «καθυστερούν». Συμβατό με την παρατήρηση αυτή είναι το γεγονός ότι ο κύριος όγκος των μελετών που αφορούν την χρηματιστικοποίηση αναφέρεται στις ανεπτυγμένες οικονομίες και κυρίως στην αμερικάνική[188].

Ο βαθμός διείσδυσης της χρηματιστικοποίησης στην Ελληνικής οικονομία είναι μικρός, εθεωρείτο η Ελληνική οικονομία σε αυτόν τον τομέα - από τους οπαδούς της κυρίαρχης οικονομικής θεωρίας - καθυστερημένη, ως μη ικανή να παρακολουθήσει τις διεθνείς εξελίξεις. Το γεγονός αυτό αποτελούσε για τις απόψεις αυτές τροχοπέδη για μια πιο δυναμική οικονομική ανάπτυξη. Αυτή η διαφορά μεταξύ της ελληνικής οικονομίας και των υπόλοιπων οικονομιών της ΕΕ ή των ΗΠΑ είναι φανερή από την εξέταση της δομής του δανεισμού: ο ελληνικός δανεισμός προέρχεται κυρίως από το δημόσιο τομέα και όχι από τον ιδιωτικό, ενώ η έκθεση στα λεγόμενα τοξικά τραπεζικά προϊόντα είναι σχετικά περιορισμένη[189]. Οι επιχειρήσεις είναι ακόμα εξαρτημένες από τον τραπεζικό δανεισμό γεγονός που ενδεχομένως σχετίζεται από το υψηλό ποσοστό των μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Η χρηματιστικοποίηση δεν μπορεί

[188] Krippner (2005)
[189] Lapavitsas (2010a), Lapavitsas (2010b)

λοιπόν να θεωρηθεί ως ο κύριος εσωτερικός παράγοντας πυροδότησης της κρίσης[190]. Η κρίση στην Ελλάδα είναι λοιπόν, για τη σχολή αυτή της χρηματιστικοποίησης, κυρίως προϊόν εισαγωγής[191]:

- Η αύξηση του δανεισμού, δημόσιου και ιδιωτικού, είναι συνέπεια της διαφορετικής παραγωγικότητας Κέντρου (Γερμανίας) και περιφέρειας (Ελλάδα), λόγω της ικανότητας η πρώτη να διατηρεί την παραγωγικότητα υψηλά, συμπιέζοντας το εργατικό κόστος.
- Η αύξηση των ανισοτήτων λόγω της ευρωπαϊκής πολιτικής (Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης) και η εκμεταλλευτική φύση της ΕΕ (μέσω της κατακρήμνισης της ζήτησης που οι ανισότητες συνεπάγονται).
- Η με πάση θυσία ανάγκη δημιουργία ενός κοινού Ευρωπαϊκού νομίσματος ως παγκόσμιο αποθεματικό νόμισμα. Η ανάγκη αυτή εξυπηρετεί τις χώρες του κέντρου και όχι κάποιο κοινό ευρωπαϊκό όραμα. Η έλλειψη ευρωπαϊκής αλληλεγγύης στο θέμα της διεξόδου από την κρίση αποτελεί απόδειξη της αποτυχίας δημιουργίας ενός κοινού Ευρωπαϊκού οράματος. Η αιτία της διεύρυνσης της ΕΕ με ενσωμάτωση αδύναμων χωρών πρέπει να αναζητηθεί στην ανάγκη δημιουργίας κρίσιμης οικονομικής μάζας που θα χρησιμοποιεί το κοινό Ευρωπαϊκό νόμισμα, προϋπόθεση ώστε το Ευρώ να παίξει το ρόλο ενός διεθνούς αποθεματικού μέσου. Η συμμετοχή των αδύναμων χωρών στην ΟΝΕ τις οδήγησε σε ερήμωση της παραγωγικής τους δομής: σε αποβιομηχάνιση κι εκφυλισμό της αγροτικής παραγωγής

Τα παραπάνω έχουν ως συνέπεια η κρίση να εκδηλωθεί στις χώρες της περιφέρειας μέρος των οποίων είναι και η Ελλάδα, σύμφωνα με την παρακάτω αφήγηση :

[190] Καζάκος(2011)
[191] Lapavitsas (2011b)

- Η ανισορροπία κέντρου-περιφέρειας (η οποία εξυπηρετείται από την αρχιτεκτονική της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Ευρώ, δηλ. την κοινή αγορά και το κοινό νόμισμα), οδηγεί στην επιδείνωση των οικονομιών και του εμπορικού ισοζυγίου των περιφερειακών χωρών, στην ερήμωση της παραγωγικής τους βάσης και αντικατάστασης της με μια οικονομία της κατανάλωσης εισαγόμενων προϊόντων από το κέντρο.
- Παρά την βελτίωση της παραγωγικότητας τους οι χώρες της περιφέρειας αδυνατούν να πλησιάσουν τα Γερμανικά επίπεδα. Η Γερμανική οικονομία καταφέρνει να βγει νικητής σε μια κούρσα του εργατικού κόστους προς τα κάτω, εφόσον οι χώρες της Ευρωπαϊκής περιφέρειας ξεκινούν υπό δυσμενέστερους όρους, χωρίς οι όροι αυτοί να βελτιώνονται προς όφελος των αδύναμων χωρών.
- Η εφαρμογή του νεοφιλελευθερισμού, δηλ. της σύγχρονης πολιτικο-οικονομικής διεξόδου μέσω πολιτικών laissez-faire, βασικό συστατικό του οποίου αποτελεί η χρηματιστικοποίηση, έχει ως συνέπεια τη συμπίεση του εργατικού κόστους, τη μείωση των κρατικών δαπανών την μείωση του κράτους πρόνοιας γενικότερα με σοβαρές συνέπειες στη γενικευμένη ζήτηση και άρα συμβάλει στην ύφεση.
- Λόγω της μείωσης του λεγόμενου κοινωνικού μισθού (δηλ. εργατικού μισθού συν παροχές μέσω του κράτους πρόνοιας), η ανάγκη στήριξης της γενικευμένης ζήτησης χρηματοδοτείται μέσω δανεισμού από τράπεζες του κέντρου και αφορά δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, με διαφορετικές αναλογίες σε διάφορες χώρες, επιδεινώνοντας τα ελλείμματα και εκθέτοντας τα κράτη σε υπέρμετρο δανεισμό.

- Η κρίση της χρηματιστικοποίησης στις ΗΠΑ μετατοπίζει το ενδιαφέρον των ευρωπαϊκών τραπεζών στα ομόλογα κρατικού χρέους κάνοντας τα - επίπλαστα όπως αποδεικνύεται - ελκυστικότερα.
- Οι ευρωπαϊκές κοινωνίες είναι χρηματιστικοποιημένες - άλλες λιγότερο άλλες περισσότερο. Η έκθεση των τραπεζών στα τοξικά ομόλογα αναγκάζει την ΕΕ να προβεί σε διάσωσή τους με δραματικές συνέπειες στο δημοσιονομικό έλλειμμα και δανεισμό.
- Η εκτίναξη του ιδιωτικού και κρατικού χρέους κυρίως στις περιφερειακές χώρες λόγω των εγγενών τους αδυναμιών και της ένταξης τους στην ΟΝΕ, προκαλεί την κρίση χρέους σε αυτόν τον αδύναμο κρίκο της ΕΕ. Έτσι η γενικότερη παγκόσμια κρίση παίρνει σε αυτές τις χώρες τη μορφή της κρίσης χρέους.
- Η αρχιτεκτονική της ΕΕ αποκλείει την άμεση παρέμβαση της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας ή των τοπικών κεντρικών τραπεζών γεγονός που ανατροφοδοτεί την κρίση.

Περιφερειακό πρόβλημα και χρηματιστικοποίηση.

Για την συγκεκριμένη σχολή της χρηματιστικοποίησης την οποία εξετάζουμε, η χρηματιστικοποίηση της οικονομίας είναι ένα από τα οχήματα πάνω στα οποία στηρίχθηκε η οικονομική απόκλιση Κέντρου – Περιφέρειας, όπως εκφράζεται από την αντίθεση μεταξύ της δυναμικής της Γερμανικής οικονομίας και των αδύναμων οικονομιών του περιφερειακού Νότου. Όμως ο ρόλος ενός άλλου παράγοντα θεωρείται εξίσου σημαντικός, εάν όχι σημαντικότερος και αυτός είναι το κοινό Ευρωπαϊκό νόμισμα. Οι πολιτικές λιτότητας που υπαγορεύονται από την ανάγκη

υποστήριξης ενός ισχυρού ενιαίου νομίσματος και η συνακόλουθη μείωση του κοινωνικού μισθού, είναι ένα είδος προϋπόθεσης-προπομπού της έκρηξης της χρηματιστικοποίησης και μέσω αυτής της διαδικασίας, της επίπλαστης διόγκωσης των εισοδημάτων, δηλ. της ενίσχυσης της κατανάλωσης με δανεισμό και εξάπλωσης των νέων χρηματιοπιστωτικών προϊόντων. Μπορεί η χρηματιστικοποίηση να μην αποτελεί την αιτία της απόκλισης περιφέρειας-κέντρου, όμως συνέβαλε αποφασιστικά σε αυτήν[192]. Έναν επίσης σημαντικό ρόλο στην εκδήλωση της κρίσης και το σχετιζόμενο με αυτήν συνεχώς επιδεινούμενο περιφερειακό πρόβλημα, αποτελεί η ίδια η αρχιτεκτονική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία είναι σχεδιασμένη έχοντας κατά νου τα ηγεμονεύοντα συμφέροντα του ευρωπαϊκού κέντρου, αρχιτεκτονική η οποία βασίζεται στην ανάγκη επιβολής του Ευρώ ως παγκόσμιο συναλλαγματικό μέσο[193]. Η προώθηση του κοινού ευρωπαϊκού νομίσματος ως διεθνές αποθεματικό νόμισμα ανταγωνιστικό προς το δολάριο, ευνοεί τη στρατηγική ηγεμόνευσης των χωρών του κέντρου και κυρίως της Γερμανίας. Η επιβολή ενός τέτοιου νομίσματος απαιτεί την υιοθέτηση του από μια κρίσιμη μάζα χρηστών. Την απαίτηση αυτή εξυπηρετεί η δημιουργία της ΟΝΕ αλλά και η διεύρυνση της ΕΕ με περισσότερες (και άρα πιο αδύναμες) χώρες. Αποτελεί επιπλέον την κύρια αιτία επιβολής πολιτικών λιτότητας, οι οποίες θεωρούνται αντιπληθωριστικές, ώστε να υποστηριχθεί η αναγκαία σταθερότητα του νέου κοινού ευρωπαϊκού συναλλαγματικού μέσου, βασική προϋπόθεση ενός παγκόσμιου αποθεματικού νομίσματος. Η ύπαρξη τέλος σε μια ενιαία αγορά χωρών με διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης αλλά και οι ακολουθούμενες πολιτικές οι οποίες εξυπηρετούν τη στρατηγική των χωρών του κέντρου συνέτεινε στη διεύρυνση της απόστασης τους

[192] Lapavitsas (2010a), Lapavitsas (2010b), Lapavitsas (2011)

[193] Ο ρόλος του διεθνούς συναλλαγματικού μέσου και το προνόμιο έκδοσης νομίσματος (seigniorage) αναλύεται σε κάποιο βαθμό από Lapavitsas (2010b), αλλά και στα Garchedi (2001: κεφ.5), Eichengreen (2011)

παρά στην εξαγγελθείσα σύγκλισή τους, όπως άλλωστε ανέδειξε η τελευταία οικονομική κρίση.

Η Μαρξιστική θεωρία των καπιταλιστικών κρίσεων

Ο Μαρξ και η θεωρία των καπιταλιστικών κρίσεων

Για τον Μαρξ οι κρίσεις δεν ήταν περίοδοι εξαιρέσεων κατά τις οποίες μία φυσιολογική, χωρίς αντιφάσεις μορφή συσσώρευσης σταματάει, αλλά η πιο δραματική έκφραση των εγγενώς αντιφατικών βάσεων της συσσώρευσης[194]. Για τη θεσμική (mainstream) αντίληψη ή την κατανόηση του Κέυνς για τον καπιταλισμό δεν υπάρχει ανάγκη για κρίσεις κι έτσι δεν έχουν κάποιο ρόλο να παίξουν, οι κρίσεις αποτελούν απλά ένα ατυχές γεγονός[195]. Αντίθετα οι κρίσεις για τον Μαρξ θεωρούνται λειτουργικό στοιχείο του καπιταλισμού, ο τρόπος ύπαρξης και κίνησης του και ταυτόχρονα μια διαδικασία που περιέχει το ιστορικό όριο αυτού του συστήματος και ταυτόχρονα τη δυνατότητα υπέρβασης του. Αν και υπάρχει ο κίνδυνος παρερμηνείας της αντίληψης αυτής ως πάσχουσα από τελεολογικές αδυναμίες, εντούτοις η εκδήλωση των κρίσεων ενέχει μεν το στοιχείο της εν δυνάμει ανατροπής και αντικατάστασης του καπιταλιστικού συστήματος από κάποιο άλλο, η θέση αυτή δεν συνεπάγεται κάποια αυτόματη κατάρρευση, έξω από τη δράση πολιτικών δυνάμεων – αν και κάποιες μαρξιστικές οπτικές δεν απέφυγαν μια τέτοια ερμηνεία[196].

Επιπλέον, αν και υπάρχει η τάση να προκρίνεται και μέσα από την αναζήτηση αποδείξεων εντός του έργου του Μαρξ, μια μονο-αιτιακή ερμηνεία της εκδήλωσης της κρίσης, δεν φαίνεται πως ο ίδιος ο Μαρξ να συμμεριζόταν αυτήν την αντίληψη. Τα γραπτά του τα οποία ερμηνεύουν τις αιτίες της οικονομικής κρίσης κυμαίνονται από την ανισορροπία των μοντέλων αναπαραγωγής και τις βασικές αντιφάσεις των

[194] Clarke (1993:Εισαγωγή)
[195] Potts(2013:186)
[196] Για μια ανάλυση για το θέμα της «κατάρρευσης του καπιταλισμού» βλ. Σουήζυ (Χωρίς Ημ.: κεφ. 11)

κοινωνικών σχέσεων κάτω από τον καπιταλισμό, έως τα απρόοπτα γεγονότα με συγκυριακή σημαία[197]. Το βέβαιον είναι ότι κατά τον Μαρξ οι διακυμάνσεις στην πραγματική οικονομική δραστηριότητα είναι ένα εγγενές χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής ανάπτυξης[198]. Πολλοί από τους παράγοντες στους οποίους διάφοροι οικονομολόγοι αποδίδουν τις κρίσεις, όπως οι δυσχέρειες του χρηματοπιστωτικού τομέα, η κατάρρευση της γενικευμένης κατανάλωσης κ.α. δεν είναι παρά τρόποι με τους οποίους η κρίση εκδηλώνεται και όχι οι πραγματικές αιτίες, τις οποίες αναζητεί σε αυτό που θα λέγαμε σήμερα πραγματική οικονομία. Καμία από αυτές (τις μη μαρξιστικές) ερμηνείες δεν αποδίδει την κρίση στην εσωτερική λογική του συστήματος, η οποία δημιουργεί οικονομικές κρίσεις ως επαναλαμβανόμενο φαινόμενο[199]. Η επιπολαιότητα της πολιτικής οικονομίας φανερώνεται ανάμεσα στα άλλα και στο ότι θεωρεί αίτιο των εναλλασσόμενων περιόδων του βιομηχανικού κύκλου τη διαστολή και τη συστολή της πίστης, δηλαδή ένα απλό σύμπτωμά τους[200].

Οι μαρξιστικές ερμηνείες των οικονομικών κρίσεων

Αν και ο Μαρξ δεν μας έχει αφήσει μια συστηματική διατριβή των καπιταλιστικών κρίσεων, υπάρχουν στο έργο του μια σειρά από εκτεταμένες αναφορές σε αυτές[201]. Σε διαφορετικούς χρόνους ο Μαρξ εμφανίζεται να συνδέει τις κρίσεις με τις τάσεις υπερπαραγωγής, με την τάση της πτώσης του ποσοστού κέρδους, με την αδυναμία κάλυψης της παραγωγής από την υπάρχουσα κατανάλωση, με την αδυναμία συντονισμού των παραγωγικών τομέων και της υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου χωρίς να φαίνεται ότι προκρίνει ξεκάθαρα μιαν ερμηνεία έναντι

[197] Tabb (2010)
[198] Laidler(1991:20)
[199] Mavroudeas (2013:27)
[200] Marx (1867:633) αναφέρεται στο Laidler(1991:20)
[201] Tabb (2010)

κάποιας άλλης[202]. Βασιζόμενοι πολλοί διανοητές σε αυτές τις αναφορές και προκρίνοντας μια από αυτές τις ερμηνείες που ο Μαρξ εξετάζει, δημιούργησαν μονοαιτιακές θεωρίες των καπιταλιστικών κρίσεων. Οι σημαντικότερες από αυτές τις θεωρίες είναι οι παρακάτω :

- Η θεωρία της δυσαναλογίας στην παραγωγή των παραγωγικών τομέων ή των κλάδων της παραγωγής (ή της έλλειψης συντονισμού τους ή της αναρχίας της παραγωγής). Πολλές φορές συναντάται σε συνδυασμό με τη θεωρία της υπερσυσσώρευσης/υπερπαραγωγής
- Η τάση της πτώσης του ποσοστού κέρδους (ή της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου)
- Η θεωρία της υποκατανάλωσης
- Η θεωρία της συμπίεσης του ποσοστού κέρδους

Εάν επιχειρούσαμε να συστήσουμε κάποιο κριτήριο με το οποίο θα διακρίναμε τις μαρξιστικές θεωρίες έναντι των άλλων, θα λέγαμε πως οι πρώτες παρά τις (ενδομαρξιστικές) διαφορές τους που οφείλονται στην έμφαση της μιας ή της άλλης αιτίας και στα πολιτικά τους συμπεράσματα, υπηρετούν την ιδέα ότι οι καπιταλιστικές κρίσεις είναι ένα εγγενές και αναπόφευκτο χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού συστήματος και όχι κάποιο τυχαίο χαρακτηριστικό που μπορεί να ξεπεραστεί κατά μακροχρόνιο τρόπο με κατάλληλη οικονομική πολιτική. Χωρίς να σημαίνει ότι όλες οι κρίσεις έχουν την ίδια σοβαρότητα και αντίκτυπο στη σταθερότητα του συστήματος, η δια παντός απαλλαγή του καπιταλισμού από τις κρίσεις μπορεί να συμβεί μόνον με την αντικατάστασή του από μια διαφορετική κοινωνικοοικονομική οργάνωση – ανεξάρτητα από την πολιτική μέθοδο με την οποία κάτι τέτοιο θα προκύψει - οργάνωση που αφορά τόσο την εθνική οικονομία όσο και

[202] Clarke (1993:Εισαγωγή)

τις διεθνείς οικονομικές σχέσεις. Η εθνική οικονομία, δε θα στηρίζεται στον κινητήριο νόμο του καπιταλισμού δηλ. την αναζήτηση του κέρδους μέσω της ιδιωτικής οικονομικής δραστηριότητας, οι διεθνείς οικονομικές σχέσεις θα στηρίζονται στην ισότιμη ανταλλαγή. Σύμφωνα με το παραπάνω πλαίσιο – παρά τις αναφορές τους και τον αυτοπροσδιορισμό τους – ακόμα και οι διάφορες ριζοσπαστικές μη θεσμικές οικονομικές θεωρίες όπως ο μετακευνσιανισμός ή η σχολή της χρηματιστικοποίησης δεν μπορούν να θεωρηθούν μαρξιστικά ρεύματα, εφόσον η κριτική τους περιορίζεται σε μια μορφή του καπιταλισμού π.χ. τον νεοφιλελευθερισμό και όχι συνολικά στον καπιταλισμό κι επιπλέον :

- Αμφισβητούν το συστημικό χαρακτήρα της κρίσης εφόσον δεν τον συνδέουν με κάποιο εγγενές χαρακτηριστικό του όπως π.χ. η πτωτική τάση του κέρδους παρά με κάποιο παραγόμενο συστατικό του που η βελτίωση του είναι υλοποιήσιμη χωρίς να αμφισβητείται η φύση του οικονομικού συστήματος (π.χ. οι φούσκες του χρηματοπιστωτικού τομέα)[203]
- Δεν προκρίνουν – παρά τις όποιες αναφορές τους – κάποια συγκεκριμένη διαδικασία μέσω της οποίας θα αντικατασταθεί το καπιταλιστικό σύστημα από κάποιο άλλο[204]

Εξετάζουμε παρακάτω τις σημαντικότερες μονοαιτιακές μαρξιστικές θεωρίες των κρίσεων.

Η θεωρία της δυσαναλογίας της παραγωγής των επιμέρους παραγωγικών τομέων ή κλάδων.

[203] Ορισμένοι οικονομολόγοι π.χ. με μαρξιστικές καταβολές δεν θεωρούν την παρούσα κρίση ως κρίση αλά Μαρξ, έτσι κατά τον Moseley «… Παρούσα κρίση είναι περισσότερο μια κρίση α λα Μίνσκυ παρά μια κρίση α λα Μαρξ …», αναφέρεται στο Λάσκος (2010:17), δηλ. περισσότερο μια χρηματοπιστωτικού τύπου βασιζόμενη σε κεϋνσιανές έννοιες ψυχολογικού τύπου.

[204] Mavroudeas (2013a:21)

Η κλασσική θεωρία της υπερπαραγωγής η οποία συναντάται ήδη μέσα στα γραπτά των Μαρξ και Ένγκελς και συνεχίζεται από «επιγόνους» τόσο του ορθόδοξου (π.χ. η Σοβιετική σχολή) όσο και του αναθεωρητικού φάσματος όπως ο Κάουτσκι[205], αφορά τόσο την τάση του συστήματος να παράγει υπερβάλλον προϊόν το οποίο μένει αδιάθετο όσο και την ολοένα μεγαλύτερη παραγωγή υπερβάλλοντος κεφαλαίου το οποίο δε διοχετεύεται σε κερδοφόρες επενδύσεις. Η συνεχής ανάγκη του συστήματος να παράγει ολοένα και περισσότερο κι εν γένει να προβαίνει σε νέες επενδύσεις, οφείλεται όχι σε κάποια ψυχολογικού τύπου τάση ή γενικά στην απληστία. Πρόκειται για ανάγκη επιβίωσης, προσπάθεια διατήρησης της κάθε εξατομικευμένης επιχείρησης εντός της αγοράς, που διασφαλίζεται μόνον δια της επεκτάσεως και εκτοπισμού των ανταγωνιστών. Η επέκταση μπορεί να είναι επεκτατική ή εντατική. Και στις δύο περιπτώσεις το αποτέλεσμα είναι το ίδιο: υπερτέρηση έναντι των ανταγωνιστών, μέσω της μειωμένης τιμής, μέσω της παραγωγής νέων ποιοτικότερων ή δια της διαφοροποίησης κ.λ.π. προϊόντων. Ακόμα, μέσω της επίτευξης οικονομιών κλίμακας ή (χρησιμοποιώντας επιχειρηματική «γλώσσα») με την επίτευξη συνεργιών των διαφόρων τμημάτων στα οποία το κεφάλαιο δραστηριοποιείται ή μέσω της μεγαλύτερης εξουσίας που το οικονομικό μέγεθος συνεπάγεται και που εκφράζεται μέσω των συγχωνεύσεων και εξαγορών. Επιπλέον ο όγκος της παραγωγής έχει την τάση να υπερβαίνει πάντα την κατανάλωση είτε σε επίπεδο συγκεκριμένων αγορών είτε σε γενικευμένο επίπεδο. Εφόσον δε η παραγωγή διενεργείται από τον κάθε επιχειρηματία ξεχωριστά, χωρίς την ύπαρξη ενός συστήματος κεντρικού σχεδιασμού (που η ίδια η φύση του ανταγωνισμού των ιδιωτικών επιχειρήσεων αποκλείει, παρά την εκ των πραγμάτων συγκεντροποίηση της παραγωγής), είναι αδύνατον να υπάρχει ταύτιση του προϊόντος της παραγωγικής διαδικασίας με τις προκύπτοντες

[205] Clarke(1993)

καταναλωτικές ανάγκες. Το εννοιολογικό αυτό σχήμα που μπορεί να διατυπωθεί ως η αντίθεση μεταξύ της κοινωνικής παραγωγής (ότι δηλ. η παραγωγική διαδικασία δεν είναι ατομική υπόθεση του κάθε ξεχωριστού επιχειρηματία, αλλά μιας σειράς εμπλεκόμενων παικτών και διαδικασιών χωρίς κεντρικό συντονιστή) και της ιδιωτικής κατοχής των μέσων παραγωγής και άρα ατομικής ιδιοποίησης του κέρδους (της υπεραξίας ακριβέστερα), γεγονός που του αφαιρεί τη δυνατότητα να δει πέρα από τα όρια της ατομικής του επιχείρησης, παράγει τις λεγόμενες κρίσεις υπερπαραγωγής. Ο αυξανόμενος ρόλος του χρήματος και του πιστωτικού συστήματος που θέτει μια σειρά από παίχτες σε μια ολοένα και μεγαλύτερη αλληλεξάρτηση, δημιουργεί τις προϋποθέσεις ώστε η για οποιονδήποτε λόγο διάρρηξη της αλυσίδας της αξίας – π.χ. με κάποια άρνηση ή αδυναμία πληρωμής – να οδηγεί στο ξέσπασμα της κρίσης. Το χρήμα αποτελεί όχι μόνον μέσον ανταλλαγής αλλά μέσον αποθησαύρισης, άρα η απόκτησή του αποτελεί έναν αυτοτελή σκοπό της επιχειρηματικής δραστηριότητας και ως τέτοιο καθιστά τον νόμο του Say άκυρο[206]. Λόγω αυτού του πολλαπλού ρόλου που έχει το χρήμα, η παραγωγή διενεργείται για την προσπόριση κέρδους (σε χρήμα) και όχι για την κάλυψη άμεσων αναγκών. Έτσι μια πώληση μπορεί κάλλιστα να μην ακολουθηθεί από αγορά, π.χ. διοχέτευση του αποκτηθέντος κεφαλαίου σε νέα επένδυση (όπως θέλει ο νόμος του Say), καθιστώντας την δυνατότητα υπερπαραγωγής ή γενικότερα των δυσαναλογιών δυνατή. Το χρήμα και το πιστωτικό σύστημα καθιστά επομένως το σύστημα περισσότερο επιρρεπές στην εκδήλωση των κρίσεων και είναι το σημείο από το οποίο οι περισσότερες κρίσεις εκδηλώνονται, χωρίς να σημαίνει πως αποτελούν την αιτία τους. Η εξέλιξη των κρισιακών φαινομένων και των επιμέρους συνεπειών δρουν ενισχυτικά αλλά και ταυτόχρονα συσκοτίζουν την πραγματική αιτία της κρίσης. Η

[206] Howard & King (1986:111)

αύξηση της ανεργίας π.χ. επιτείνει το πρόβλημα και το μετατρέπει σε πρόβλημα υποκατανάλωσης. Η αδυναμία κάλυψης των κρατικών ελλειμμάτων, λόγω μείωσης των κρατικών εσόδων «μετατρέπει» την κρίση σε κρίση χρέους κ.ο.κ.

Για τη θεωρία αυτή, το σπάσιμο της κατασκευαστικής φούσκας αποτέλεσε τη θρυαλίδα που προκάλεσε τις κατακλυσμικές συνέπειες της κρίσης του 2007/2008 και όχι την αιτία. Η κρίση του 2007/2008 είναι μια κρίση υπερπαραγωγής. Ο κατασκευαστικός αποτελεί έναν ευαίσθητο τομέα, λόγω της μεγάλης εξάρτησης του από το χρηματοπιστωτικό σύστημα. Η τάση υπερπαραγωγής οδηγεί σε τέτοιου είδους φούσκες. Αντίστοιχη φούσκα ήταν και αυτή των εταιριών Internet τη δεκαετία του 1990, η οποία όμως δεν οδήγησε σε γενικευμένη κρίση.

Η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους.

Ο μαρξιστικός ορισμός του ποσοστού κέρδους είναι[207] : $r=s/(c+v)$, όπου s η υπεραξία, c το σταθερό κεφάλαιο (αντικατάσταση φθαρμένων μηχανών, νέες μηχανές και πρώτες ύλες), v το μεταβλητό κεφάλαιο (δηλ. η αμοιβή της εργατικής δύναμης). Οι εμπλεκόμενες μεταβλητές αποτελούν – ως ροές – μετρήσεις σε κάποιο χρονικό διάστημα, συνήθως το ένα έτος, εντός του οποίου το σταθερό κεφάλαιο καταναλώνεται πλήρως μετατρεπόμενο σε τελικό προϊόν (για τις πρώτες ύλες) ή αποσβήνεται πλήρως (για το μηχανολογικό εξοπλισμό), δηλ. υπολογίζεται ολόκληρο ως μέρος του σταθερού κεφαλαίου εντός του εξεταζόμενου χρονικού διαστήματος. Όλες οι μεταβλητές προσδιορίζονται με βάση τον μαρξιστικό τους ορισμό, δηλ. με όρους αξίας που είναι οι χρονικές μονάδες μέσης αφηρημένης κοινωνικά προσδιορισμένης εργασίας, αν και λόγω των δυσκολιών υπολογισμού της μαρξιστικά οριζόμενης αξίας χρησιμοποιούνται τα χρηματικά τους ισοδύναμα. Όπως και με

[207] Η ανάλυση για την μαρξιστική έννοια του ποσοστού κέρδους και τη θεωρία της κρίσης που στηρίζεται σε αυτήν, στηρίχθηκε στα Λαμπρινίδης (1985:κεφ. 2) και Shaikh (1978)

πολλές άλλες έννοιες έτσι και στην περίπτωση του ποσοστού κέρδους υπάρχει ασυμφωνία τόσο μεταξύ της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας και των θεσμικών οικονομικών αλλά και μεταξύ των ίδιων των μαρξιστικών ρευμάτων στον ορισμό, δηλ. στο πως προσδιορίζονται οι χρησιμοποιούμενες μεταβλητές, στον τρόπο μέτρησης τους και κυρίως στο ότι για τον υπολογισμό διαφόρων δεικτών η μαρξιστική πολιτική οικονομία χρησιμοποιεί αναγκαστικά τις διαθέσιμες μετρήσεις, οι οποίες βασίζονται στην υιοθέτηση του κεϋνσιανού εννοιολογικού πλαισίου για την παρακολούθηση των εθνικών λογαριασμών και γενικότερα στη διαπραγμάτευση της μακροοικονομίας. Το πρόβλημα της ασυμβατότητας αυτής μεταξύ των διαθέσιμων μακροοικονομικών μεταβλητών που συλλέγονται από τους εθνικούς λογαριασμούς και αυτών που θέλει να χρησιμοποιήσει η μαρξιστική Πολιτική Οικονομία, επιχειρείται να ξεπεραστεί με προσαρμογές των πρώτων βάση διαφόρων υποθέσεων με συνέπεια να προκύπτουν διαφορετικά συμπεράσματα και διχογνωμίες. Επιπλέον σύγχυση προκύπτει από το γεγονός ότι το ποσοστό κέρδους όπως ορίζεται μαρξιστικά διαφέρει από το ποσοστό κέρδους όπως το εννοεί ο επιχειρηματίας και προσδιορίζεται από τους διάφορους χρηματοοικονομικούς δείκτες με βάση την ανάλυση των εταιρικών ισολογισμών. Έτσι π.χ. δεν υπάρχει σύμπτωση απόψεων για το τι πρέπει να περιλαμβάνει το ***ν*** του παρανομαστή, εάν περιλαμβάνει τους μισθούς όλων των εργατών και των υπαλλήλων ή μόνον αυτών που παράγουν την μαρξιστικά εννοούμενη υπεραξία, πράγμα που αποκλείει μια σειρά αμοιβών. Επιπλέον το ενοίκιο και οι τόκοι εφόσον δεν καταλήγουν στην τσέπη του επιχειρηματία δεν αποτελεί γι' αυτόν κέρδος, είναι όμως μέρος της υπεραξίας δηλ του αριθμητή στον τύπο του ποσοστού κέρδους. Επίσης με διαφορετικό τρόπο υπολογίζεται το μαρξιστικό ποσοστό κέρδος εάν εξετάζαμε μια επιχείρηση ή κλάδο ξεχωριστά (μικροοικονομικά), διαφορετικά σε επίπεδο συνολικής

οικονομίας(μακροοικονομικά). Επιπλέον στη σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη οικονομία η ερμηνευτική αξία του σε εθνικό επίπεδο προσδιορισμένο ποσοστού κέρδους τίθεται σε αμφισβήτηση[208]. Ανεξάρτητα από τις δυσχέρειες που προκύπτουν από τη δυσκολία στις μετρήσεις και στις ερμηνείες των παραμέτρων η μαρξιστική θεωρία της πτώσης του ποσοστού κέρδους ισχυρίζεται πως μακροπρόθεσμα υπάρχει μία (αναστρέψιμη ωστόσο) τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους. Αν και η πτώση του ποσοστού κέρδους αποτελούσε αρχικά για τη μαρξιστική πολιτική οικονομία μια μακροπρόθεσμη τάση που υποδείκνυε τα εγγενή όρια του καπιταλιστικού συστήματος, άρχισε να γίνεται μια συνεκτική θεωρία κυκλικών κρίσεων αργότερα για να αποτελέσει σήμερα την επικρατέστερη μαρξιστική ερμηνεία των κρίσεων[209].

Η βασική αφήγηση της θεωρίας της πτώσης του ποσοστού κέρδους έχει ως εξής: ανεξάρτητα από τη θέληση του κάθε ξεχωριστού επιχειρηματία λόγω της ανταγωνιστικής φύσης του καπιταλιστικού συστήματος ο κάθε ξεχωριστός επιχειρηματίας υποχρεώνεται να εισάγει νέες τεχνικές αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας. Στο σύνολο των περιπτώσεων, εφόσον οι τεχνικές βελτίωσης της παραγωγικότητας μέσω καλύτερης οργάνωσης της εργασίας γρήγορα εξαντλούνται, αυτό τελικά μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω της αντικατάστασης των εργατικών χεριών με μηχανές. Η αντικατάσταση της εργατικής δύναμης με μηχανές, διευκολύνεται και δια-δρά με την καλύτερη οργάνωση της εργασίας π.χ. μέσω της διάσπασης-καταμερισμού των διαδικασιών σε επιμέρους διακριτές εργασίες και ταυτόχρονη απλούστευσή τους. Η κάθε επιμέρους εργασία, μπορεί έτσι να αντικαθίσταται ευκολότερα από μηχανές. Η διαδικασία αυτή (αντικατάστασης

[208] Είναι γεγονός ότι το παραγωγικό κεφάλαιο έχει μεταφερθεί στις χώρες φθηνού εργατικού δυναμικού, οπότε ο υπολογισμός του ποσοστού κέρδους θα δίνει τελείως διαφορετική εικόνα από αυτην του ποσοστού κέρδους υπολογισμένου σε παγκόσμιο επίπεδο.

[209] Μέσω, ανάμεσα στις άλλες, των εργασιών των Mattick, Yaffe, Fine και Harris, Shaikh και Weeks, βλ. Reutten(2003:78)

εργατικών χεριών με μηχανολογικό εξοπλισμό) έχει ως συνέπεια την προσωρινή αύξηση των συνολικών κερδών και του ποσοστού κέρδους για τον επιχειρηματία που πρώτος εισάγει τη νέα τεχνική – εφόσον δεν υπάρχουν προβλήματα στην πραγματοποίηση των κερδών δηλ. εφόσον υπάρχει η κατάλληλη ζήτηση, διότι δίνει το δυνατότητα στον εξατομικευμένο επιχειρηματία που κάνει την εισαγωγή της νέας τεχνολογίας να πουλήσει με ποσοστό κέρδους πάνω από τον μέσο όρο, δηλ. πάνω από το ποσοστό που οι άλλοι καπιταλιστές που δεν έχουν εισάγει την τεχνική αυτή επιτυγχάνουν. Εφόσον π.χ. η επένδυση είναι επιτυχημένη, πουλώντας λίγο πιο κάτω από την τιμή των ανταγωνιστών, μπορεί να τους αποσπά μερίδιο της αγοράς διατηρώντας για τον εαυτό του υψηλό ποσοστό κέρδους. Η εξάπλωση όμως της νέας τεχνικής έχει ως συνέπεια και οι υπόλοιποι επιχειρηματίες να αρχίσουν να δρέπουν τα οφέλη αποσπώντας το χαμένο μερίδιο, εφόσον με τη νέα τεχνική μπορούν να πουλήσουν εξίσου φτηνά διατηρώντας ικανό ποσοστό κέρδους. Έτσι δια του ανταγωνισμού το γενικό ποσοστό κέρδους πέφτει σε κατώτερα τώρα από πριν επίπεδα, διότι μέρος του μεταβλητού κεφαλαίου (εργασία) έχει αντικατασταθεί με σταθερό κεφάλαιο: όπως δηλώνει η περεταίρω ανάλυση του τύπου του ποσοστού κέρδους: ***r=s/(c+v)= (s/v)/((c/v)+1))***, εάν το ***c/v*** αυξάνεται με μεγαλύτερο ρυθμό από το ***s/v***, το ποσοστό κέρδους τείνει επίσης να μειώνεται. Η εισαγωγή νέου μηχανολογικού εξοπλισμού προσέφερε ξεκάθαρο πλεονέκτημα αρχικά σε αυτόν που προέβη στην πρώτη κίνηση, εντούτοις συνέτεινε στη γενική πτώση του ποσοστού κέρδους, δηλ. απέβη εις βάρος του συστήματος συνολικά. Ορισμένες συνέπειες μπορεί να είναι δραματικότερες για τον ίδιο τον ξεχωριστό επιχειρηματία. Εάν πράγματι αυτός που κάνει την πρώτη κίνηση δεν προλάβει να δρέψει τα οφέλη από την εισαγωγή της νέας τεχνολογίας (π.χ. δεν προλάβει να αποσβέσει την επένδυση) προτού αυτή φθηνύνει ή εξαπλωθεί, είναι προφανές ότι τα οφέλη δρέπουν οι

μετέπειτα εισάγοντες την τεχνολογία αφήνοντας τον πρωτοπόρο γρήγορα πίσω. Το ερώτημα που εγείρεται κατά καιρούς σε σχέση με την τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους είναι: πως είναι δυνατόν ο ίδιος ο καπιταλιστής να δρα εις βάρος του εαυτού του (δηλ. να εισάγει τεχνολογία που μειώνει εν τέλει το ποσοστό κέρδους του). Η απάντηση έχει δοθεί ήδη από τον ίδιο τον Μαρξ στον τρίτο τόμο του κεφαλαίου:

> Κανένας κεφαλαιοκράτης δεν χρησιμοποιεί μια νέα μέθοδο παραγωγής, όσο παραγωγική κι αν είναι, όσο κι αν αυξάνει το ποσοστό της υπεραξίας, εφόσον μειώνει το ποσοστό του κέρδους. Αλλά κάθε τέτοια νέα μέθοδος παραγωγής φτηναίνει τα εμπορεύματα. Γι' αυτό στην αρχή ο κεφαλαιοκράτης τα πουλά πάνω από την τιμή παραγωγής τους, ίσως και πάνω από την αξία τους. Τσεπώνει τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στα έξοδα παραγωγής τους και στην αγοραία τιμή των υπόλοιπων εμπορευμάτων, που έχουν παραχθεί με υψηλότερο κόστος παραγωγής. Μπορεί να το κάνει αυτό, γιατί ο μέσος όρος του κοινωνικά απαιτούμενου χρόνου εργασίας για την παραγωγή αυτών είναι μεγαλύτερος από το χρόνο εργασίας που απαιτείται με τη νέα μέθοδο παραγωγής. Η διαδικασία παραγωγής του στέκει πάνω από το μέσο όρο της κοινωνίας. Ο συναγωνισμός όμως τη γενικεύει και την υποτάσσει στο γενικό νόμο. Τότε αρχίζει η πτώση του ποσοστού του κέρδους - ίσως πρώτα σ' αυτήν τη σφαίρα παραγωγής, που εξισώνεται έπειτα με τις άλλες. Έτσι η πτώση αυτή είναι εντελώς ανεξάρτητη από τη θέληση του κεφαλαιοκράτη.[210]

Μια σειρά τεχνικές των επιχειρηματιών μπορεί να βοηθήσουν ώστε να μειωθεί ή και να αναστραφεί η πτώση (έστω και προσωρινά) του ποσοστού κέρδους. Οι τεχνικές αυτές – οι οποίες μπορούν να εξαχθούν από την ανάλυση του ορισμού και

[210] Μαρξ (1978:334-335), αναφέρεται στο Potts (2013:7)

των διάφορων μετασχηματισμών του τύπου – εστιάζονται κυρίως στην αναλογικά μεγαλύτερη συμπίεση του εργατικού κόστους ώστε να αντισταθμιστεί η αύξηση του σταθερού κεφαλαίου. Η συμπίεση του εργατικού κόστους μπορεί να μην είναι απόλυτη (δηλ. να μην μειώνεται η αγοραστική δύναμη απόλυτα) αλλά σχετική, εφόσον με την αύξηση της παραγωγικότητας ο ίδιος μισθός μπορεί τώρα να αγοράζει περισσότερα εμπορεύματα[211]. Έτσι π.χ. παίρνοντας ως παράδειγμα την τρέχουσα κρίση, η οποία κατά τη θεωρία αυτή είναι σε τελευταία ανάλυση μια κρίση πτώσης του ποσοστού κέρδους, για να ξεπεραστεί πρέπει να αποκατασταθεί το ποσοστό κέρδους. Αυτό διενεργείται μέσω των λεγόμενων αναδιαρθρώσεων-μεταρρυθμίσεων που σκοπό έχουν κυρίως να μειώσουν την αμοιβή της εργατικής δύναμης. Η λεγόμενη επιχειρηματική συρρίκνωση (downsizing), δηλ. ουσιαστικά η μείωση του προσωπικού αλλά και οι πρακτικές των συγχωνεύσεων και των εξαγορών υπηρετούν και αυτόν τον σκοπό. Η παρακολούθηση των διαφόρων δεικτών π.χ. η μεταβολή της αξίας της μετοχής της εταιρίας (αλλά και των άλλων λεγόμενων χρηματοοικονομικών δεικτών) η οποία συνδέεται με τις αποδόσεις των εταιριών σκοπόν, έχουν την παρακολούθηση των μεταπτώσεων της κερδοφορίας και την ταχεία λήψη μέτρων αποκατάστασης της. Τέλος από αυτήν την άποψη ενδιαφέρουσα είναι η διαπίστωση της συναίνεσης που επικρατεί στο μη μαρξιστικό στρατόπεδο (κεϋνσιανών ή οπαδών της laissez-faire πολιτικής), ανεξάρτητα από επιμέρους διαφορές, ως προς το ρόλο του εργατικού κόστους ή της εφαρμογής αναδιαρθρώσεων για την αποκατάσταση του επενδυτικού κλίματος. Κατά τη θεωρία της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, η προσπάθεια άρσης της κρίσης μέσω της δημοσιονομικής πολιτικής ή των διαφόρων αναδιαρθρώσεων μέρος των οποίων είναι και οι χαρακτηριζόμενες ως νεοφιλελεύθερες πολιτικές, αναβάλλει την πλήρη εκδήλωση της κρίσης αμβλύνοντας

[211] Ο ίδιος ο Μαρξ αναφέρει μια σειρά «τεχνικές» οι οποίες μπορούν να δράσουν αντίρροπα προς την τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους στον τρίτο τόμο του κεφαλαίου.

προσωρινά τις συνέπειες της. Η κρίση μοιραία θα επανεμφανιστεί δριμύτερη, εφόσον το ποσοστό κέρδους δεν αποκαθίσταται πλήρως. Η επαναφορά σε τροχιά ανάπτυξης μπορεί να γίνει μόνον με την καταστροφή επαρκούς σταθερού κεφαλαίου ή/και απαξίωσης του μεταβλητού κεφαλαίου, διαδικασία η οποία αποκαθιστά το ποσοστό κέρδους.

Παρά την ισχυρή ερμηνευτική δύναμη της θεωρίας της πτώσης του ποσοστού κέρδους, παραμένουν ορισμένα ανοικτά ερωτήματα, τα οποία χρήζουν περεταίρω έρευνας, όπως

- Η ανάγκη ερμηνείας της περιοδικότητας των κρίσεων καθώς και της αιτίας του διαφορετικού βαθμού βιαιότητας τους.
- Η δυνατότητα πρόβλεψης με βάση την παρακολούθηση του ποσοστού κέρδους ή κάποιου άλλου σχετιζόμενου με αυτό δείκτη. Με άλλα λόγια μπορεί η παρακολούθηση του ποσοστού κέρδους να αποτελέσει επαρκή δείκτη ώστε να προβλέψει την επερχόμενη κρίση;
- Γιατί οι άναρχα εκδηλωμένες αστοχίες των χιλιάδων επιμέρους εταιριών των οποίων το ποσοστό κέρδους δεν τους επιτρέπει να παραμείνουν στην αγορά - αστοχίες οι οποίες αποτελούν καθημερινό φαινόμενο– δεν παραμένουν μέρος της «δημιουργικής» καταστροφής, της φυσιολογικής λειτουργίας του καπιταλισμού, παρά μετατρέπονται κατά καιρούς σε γενικευμένες κρίσεις τέτοιας σφοδρότητας και με έναν τέτοιο συντονισμένο και συστηματικό τρόπο, ώστε να δίνεται η εντύπωση μιας συνολικής διάρρηξης της πορείας-ισορροπίας του οικονομικού συστήματος

Η θεωρία της Υποκατανάλωσης

Οι οπαδοί της θεωρίας της υποκατανάλωσης ξεκινούν από την παρατήρηση πως η εργατική δύναμη είναι αυτή που παράγει το εθνικό προϊόν, το οποίον όμως δεν το καρπώνεται ολόκληρο, καθώς μέρος του μεταβιβάζεται ως υπεραξία στους επιχειρηματίες (οι οποίοι με τη σειρά τους, μόνον μέρος του μπορούν να καταναλώσουν, ακόμα και μέσω της υπερκατανάλωσης ειδών πολυτελείας). Συνεπώς θα υπάρχει ένα διαρκώς ογκούμενο υπερπροϊόν το οποίο θα παραμένει αδιάθετο λόγω της αδυναμίας κατανάλωσης του από τους εν δυνάμει καταναλωτές. Η δε απορρόφηση/διοχέτευση του υπερπροϊόντος σε ενδεχόμενη επανεπένδυση (δηλ σε νέα μέσα παραγωγής) δεν μπορεί να αποτρέψει την τελική υποκατανάλωση, θα ακυρωθεί διότι θα αφαιρέσει πόρους (και άρα δυνατότητες κατανάλωσης) που απασχολούνται έως τώρα στον καταναλωτικό τομέα. Η αδυναμία αυτή θα μεγαλώνει καθώς η θέση της εργασίας θα δυσχεραίνεται και η θέση των επιχειρηματιών θα βελτιώνεται. Κατά τον Μαρξισμό η θέση ότι αυτοί που παράγουν δεν καρπώνονται το προϊόν της παραγωγής τους, βασίζεται στη θέση ότι η εργατική δύναμη στον λεγόμενο παραγωγικό τομέα είναι η μόνη πηγή αξίας (άρα αυτή παράγει το σύνολο του εθνικού προϊόντος). Είναι γεγονός ότι η στατική ανάλυση του κυκλώματος παραγωγής και διάθεσης προϊόντος, δηλ. χωρίς να ληφθεί υπόψη ο παράγοντας χρόνος και το γεγονός ότι μεγάλο μέρος του υπερπροϊόντος διοχετεύεται σε επενδύσεις μέσων παραγωγής (και όχι καταναλωτικών προϊόντων), επενδύσεις οι οποίες προηγούνται χρονικά των αποτελεσμάτων, δικαιολογεί την υπόθεση της υποκατανάλωσης και στην συνεπαγόμενη στασιμότητα. Η αναζήτηση αγορών εξωτερικά του συστήματος παραγωγής (π.χ. μέσω του αποικισμού στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, της παγκοσμιοποίησης και του outsourcing σήμερα) αποτελούν γι' αυτήν τη θεωρία αντιμετώπισης της υποκατανάλωσης με αναζήτηση νέων αγορών για τη διάθεση του αδιάθετου υπερπροϊόντος.

Το υποκαταναλωτικό υπόδειγμα της κρίσης συμβαδίζει περισσότερο με μια μόνιμη στασιμότητα παρά με την παρατηρούμενη περιοδικότητα των κρίσεων, επιπλέον μπορεί να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι αρκεί μια αλλαγή στην κατανομή των εισοδημάτων ή οι κατάλληλες κρατικές δημοσιονομικές πολιτικές αναδιανομής ή ελέγχου του οικονομικού κύκλου (έλεγχος τιμών/μισθών, αύξηση κρατικών δαπανών, στρατιωτικές δαπάνες κ.α.), ώστε να αρθεί ή μετριαστεί η κρίση. Παρολ' αυτά υπάρχουν σχολές του μαρξισμού οι οποίες στηρίζουν τη θεωρία της κρίσης τους στην υπόθεση της υποκατανάλωσης. Ορισμένες από αυτές είναι πολύ κοντά στον Κεϋνσιανισμό. Μια λιγότερο στατική ανάλυση καθώς και η εισαγωγή της έννοιας του χρόνου δείχνει πως ο καπιταλισμός είναι δυνατόν να αναπτύσσεται παρά τη συγκεκριμένη αντίφαση[212]. Σημειώνουμε πως το ζήτημα της υποκατανάλωσης είναι ορατό σε όλες τις μαρξιστικές θεωρίες της κρίσης, χωρίς να είναι η κύρια αιτία, αποτελεί μια σοβαρή συνέπεια της απώλειας εισοδήματος (της ανεργίας και της μείωσης των κρατικών δαπανών) η οποία στη συνέχεια την ανατροφοδοτεί.

Η συμπίεση των κερδών λόγω της αύξησης των μισθών.

Η θεωρία αυτή ισχυρίζεται ότι λόγω της αύξησης της διαπραγματευτικής δύναμης της εργατικής τάξης – που συμβαίνει κυρίως κατά την εξέλιξη της οικονομικής ανόδου λόγω της μείωσης του εφεδρικού στρατού των ανέργων – το κεφάλαιο αναγκάζεται να παραχωρεί μεγαλύτερο μερίδιο στην αμοιβή της εργατικής δύναμης. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την αδυναμία του κεφαλαίου λόγω του ανταγωνισμού να ακυρώσει τις απώλειες με αντίστοιχη αύξηση τιμών, οδηγεί σε συμπίεση των κερδών και την μείωση του ποσοστού κέρδους, με επακόλουθο το μπλοκάρισμα της συσσώρευσης και άρα την εκδήλωση των περιοδικών κρίσεων. Οι αναδιαρθρώσεις του κεφαλαίου, οι απολύσεις, η συρρίκνωση της παραγωγής

[212] Shaikh (1978)

αποκαθιστά τον εφεδρικό στρατό των ανέργων αδυνατίζοντας τη θέση της εργασίας στην αγορά[213]. Όπως παρατηρεί ο Shaikh[214] εφόσον η κρίση συνοδεύεται από συμπίεση των κερδών, η μείωση των μισθών αποτελεί μια λύση, αυτό όμως δεν σημαίνει πως η αυξημένοι μισθοί προκαλούν την κρίση, μια και ουδείς επιχειρηματίας δεν προβαίνει σε αυξήσεις μισθών που θα οδηγήσουν σε μείωση της κερδοφορίας, αυτό είναι συνέπεια της ανόδου του κύκλου και της τότε αυξημένης κερδοφορίας, όμως πάντα χωρίς να διακυβεύεται η γενικότερη κερδοφορία. Η δυνατότητα μεγαλύτερου μεριδίου στην εργασία, είναι συνέπεια της δυνατότητας παραχωρήσεων του κεφαλαίου λόγω αύξησης του βαθμού εκμετάλλευσης από την εισαγωγή νέων τεχνολογιών. Οι κατακτήσεις αυτές αναιρούνται όταν το κεφάλαιο βρεθεί σε δυσχερή θέση κατά την περίοδο του καθοδικού ημικυκλίου. Επιπλέον η απόδοση των αιτιών της κρίσης στο αυξημένο μερίδιο που καρπώνεται η εργασία προέρχεται από την εσφαλμένη ταύτιση του βαθμού εκμετάλλευσης με την αναλογία κερδών - μισθών[215]. Τα επιχειρηματικά κέρδη δεν πρέπει να συγχέονται με την μαρξιστική έννοια της υπεραξίας, διότι στα πρώτα ο επιχειρηματίας ορθώς από τη δική του πλευρά προσμετρά όλα τα μη παραγωγικά έξοδα, δηλ. από την υπεραξία αφαιρεί τα έξοδα πωλήσεων, marketing κ.λ.π. Είναι δυνατόν ο βαθμός εκμετάλλευσης να μεγαλώνει αλλά το «επιχειρηματικά» υπολογισμένο κέρδος να μειώνεται, ως συνέπεια της αύξησης των μη παραγωγικών εξόδων του σύγχρονου καπιταλισμού. Το τελευταίο σημαίνει πως αν και η παραγομένη υπεραξία αυξάνεται έναντι του μεριδίου που διοχετεύεται στην αμοιβή της εργατικής δύναμης, τα γενικότερα καπιταλιστικά κέρδη μπορεί να μειώνονται. Επομένως η μείωση του

[213] Reuten(2002)
[214] Shaikh (1978:237)
[215] Shaikh (1978)

ποσοστού κέρδους μπορεί να μην οφείλεται σε αύξηση των μισθών αλλά στη αύξηση των μη παραγωγικών εξόδων.

Μια συνθετική μαρξιστική ερμηνεία της κρίσης του 2007/2008

Πέρα από τις μονοαιτιακές μαρξιστικών καταβολών ερμηνείες των κρίσεων, υπάρχουν μαρξιστικές ερμηνείες που δεν αποδίδουν την κρίση σε μια μοναδική αιτία. Στην πραγματικότητα υπάρχει μια μακράς διάρκειας μαρξιστική παράδοση πολύ-αιτιακών οπτικών[216]. Μια τέτοια ενδιαφέρουσα οπτική στην οποία δίδεται εξαιρετική σημασία στη χωρική διάσταση της καπιταλιστικής συσσώρευσης, ακολουθεί ο David Harvey την οποία συστηματοποιεί στο πρόσφατο βιβλίο του «The enigma of capital»[217] με βάση κυρίως το οποίο γίνεται και η ανάλυση που ακολουθεί.

Ο καπιταλισμός κατά τον Harvey μπορεί να υπάρχει μόνον δια της συνεχούς ροής του κεφαλαίου και της επεκτάσεως του. Η κίνηση του κεφαλαίου παίρνει τη μορφή της ολοένα μεγαλύτερης επένδυσης κεφαλαίου, η οποία έχει κυρίως χωρικά χαρακτηριστικά. Το κεφάλαιο αναζητά νέες επενδυτικές ευκαιρίες σε ολοένα και διαφορετικές περιοχές. Ο καπιταλισμός απεχθάνεται την ακινησία, η παρατήρηση σχετικής ακινησίας προμηνύει την επερχόμενη κρίση. Δύο είναι οι λόγοι που κατά τον Harvey υπαγορεύουν την ανάγκη της ολοένα και μεγαλύτερης – ποσοτικής ή εντατικής - επέκτασης του κεφαλαίου:

[216] Reutten (2002)
[217] Harvey (2010)

- ακολουθώντας τη γενικότερη μαρξιστική οπτική θεωρεί πως η ανάγκη για επέκταση αποτελεί καθαρά υπαρξιακό ζήτημα για τον κάθε ξεχωριστό επιχειρηματία και υπαγορεύεται από την ύπαρξη του ανελέητου ανταγωνισμού. Σε διαφορετική περίπτωση - εάν δηλ. ο επιχειρηματίας ολιγωρήσει και αφήσει ελεύθερο το πεδίο στο ανταγωνιστικό κεφάλαιο – μπορεί να βρεθεί από τη μια στιγμή στην άλλη εκτός αγοράς. Προϋπόθεση για να λειτουργήσει αυτός ο νόμος κατά τον Harvey, αποτελεί η διατήρηση ανταγωνιστικού περιβάλλοντος, γεγονός καθόλου αυτονόητο μπροστά στις τάσεις μονοπώλησης καθώς και σε άλλα κοινωνικά ή εθιμικού τύπου εμπόδια που μπαίνουν στην ανταγωνιστική συμπεριφορά. Το μέγεθος του κάθε ξεχωριστού κεφαλαίου φαίνεται να το οχυρώνει έναντι του ανταγωνισμού διότι:
    - μπορεί να χρησιμοποιεί προς όφελος του τις δυνατότητες οικονομιών κλίμακας, δηλ. την καλύτερη εκμετάλλευση των πόρων (λογική η οποία φαίνεται να βρίσκεται σε αντίθεση με την υπόθεση των νεόκλασικών οικονομικών περί φθινουσών αποδόσεων),
    - μπορεί να αντέχει σε έναν πόλεμο τιμών περισσότερο από τους μικρότερους ανταγωνιστές και γενικώς να καθορίζει μονοπωλιακά τις τιμές,
    - μπορεί να μονοπωλεί «τεχνητά» την αγορά μέσω της δημιουργίας καρτέλ ή παρόμοιων διευθετήσεων.
- Η ροπή προς τη συσσώρευση πλούτου υπό τη μορφή χρήματος. Η ροπή αυτή προς την απληστία είναι συνυφασμένη με την ροπή για περισσότερη εξουσία, πολιτική, κοινωνικό status κ.λ.π. Τη δυνατότητα αυτή δίδει ο ρόλος του

> χρήματος όχι μόνον ως μέσο συναλλαγής αλλά κυρίως ως μέσου αποθήκευσης αξίας.

Η συνεχής αυτή ανάγκη δημιουργίας ολοένα περισσότερου υπερπροϊόντος – που μεταφράζεται στην ανάγκη διατήρησης ενός ρυθμού ανάπτυξης το οποίο ο Harvey υπολογίζει σε ένα ποσοστό της τάξεως του 3% ετησίως[218] – οδηγεί το κεφάλαιο στην συνεχή αναζήτηση νέων πεδίων κερδοφορίας, νέων αγορών, προσκρούοντας ολοένα στο πρόβλημα της αδυναμίας απορρόφησης του πλεονάζοντος κεφαλαίου, πρόβλημα το οποίο το κεφάλαιο προσπαθεί να αντιμετωπίσει με διάφορους τρόπους, όπως οι δημοσιονομική ή η χρηματοπιστωτική κρατική πολιτική.

Η συνεχής αυτή ανάγκη για συσσώρευση, χαρακτηρίζεται από γεωγραφικώς ανισόμετρη ανάπτυξη. Η μαζική εισροή των κεφαλαίων στο χωρόχρονο όπου εμφανίζονται οι επενδυτικές ευκαιρίες, αναπτύσσει τις περιοχές υποδοχής του, οδηγώντας άλλες (από τις οποίες το κεφάλαιο έχει αποχωρήσει) σε μαρασμό. Η συνεχής αυτή χωροχρονική μετατόπιση της ανάπτυξης πρέπει να συνοδευτεί από τις αναγκαίες προσαρμογές στους θεσμούς, π.χ. με την υποστήριξη της ελευθερίας μετακίνησης κεφαλαίων μέσω της ανάπτυξης της λεγόμενης νέας χρηματοπιστωτικής αρχιτεκτονικής-παγκοσμιοποίηση, με την κατάλληλη νομοθεσία στις χώρες υποδοχής όπως π.χ. με την άρση της λεγόμενης ντόπιας γραφειοκρατίας κ.λ.π.

Η αέναη πορεία του καπιταλισμού μπορεί να παραλληλιστεί σαν μια πορεία ανάβασης σε ποδήλατο. Εάν οτιδήποτε αναγκάσει τη διακοπή της κίνησης του, το ποδήλατο παύει να ισορροπεί, παρόμοια το καπιταλιστικό σύστημα εισέρχεται σε κρίση εάν κάποιο εμπόδιο διακόψει τη συνεχή του κίνηση. Κρίση που άλλοτε ξεπερνιέται εύκολα με άρση του εμποδίου, άλλοτε μετατρέπεται σε γενικευμένη

[218] Harvey (2010:27-28)

όπως είναι οι μεγάλες κρίσεις του μεσοπολέμου ή του 2007/2008. Η ιστορία του καπιταλιστικού συστήματος, είναι ιστορία υπέρβασης των εμποδίων που τίθενται σε κάθε ιστορικό στάδιο της ανάπτυξής του. Κατά τον Harvey τα εμπόδια που μπορεί να διακόψουν την ομαλή ροή του κεφαλαίου – και τα οποία εξετάζουμε αναλυτικότερα στη συνέχεια - είναι τα παρακάτω:

i. Ανεπαρκές αρχικό κεφάλαιο
ii. Έλλειψη εργατικού δυναμικού ή πολιτικές δυσκολίες με την διαθεσιμότητα του εργατικού δυναμικού
iii. Ανεπαρκή μέσα παραγωγής, συμπεριλαμβανομένων των λεγομένων «φυσικών ορίων».
iv. Ακατάλληλες τεχνολογίες και οργανωσιακές μορφές
v. Αντίσταση και ανεπάρκειες στην εργασιακή/παραγωγική διαδικασία
vi. Έλλειψη επαρκούς ζήτησης που να υποστηρίζεται από ύπαρξη χρηματικής μορφής

i. Ανεπαρκές αρχικό κεφάλαιο.

Για την έναρξη της οποιασδήποτε συσσώρευσης απαιτείται η ύπαρξη μεγάλης ποσότητας αρχικού κεφαλαίου, τόσο για την αγορά των μέσων παραγωγής, της γης, των αναλωσίμων αλλά και της εργατικής δύναμης. Η έλλειψη επαρκούς αρχικού κεφαλαίου σημαίνει διακοπή της ροής του κεφαλαίου, που σηματοδοτεί την έναρξη των κρισιακών φαινομένων.

Κατά τη διάρκεια της πρωταρχικής συσσώρευσης – όπως ονομάζεται η μεταβατική περίοδος από τη φεουδαρχία στον καπιταλιστικό σχηματισμό - το αρχικό

κεφάλαιο αποκτιόταν συνήθως με «μη νόμιμα» μέσα. Δια της αρπαγής της περιουσίας από αδυνάτους, μέσω βίαιων μεθόδων (πειρατεία), κλοπή και ξεκλήρισμα χωρών ή λαών (Ίνκας/Ινδιάνοι) κ.ο.κ. Οι μη νόμιμες αυτές μορφές δεν έπαψαν να εφαρμόζονται και μετά την πρωταρχική συσσώρευση πλάι στις νόμιμες (π.χ. εμπόριο ναρκωτικών) ή παίρνοντας ημι-νόμιμες μορφές όπως η εκμετάλλευση αποικιών, η επιβολή φόρων επί της γης, οι ληστρικές παραχωρήσεις δημόσιας περιουσίας ή η ιδιωτικοποίηση δημόσιων αγαθών (νερό, γη) αλλά και μέσω απαλλοτριώσεων κατά τη διάρκεια των κυκλικών κρίσεων π.χ. κατασχέσεις εργοστασίων ή κατοικιών μέσω της λειτουργίας της χρηματοπιστωτικής νομοθεσίας, πτωχεύσεις, επιθετικές εξαγορές μέσω χρηματιστηρίων, εκμετάλλευση από ιδιωτικά συμφέροντα των κεφαλαίων ασφαλιστικών ταμείων κ.ο.κ. Κυρίως όμως από ένα σημείο και μετά η εύρεση αρχικών κεφαλαίων καλύπτεται από την ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού συστήματος, μέσω αυτού που ο Harvey ονομάζει, «κρατικό-χρηματοπιστωτικό σύμπλεγμα» (state-finance nexus)[219]. Δηλ. το κεφάλαιο δεν αυτό-αναπτύσσεται μόνον μέσω της επανεπένδυσης ιδίων κεφαλαίων, των κερδών. Χωρίς την ύπαρξη του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου θα καταστρατηγείτο ο ανταγωνισμός, άρα και το ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα, καθώς όπως ισχυρίζεται ο συγγραφέας θα είχαμε ανακύκλωση και συγκέντρωση του κεφαλαίου σε ορισμένα μόνον χέρια. Επιπλέον μεγάλου εύρους επενδύσεις, όπως είναι το σύνολο σχεδόν των σύγχρονων περιπτώσεων, απαιτούν τεράστιο όγκο αρχικού κεφαλαίου που είναι αδύνατον να ευρεθούν μόνον από τα ιδία κεφάλαια - αν και υπάρχουν παραδείγματα (και μηχανισμοί) αυτοχρηματοδοτούμενων έργων (π.χ. Euro Tunnel). Επιπλέον για να αξιοποιηθούν στην παγκόσμια κλίμακα τα διαθέσιμα κεφάλαια πρέπει οι θεσμοί που στηρίζουν το παγκοσμιοποιημένο πια χρηματοπιστωτικό σύστημα να αναπτυχθούν

[219] Harvey (2010:48)

και να προσαρμοστούν κατάλληλα, ώστε π.χ. το πλεονάζον κεφάλαιο να μπορεί να αξιοποιηθεί σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου υπάρχει έλλειψη του. Η ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού συστήματος κατ' αυτόν τον τρόπο δημιουργεί και τα δικά της προβλήματα, τα οποία με τη σειρά τους μπορεί να αποτελέσουν αιτίες κρίσεων, όπως:

- Η «υπέρμετρη» αύξηση των κερδών που ως ενοίκιο αντλούνται από το βιομηχανικό κεφάλαιο
- Η επιβολή φόρου στο βιομηχανικό κεφάλαιο, πού είναι το επιτόκιο ή τα μονοπωλιακά κέρδη του χρηματοπιστωτικού συστήματος σε όσους χρησιμοποιούν τις υπηρεσίες του – αλλά και η διασφάλιση κερδών στους κατόχους των κεφαλαίων
- Οι παράπλευρες συνέπειες της αναγκαίας απορρύθμισης, όπως η σχεδόν χωρίς όρια δυνατότητα δημιουργία χρήματος από τις τράπεζες με όλες τις επακόλουθες συνέπειες

Αν και μεγαλώνει ο ρόλος του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου και η συγκέντρωση εξουσίας και περιουσίας σε αυτό, καθώς και η σχετική αυτονόμηση του από την παραγωγική διαδικασία, εντούτοις ο ρόλος του στις κρίσεις στον καπιταλισμό παραμένει παραδοσιακά κεντρικός, υπό την έννοια ότι μπορεί να μπλοκάρει θανάσιμα την καπιταλιστική συσσώρευση, δηλ. την παραγωγική διαδικασία – οι κρίσεις μπορεί να αρχίζουν σε αυτόν τον τομέα, όμως εξαπλώνονται και στον βιομηχανικό τομέα

Κατά τον συγγραφέα, η γιγάντωση και η συγκεντροποίηση του κεφαλαίου στο χρηματοπιστωτικό πεδίο ενέχει και τον κίνδυνο της μονοπώλησης της αγοράς με τις ολέθριες συνέπειες που μπορεί να έχει αυτό στο μπλοκάρισμα της

καπιταλιστικής ανάπτυξης και στην στασιμότητα (χωρίς ύπαρξη ανταγωνισμού δεν υπάρχει διευρυμένη συσσώρευση).

ii. Το εμπόδιο της σπανιότητας της εργατικής δύναμης ή των (πολιτικών) προβλημάτων που μπορεί να οδηγήσουν σε αυτήν.

Το κεφάλαιο χρειάζεται τη μίξη εργατικής δύναμης με τα άλλα υλικά (μηχανολογικό εξοπλισμό, πρώτες ύλες) για την εκτέλεση της παραγωγής. Όμως έχει ανάγκη από εργατική δύναμη ορισμένων χαρακτηριστικών, χαρακτηριστικά που να ευνοούν την αδιάκοπτη διενέργεια της συσσώρευσης. Τέτοια χαρακτηριστικά είναι η κατάλληλη τιμή της την οποία διασφαλίζει με αυτό που ονόμασε ο Μαρξ εφεδρικό στρατό εργασίας, δηλ. με την ύπαρξη ενός πλεονάσματος εργατικής δύναμης ικανό να μειώνει τη διαπραγματευτική της δύναμη, κρατώντας την τιμή της χαμηλή. Όντας μια νομοτελειακή κατάσταση, η αναγκαιότητα ύπαρξης αυτού του στρατού, σημαίνει αδυναμία επίτευξης πλήρους απασχόλησης από τη μια, ενώ δεν αποκλείει από την άλλη το συνειδητό lock out που μπορεί να εφαρμόζουν κατά καιρούς οι επιχειρηματίες ώστε να κρατήσουν την τιμή της εργατικής δύναμης χαμηλά.

Ένα άλλο εμπόδιο μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας είναι ο γεωγραφικός περιορισμός. Δηλ. η διάσταση μεταξύ του τόπου που το κεφάλαιο θέλει να δραστηριοποιηθεί και του τόπου όπου υπάρχει πλεόνασμα της αναγκαίας εργατικής δύναμης. Τα μέσα αντιμετώπισης της έλλειψης κατάλληλου εργατικού δυναμικού αντιμετωπίζεται από το κεφάλαιο με διάφορα μέσα:

- Αύξηση πληθυσμού, αστικοποίηση αγροτικών πληθυσμών (Κίνα, Ινδία), μέτρα κατά τα της υπογεννητικότητας
- Προλεταριοποίηση νέων μερίδων του πληθυσμού όπως οι γυναίκες ή οι μικρομαγαζάτορες

- Μέτρα μείωσης των μισθών
- Τεχνολογική εξέλιξη, αντικατάσταση του ανθρώπου από τη μηχανή
- Μετανάστευση κεφαλαίου σε ευνοϊκότερες περιοχές όπου υπάρχει πλεόνασμα «κατάλληλου» εργατικού δυναμικού π.χ. μη συνδικαλισμένου
- Η χρήση διακρίσεων και διαχωρισμού με βάση φυλετικά ή αλλά χαρακτηριστικά, ώστε μέσω της χειραγώγησης και του διαχωρισμού να επιτυγχάνονται ευνοϊκότεροι για το κεφάλαιο όροι. Τέτοιοι διαχωρισμοί είναι π.χ. η διαφοροποίηση της γυναικείας αμοιβής ή η διαφοροποίηση της αμοιβής λόγω χρώματος ή εθνικότητας.

Κατά τον Harvey το πρόβλημα της έλλειψης εργατικού δυναμικού και κατ' επέκταση της αυξημένης «διαπραγματευτικής δύναμης της εργασίας», έχει επιλυθεί τουλάχιστον για την ώρα από το κεφάλαιο, με τη πτώση των πρώην σοσιαλιστικών καθεστώτων και την κατά συνέπεια απελευθέρωση πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, τις τεχνολογικές αλλαγές, την μεγαλύτερη κινητικότητα του κεφαλαίου και την εμφάνιση πρωταρχικής συσσώρευσης σε νέες περιοχές που εντάσσονται στον παγκόσμιο οικονομικό καταμερισμό. Η άρση του εμποδίου αυτού αποτέλεσε βασικό μέρος της νεοφιλελεύθερης ατζέντας και ενώ στέφθηκε με επιτυχία, εντούτοις ο καπιταλισμός δεν απαλλάχτηκε από τις κρίσεις του όπως αποδείχθηκε με το ξέσπασμα της κρίσης του 2007/2008.

iii. Ανεπαρκή μέσα παραγωγής συμπεριλαμβανομένων των λεγόμενων φυσικών ορίων

Εφόσον η λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος απαιτεί συνεργασία μεταξύ διαφόρων τομέων της οικονομίας, προβλήματα μπορούν να προκύψουν από έλλειψη συντονισμού μεταξύ των διαφόρων τομέων της οικονομίας. Μια πηγή

τέτοιου είδους προβλημάτων μπορεί να προκύψει από την ασυμμετρία στην εφαρμογή των τεχνολογικών καινοτομιών. Μπορεί μια τεχνολογική καινοτομία να εφαρμόζεται σε ένα κρίκο της αλυσίδας της αξίας, όμως οι υπόλοιποι να υστερούν με συνέπεια να υπάρχει υπερπαραγωγή σε έναν τομέα και ανεπάρκεια σε άλλον. Εφόσον οι εκροές του ενός κρίκου αποτελούν εισροές του άλλου, είναι προφανές ότι προκύπτει πρόβλημα συντονισμού. Το πρόβλημα αυτό, ένα εγγενές χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, προέρχεται από την αδυναμία εφαρμογής ενός κεντρικού σχεδιασμού σε μια ανταγωνιστική οικονομία όπου τα μέσα παραγωγής βρίσκονται σε ιδιωτικά χέρια. Το πρόβλημα του συντονισμού επιχειρείται να επιλυθεί μέσω του μηχανισμού των τιμών, αλλά αυτό σημαίνει πως μπορεί να επιλυθεί μόνον ετεροχρονισμένα, χωρίς συντονισμό, αφού περάσει δηλ. πρώτα κάποιος χρόνος δοκιμών και λαθών (trial and error). Η λειτουργία αυτού του μηχανισμού επιφέρει υψηλή κοινωνική σπατάλη. Από την άλλη, η απρόσκοπτη λειτουργία αυτού του μηχανισμού, απαιτεί τον παραμερισμό κάθε εμποδίου, όπως η μονοπώληση ή οι ακαμψίες της αγοράς, οι έλεγχοι και οι ρυθμίσεις, η κρατική παρέμβαση κ.ο.κ.. Απαιτεί δηλ. την άρση δηλ. των λεγόμενων στρεβλώσεων της αγοράς. Αυτή είναι η ιδέα πίσω από προγράμματα που προωθούνται από την Παγκόσμια Τράπεζα, το ΔΝΤ και άλλους παρόμοιους θεσμούς. Επιπλέον σε αυτό το πλαίσιο γίνεται και η προσπάθεια χρήσης κάποιων μεθόδων συντονισμού των επιμέρους τομέων της οικονομίας όπως το just in time ή η υιοθέτηση σε επίπεδο επιχείρησης, στοιχείων που προσιδιάζουν στον κεντρικό σχεδιασμό όπως π.χ. η διενέργεια του ετήσιου επιχειρηματικού προϋπολογισμού (budgeting). Ένα άλλο είδος προβλημάτων συντονισμού προέρχεται από την ύπαρξη των κατά την μαρξιστική ορολογία τομέων Ι και ΙΙ της οικονομίας, δηλ. του τομέα των μέσων παραγωγής και του τομέα των καταναλωτικών προϊόντων. Κατά τη ροή του κεφαλαίου από τον έναν τομέα στον

άλλο στην κατεύθυνση εξισορρόπησης του ποσοστού κέρδους, είναι δυνατόν να προκύψουν προβλήματα δυσαναλογίας στην παραγωγή των προϊόντων μεταξύ των δύο τομέων, δυσαναλογίες που μπορούν να οδηγήσουν σε ένα σπιράλ κρίσεων. Η κρίση σε αυτήν την περίπτωση αποτελεί μια μέθοδο άρσης των δυσαναλογιών και επαναφορά της ισορροπίας μεταξύ των τομέων.

Εμπόδια στην καπιταλιστική συσσώρευση μπορούν να βάλουν επίσης οι ελλείψεις που οφείλονται σε όρια από την ίδια τη φύση. Π.χ. η μείωση των ενεργειακών πηγών ή των πρώτων υλών που έχει ως συνέπεια την αύξηση των τιμών τους – εμπόδια τα οποία αποτέλεσαν πηγές μεγάλων, γενικευμένων ή περιφερειακών κρίσεων. Η φύση αποτελεί το απόλυτο όριο κάθε οικονομικού συστήματος. Εντούτοις η προσέγγιση της κρίσης μέσω της ύπαρξης φυσικών ορίων δεν φαίνεται να εξηγεί την κρίση του 2007/2008, αντιθέτως την περίοδο αυτή υπήρξε πτώση των τιμών των ενεργειακών πόρων αλλά και των πρώτων υλών.

iv. Ακατάλληλες τεχνολογικές ή οργανωτικές μορφές - Τεχνολογικά και οργανωσιακά εμπόδια.

Σε αντίθεση με τα προηγούμενα κοινωνικά συστήματα η ύπαρξη του καπιταλιστικού συστήματος τροφοδοτείται από τη συνεχή του ανανέωση μέσω της συνεχούς καινοτομίας. Η μέριμνα για συνεχή μεταβολή, δεν υπαγορεύεται από κάποια βολουνταριστική επιβολή, αλλά για αναγκαία συνθήκη λειτουργίας του ανταγωνισμού που διέπει το οικονομικό αυτό σύστημα, γι' αυτό και οι κατά καιρούς προσπάθειες ρύθμισης της εκδήλωσης των καινοτομιών, εφευρέσεων κ.λ.π. μέσω ελέγχου των πατεντών, πνευματικών δικαιωμάτων, δημιουργίας καρτέλ κ.α. δεν είχαν επιτυχία. Το γεγονός αυτό είναι γνωστό ήδη από την εποχή της συγγραφής του κομμουνιστικού μανιφέστου όπου η επαναστατικοποίηση των μέσων παραγωγής περιγράφεται από τον Μαρξ και Έγκελς με, μέχρι παρεξηγήσεως, θαυμασμό. Η

εισαγωγή καινοτομιών, σκοπό έχει τη μείωση του κόστους των παραγόμενων προϊόντων ή τη δημιουργία νέων αγορών και δι' αυτού την επιβολή έναντι των ανταγωνιστών, ενώ όπου ο ιδιωτικός τομέας αδυνατεί ή όπου δεν υπάρχει η ευχέρεια αυτό να γίνει μέσω των μηχανισμών του ανταγωνισμού, την μέριμνα για έρευνα αναλαμβάνει το ίδιο το κράτος. Η μείωση των τιμών των προϊόντων δια της αύξησης της παραγωγικότητας επιτρέπει επιπλέον την σχετική αύξηση της αγοραστικής δύναμης των εργαζόμενων χωρίς να χρειάζεται να αυξηθεί ο μισθός.

Ενώ η συνεχής τεχνολογική ανανέωση αποτελεί κινητήριο δύναμη του οικονομικού συστήματος αποτελεί ταυτόχρονα αυτοαναίρεση του, εφόσον μακροπρόθεσμα συμβάλει στη μείωση του ποσοστού κέρδους και οδηγεί σε καταστάσεις φετιχοποίησης της καινοτομίας. Μια καινοτομία μπορεί να αντικατασταθεί από κάποια άλλη πριν ακόμα η προηγούμενη αποδώσει στο έπακρο τα προσδοκώμενα οφέλη, παρασέρνοντας ταυτόχρονα κοινωνικό και ανθρώπινο κεφάλαιο στην καταστροφή ή στην πρόωρη απαξίωση. Όντας τόσο σημαντική η τεχνολογία μπορεί να αποβεί εξαιρετικώς δραματικά κρίσιμη στην εκδήλωση κρίσεων, λόγω ασυμμετριών στην τεχνολογική ανάπτυξη γεωγραφικών περιοχών, τομέων ή προϊόντων, που δημιουργούν καταιγιστικές ροές κεφαλαίου προς τις τεχνολογικά πρωτοπόρες περιοχές εγκαταλείποντας στο μαρασμό άλλες. Το ίδιο δραματικές συνέπειες επιφέρουν οι τεχνολογικές αλλαγές στον τηλεπικοινωνιακό τομέα ή στην εφοδιαστική αλυσίδα.

Κάθε εμπόδιο που παρεμβάλλεται στην εκδήλωση της καινοτομίας – π.χ. μέσω της μονοπώλησης της αγοράς - αποτελεί έναν τρόπο παρεμπόδισης της διευρυμένης αναπαραγωγής. Οι διάφοροι αντι-μονοπωλιακοί νόμοι και η διαχείριση των πατεντών ή των πνευματικών δικαιωμάτων αποτελούν μέσα προστασίας του εύρυθμου ανταγωνισμού και κατ' επέκταση της συσσώρευσης. Για τον ίδιο λόγο

υπάρχει μέριμνα ώστε να εξαλείφεται η αρνητική στάση έναντι της τεχνολογίας κυρίως από το εργατικό δυναμικό που εκτοπίζεται από τις τεχνολογικές εφαρμογές.

Κατά τον Harvey, φαίνεται επίσης να υπάρχει κάποια σύνδεση των λεγόμενων τεχνολογικών «επαναστάσεων» με την περιοδικότητα των μεγάλων κρίσεων. Παραδείγματα τέτοιων τεχνολογικών αλμάτων που εμφανίζονται σχεδόν συγχρόνως με μεγάλες κρίσεις αποτελεί ο σιδηρόδρομος, η μηχανή εσωτερικής καύσης, ο μετασχηματισμός της οργανωτικής δομής της μεγάλης επιχείρησης από οικογενειακή σε μετοχική. Η συσσώρευση του κεφαλαίου φαίνεται να φτάνει σε κάποια φαινομενικά ανυπέρβλητα όρια έως ότου οι νέες τεχνολογικές αυτές μορφές δώσουν χείρα βοηθείας. Οι μεγάλες αυτές τεχνολογικές αλλαγές φέρνουν στο προσκήνιο νέες ομάδες επιχειρηματικών κύκλων και δικτύων εξουσίας και ρίχνουν στην αφάνεια παλαιότερες.

Τέλος κατά τον Harvey με την εξάπλωση της τεχνολογίας φαίνεται πως υπάρχει μια τάση απομάκρυνσης από τις απλοποιημένες παραγωγικές μορφές. Η αρχική απλοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας με αντικατάσταση της γνώσης του μάστορα από το φορντικό μοντέλο, φαίνεται να δίνει τη θέση της στην υψηλή τεχνολογία την οποία κατέχουν όλο και λιγότεροι. Αυτό καθιστά το σύστημα περισσότερο ασταθές κι επιρρεπές σε κρίσεις, όπως έδειξε η κατάρρευση του χρηματοπιστωτικού συστήματος που βασιζόταν σε ακατανόητες – έξω από έναν στενό κύκλο - χρηματοπιστωτικές καινοτομίες.

ν. Αντίσταση ή και ανεπάρκειες στην εργασιακή/παραγωγική διαδικασία

Παρά την εξουσία που εκ των πραγμάτων συνοδεύει αυτόν που κατέχει τα μέσα παραγωγής, η ομαλή διενέργεια της συσσώρευσης βασίζεται στην αδιάλειπτη λειτουργία των μέσων παραγωγής, η οποία εξαρτάται από τους παρέχοντες την

εργατική δύναμη. Η τελευταία ενδέχεται να αρνηθεί να συμμορφωθεί στις απαιτήσεις της παραγωγικής διαδικασίας, με αποτέλεσμα να μην επιτυγχάνεται η απαιτούμενη παραγωγικότητα ή ακόμα χειρότερα να διακόπτεται τελείως η παραγωγή. Αυτό, κατά τον Harvey, δεν γίνεται κατ' ανάγκη μέσω αυτού που θεωρείται συνήθως ως εκδήλωση της «ταξικής πάλης» - δηλ. με ευθεία και ανοιχτή σύγκρουση - αλλά και με άλλους άμεσους ή έμμεσους τρόπους. Για να εμποδιστεί η εκδήλωση αυτού του είδους των εμποδίων, χρησιμοποιούνται μια σειρά από μέσα τα οποία προωθούν την πειθάρχηση εντός της παραγωγικής διαδικασίας, όπως είναι οι διάφοροι τρόποι διαχείρισης ανθρωπίνου δυναμικού ή διεύθυνσης της επιχείρησης (management) και οι με διάφορους τρόπους συσκότιση των παραγωγικών σχέσεων μέσω διαφόρων προγραμμάτων που προωθούν τη συνεργασία εντός του χώρου εργασίας και προωθούν το κίνητρο για εργασία, πολλές φορές χωρίς σύνδεση με την αμοιβή εργασίας (motivation), αλλά και δια της λεγόμενης από-ειδίκευσης (deskilling) ή ανάθεσης περισσοτέρων λειτουργιών στη μηχανή. Επίσης η αξιοποίηση οποιωνδήποτε διαφορών μεταξύ των μετεχόντων της παραγωγικής διαδικασίας ώστε να αποφευχθεί η συλλογική οργάνωση και απείθεια. Δεν αποκλείονται φυσικά και τα διάφορα διοικητικού τύπου μέτρα ή εξαναγκασμοί. Παρά τις προσπάθειες, οι κοινωνικές συγκρούσεις που έχουν τη βάση τους στην παραγωγική διαδικασία είναι από τις βασικές αιτίες που απειλούν τη διακοπή της καπιταλιστικής συσσώρευσης και άρα αποτελεί σημαντική πηγή κρίσεων.

vi. Έλλειψη ζήτησης η οποία να υποστηρίζεται από την ύπαρξη χρήματος

Ένα από τα βασικότερα εμπόδια στην συσσώρευση προέρχεται από τις δυσχέρειες που σχετίζονται με την λεγόμενη «αποτελεσματική ζήτηση», δηλ. – όπως την ορίζει ο Harvey – το σύνολο των αναγκών και προτιμήσεων οι οποίες όμως μπορούν να εκπληρωθούν με το διαθέσιμο χρήμα. Οι λεγόμενες κρίσεις

«υποκατανάλωσης» προκύπτουν από την έλλειψη αποτελεσματικής ζήτησης που θα απορροφήσει τα διαθέσιμα προϊόντα. Οι κρίσεις υποκατανάλωσης εξαρτώνται από δύο παράγοντες, από την ελκυστικότητα των παραγόμενων προϊόντων (εφόσον δεν ομιλούμε για προϊόντα πρώτης ανάγκης), δηλ. από τη σύμπτωση των παραγόμενων προϊόντων με τις προτιμήσεις των καταναλωτών και την ευχέρεια και τη θέληση να αποκτηθούν τα προϊόντα ανταλλάσσοντας τα με το χρηματικό ισοδύναμο τους. Για το πρώτο φροντίζει η βιομηχανία του marketing. Για το δεύτερο, κατά το συγγραφέα, μια πολιτική αύξησης μισθών η οποία ανυψώνει την αποτελεσματική ζήτηση, θα μπορούσε να είχε θετικά αποτελέσματα. Σε αντίθετη κατεύθυνση λειτουργούν οι πολιτικές λιτότητας οι οποίες αντιμετωπίζουν την κρίση ως ευκαιρία για μεγαλύτερα κέρδη – άποψη που φαίνεται να πλησιάζει στις αιτιάσεις για ύπαρξη του λεγομένου «πολιτικο-οικονομικού κύκλου»[220]. Για τον Harvey οι κρίσεις υποκατανάλωσης ξεπερνιούνται με την εύρεση μέσα ή έξω από τα εθνικά σύνορα νέων κερδοφόρων επενδύσεων και αυτό μπορεί να συμβεί υπό τις εξής προϋποθέσεις:

- Να επιθυμούν οι επιχειρηματίες να μετατρέψουν το κέρδος που βρίσκεται σε χρηματική μορφή σε νέα επένδυση, πράγμα που δεν συμβαίνει πάντα, για λόγους που έχουν αναλυθεί τόσο από τον Μαρξ όσο και από τον Κέυνς.
- Να υπάρχει επαρκές πιστωτικό κεφάλαιο
- Το χρήμα, πιστωτικό ή διαθέσιμο, θα πρέπει διοχετεύεται σε «παραγωγικές» επενδύσεις και όχι σε περιουσιακά στοιχεία αποθησαύρισης όπως είναι η ακίνητη περιουσία, έργα τέχνης, μετοχές κ.λ.π.

Όψεις του περιφερειακού προβλήματος και ο ρόλος της χωρικής διευθέτησης στον Μαρξισμό του Harvey

[220] Σχετικά με τον πολιτικό-οικονομικό κύκλο υπάρχει αναφορά στο Λαμπρινίδης(1985:70)

Για τον Harvey, παρά τον ξεκάθαρο χωρικό-γεωγραφικό χαρακτήρα της καπιταλιστικής ανάπτυξης και αντίστοιχα της εκδήλωσης των κρίσεων, δεν είναι διαθέσιμη μια θεωρία που να συνδέει ξεκάθαρα και να έχει ερμηνευτική δύναμη, με τον τρόπο έστω που εκλαμβάνουν την πρόβλεψη ή την ερμηνεία επιστήμες όπως π.χ μετεωρολογία[221]. Είναι ξεκάθαρο π.χ. ότι το κεφάλαιο συγκεντρώνεται ανισόμετρα και κατά κύματα, «αποικιοκρατεί» περιοχές όταν ανακαλύψει σε αυτές επενδυτικές ευκαιρίες ή δημιουργηθούν οι συνθήκες που ευνοούν την κερδοφορία. Η μετανάστευση του κεφαλαίου ευνοείται φυσικά από την τεχνολογική εξέλιξη (ανάπτυξη τηλεπικοινωνιών, εφοδιαστικής αλυσίδας κ.λ.π.). Ταυτόχρονα οδηγεί σε βίαιη ερήμωση περιοχές τις οποίες εγκαταλείπει. Εν γένει η χωρική-γεωγραφική διάσταση της εύρεσης διεξόδων και άρσης των διαφόρων κρίσεων για το κεφάλαιο έχει υποτιμηθεί. Ιστορικά, τα διάφορα εμπόδια που εμφανίζονται σε τοπικό επίπεδο και εκδηλώνονται μέσω κρίσεων ξεπερνιούνται με διάφορους τρόπους. Π.χ. με εύρεση αγορών στο εξωτερικό, δια της μεταφοράς της παραγωγής είτε μέσω της οικειοποίησης συντελεστών παραγωγής ή αξιοποιώντας το συγκριτικό πλεονέκτημα άλλων χωρών προς όφελος του κεφαλαίου, π.χ. με την αξιοποίηση κοιτασμάτων, πηγών ενέργειας, πρώτων υλών. Η πεποίθηση ότι τα εμπόδια που παρουσιάζονται ξεπερνιούνται με χωρικές ή τεχνολογικές διευθετήσεις έχει πάρει τη μορφή φετιχοποίησης των διαδικασιών αυτών[222]. Έτσι π.χ. εάν υπάρχει πρόβλημα στην απορρόφηση του υπερβάλλοντος κεφαλαίου, αυτό μπορεί να επιλυθεί επινοώντας νέες τεχνολογίες και προϊόντα, αξιοποιώντας ή ανακαλύπτοντας νέες αγορές αλλού. Εάν υπάρχει πρόβλημα με την παραγωγική διαδικασία, αυτό μπορεί να ξεπεραστεί μεταφέροντας την παραγωγή κάπου αλλού κ.ο.κ.

[221] Harvey(2010:154)
[222] Harvey(2010:158)

Τέλος, ο χώρος αυτός καθαυτός μπορεί να είναι πηγή κερδοφορίας, μέσω της αξιοποίησης του και της αλλαγής χρήσης της γης, όπως δείχνουν τα κατασκευαστικά μπουμ, οι τα διάφορα «κινήματα» αστικής αποικιοποίησης, δηλ. η ανάπτυξη κάθε τόσο κατά κύματα συγκεκριμένων περιοχών στο πλαίσιο του άστεως. Η αξιοποίηση και αλλαγή χρήσης της γης, απορροφάει μεγάλο κομμάτι του κεφαλαίου και με τη σειρά της ανατροφοδοτεί την ανάπτυξη μέσω της αύξησης της αξίας των περιοχών που αξιοποιούνται, αναβαθμίζοντας το ρόλο της γαιοπροσόδου και του ενοικίου στην ανάλυση του σύγχρονου καπιταλισμού.

Οι διττές ρίζες της «Ελληνικής» κρίσης: δομική κρίση ενός περιφερειακού καπιταλισμού.

Ενώ τα μαρξιστικά ρεύματα θεωρούν την κρίση ένα αναπόσπαστο χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού συστήματος που δεν μπορεί να αφαιρεθεί από αυτόν, το κυρίαρχο ρεύμα της οικονομικής βλέπει κάθε κρίση ως μοναδική εκδήλωση συγκυριών.

Στην περίπτωση της Ελλάδας η ερμηνεία των κυρίαρχων οικονομικών αποδίδει την κρίση σε παράγοντες όπως το σπάταλο κράτος, η άσωτη συμπεριφορά των πολιτών ή στο ότι οι πολίτες της καταναλώνουν περισσότερο από αυτό που παράγουν. Οι τυχόν δομικές αδυναμίες του ελληνικού καπιταλισμού περιορίζονται στην ύπαρξη στρεβλώσεων στις αγορές, στη μη εύρυθμη λειτουργία τους, κυρίως δε της αγοράς εργασίας. Η προτεινόμενη μακροπρόθεσμη θεραπεία έγκειται (πέρα από την επείγουσα εφαρμογή της λιτότητας με στόχευση το μισθολογικό κόστος και δι' αυτού την αύξηση της παραγωγικότητας) στην άρση των διαφόρων αυτών περιορισμών-ρυθμίσεων, που αποτελούν κληρονομιά του κεϋνσιανού μοντέλου – μοντέλο το οποίο στην Ελλάδα εισήχθη ετεροχρονισμένα.

Η εκδοχή των μαρξιστικών ρευμάτων για την Ελληνική κρίση, βασίζεται στην αποδοχή ότι πρόκειται για μια δομική κρίση του καπιταλισμού, μέρος της γενικότερης παγκόσμιας κρίσης, κλασικού μαρξιστικού χαρακτήρα με κάποιες ιδιαιτερότητες λόγω της αδύναμης ιμπεριαλιστικά θέσης της Ελλάδας, ως περιφερειακή οικονομίας, εντός ενός ιδιότυπου ιμπεριαλιστικού σχηματισμού[223] που θεωρείται η Ευρωπαϊκή Ένωση. Ακολουθώντας την ανάλυση του Mavroudeas(2013b) η κρίση της ελληνικής οικονομίας, είναι μια κρίση που προκλήθηκε:

- Από την πτώση του ποσοστού κέρδους, η οποία ακολουθεί την γενικότερη πτωτική τάση του κέρδους του παγκόσμιου καπιταλισμού. Η τάση αυτή έχει αρχίσει με τη παγκόσμια κρίση του της δεκαετίας του 1970. Η πτωτική τάση, συνέπεια της αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, επιδεινώνεται λόγω κάποιων εθνικών ιδιαιτεροτήτων όπως η πτώση της Χούντας που επιφέρει την αναγκαστική παραχώρηση μεγαλύτερου μεριδίου στην εργασία ώστε να μετριαστεί η ριζοσπαστικοποίηση της μεταπολίτευσης, η εξάρτηση της επιβίωσης του ελληνικού πολιτικού συστήματος από τις πελατειακές πρακτικές που οδηγεί σε αντίστοιχες παραχωρήσεις και η ετεροχρονισμένη εφαρμογή πιο εκτεταμένων κεϋνσιανών πολιτικών την περίοδο 1981-1985. Οι όποιες παραχωρήσεις στην εργασία αποτελούν ένα είδος μερικής αποκατάστασης του συμπιεσμένου εισοδήματος χρόνων και ετεροχρονισμένη εφαρμογή κεϋνσιανών πολιτικών, όταν πια είχε αρχίσει η αμφισβήτηση τους παγκοσμίως. Η επιδείνωση της κερδοφορίας επιχειρείται να ανασχεθεί μετά το 1985 με τη συνεπικουρία της ΕΕ με την εφαρμογή νεοφιλελεύθερων

[223] Η έννοια του ιμπεριαλισμού χρησιμοποιείται εδώ όχι με την τρέχουσα πολιτική εκδοχή της αλλά με βάση το μαρξικό ορισμό που δίνει έμφαση στον οικονομικό χαρακτήρα της. Ο ιμπεριαλισμό δηλ. νοείται ως ο μονοπωλιακός καπιταλισμός – αποτελεί ένα νέο στάδιο του καπιταλισμού, Ιωαννίδης & Μαυρουδέας (2010)

πρακτικών μεταβίβασης των βαρών στην εργασία. Η προσπάθεια αυτή πέτυχε προσωρινά χάρη στην εξάπλωση των ελληνικών επιχειρήσεων στα Βαλκάνια, στα υπερκέρδη από τις επενδύσεις για τους Ολυμπιακού Αγώνες 2004, στην χρηματιστικοποίηση (η οποία δεν συνέβηκε στον ίδιο βαθμό με το εξωτερικό), στην αύξηση των ιδιωτικών δανείων ως τρόπο αποκατάστασης του εργατικού μισθού, γεγονός που φαίνεται στην σχετικά μεγαλύτερους ρυθμούς ανάπτυξης της περιόδου 1985-2008. Η παρεπόμενη επιδείνωση του εξωτερικού χρέους της χώρας στηρίχθηκε επιπλέον στα φθηνά δάνεια που έγιναν δυνατά, λόγω ένταξης στην ΟΝΕ. Η αποκατάσταση του ποσοστού κέρδους όμως δεν είναι πλήρης, γεγονός που αποκαλύπτεται σε όλο του το μέγεθος με τις επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία της παγκόσμιας κρίσης του 2007/2008. Η κρίση αυτή, αφαιρεί όσες δυνατότητες επενδύσεων είχαν διαφανεί στα Βαλκάνια και αποκαλύπτει τις αδυναμίες της προηγούμενης ανάπτυξης που είχε στηριχθεί στον εξωτερικό δανεισμό και στο μη παραγωγικό κεφάλαιο.

- Από την ένταξη στην ΕΕ και αργότερα στην ΟΝΕ. Η Ευρωπαϊκή ενοποίηση αποτελεί μια επιχείρηση δημιουργίας ενός ανταγωνιστικού στις ΗΠΑ πόλου, με ότι προσδοκώμενα οφέλη αυτό συνεπάγεται. Η διαφαινόμενη αποτυχία του project αυτού, οφείλεται στην εγγενή αδυναμία νομισματικής ενοποίησης χωρών με τόσο διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης, τα οποία απαρνούνται των νομισματικών τους εργαλείων. Αντί της περιφερειακής σύγκλισης τους, οι οικονομίες αυτές οδηγούνται σε απόκλιση μάλλον και ενδυνάμωση των ισχυρότερων. Είναι δηλ. νομοτελειακή μια τέτοια εξέλιξη και δε οφείλεται σε οπορτουνιστικό βολουνταρισμό των χώρων του κέντρου. Η θέση της Ελλάδας, παρά τις αρχικές επιδόσεις λόγω των επιδοτήσεων, επιδεινώνεται

και η οικονομία της γίνεται λιγότερο ανταγωνιστική τόσο εντός της ΕΕ όσο και στη διεθνή αρένα.

Μια Γενική αποτίμηση.

Εξετάστηκαν στην εργασία αυτή η θέση και η ερμηνεία ορισμένων ρευμάτων της σύγχρονης οικονομικής σκέψης για την παγκόσμια οικονομική κρίση του 2007/2008 και την εξειδίκευση της στην ελληνική κρίση η οποία επακολούθησε και ακόμα ξεδιπλώνεται. Προσδιορίστηκε η ύπαρξη δύο μεγάλων ρευμάτων εντός της κυρίαρχης οικονομικής, το ρεύμα που υποστηρίζει τις λεγόμενες laissez-faire πολιτικές που ταυτίζονται με τις πολιτικές της λιτότητας και το κεϋνσιανό ρεύμα που θέλει μια πιο ήπια προσαρμογή μέσα από μεγαλύτερη δημοσιονομική παρέμβαση, χωρίς όμως να αρνείται τα εργαλεία που χρησιμοποιεί το πρώτο ή ακόμα και ορισμένα συμπεράσματα του. Παρά την δυσδιάκριτη διαφοροποίηση του, κυρίως από το κεϋνσιανό ρεύμα, το ρεύμα της λεγόμενης χρηματιστικοποίησης εξετάστηκε ξεχωριστά, λόγω της διακριτής του επιρροής και αναφοράς σε οικονομικούς και πολιτικούς κύκλους. Το ρεύμα αυτό αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στην αυτονόμηση του χρηματοπιστωτικού συστήματος από τον βιομηχανικό τομέα της οικονομίας στην πρόκληση των κρίσεων του σύγχρονου καπιταλισμού. Τέλος εξετάστηκε το μαρξιστικό ρεύμα ερμηνείας των κρίσεων και οι πιο σημαντικές τάσεις εντός του, οι οποίες βασίζονται στις λεγόμενες μονο-αιτιακές ερμηνείες των κρίσεων, με κυρίαρχη σήμερα την θεωρία της πτώσης του ποσοστού κέρδους. Εξετάστηκε πιο διεξοδικά η ερμηνεία της κρίσης από τον μαρξιστή συγγραφέα David Harvey, όπως αναδεικνύεται μέσα από ένα από τα τελευταία του έργα. Η ιδέα που αναλύεται από τον Harvey είναι ότι ο καπιταλισμός αναπτύσσεται μέσω της συνεχούς άρσης διαφορετικού χαρακτήρα εμποδίων που κάθε φορά μπαίνουν στην ροή του κεφαλαίου, με έντονη τη χωρική-γεωγραφική τους διάσταση. Κάθε ένα από τα

εμπόδια αυτά μπορεί να αποτελέσει την αιτία μιας μικρής ή μεγαλύτερης κρίσης. Η άρση των εμποδίων γίνεται με λύσεις οι οποίες επιφέρουν άλλα εμπόδια, όπως είναι η επέκταση του χρηματοπιστωτικού συστήματος ή ο οικονομικός μαρασμός περιοχών. Επιχειρήθηκε για όλα τα ρεύματα μια εξειδίκευση τους για την περίπτωση της ελληνικής κρίσης και η σύνδεση τους με το περιφερειακό πρόβλημα όπως όπως εκδηλώνεται μέσα από τη συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΕ και την ΟΝΕ. Από την εξέταση των ρευμάτων προκύπτει σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό μια σχέση της οικονομικής ελληνικής κρίσης με το γεγονός ότι αποτελεί μία περιφερειακή οικονομία, η οποία ανταγωνίζεται τις υπόλοιπες υπό δυσμενέστερους όρους, ενταγμένη σε έναν μη ευνοϊκό προς την δική της ανάπτυξη, υπερεθνικό οργανισμό. Υπό το μανδύα διαφορετικών ορολογιών τίθεται από όλα σχεδόν τα ρεύματα το θέμα της ανισόμετρης ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας. Παρά τις αρχικές αισιόδοξες προβλέψεις και τα κάποια θετικά αποτελέσματα, το χάσμα μεταξύ της Ελληνικής οικονομίας και των άλλων ευρωπαϊκών οικονομιών διευρύνεται με την πορεία της Ελληνικής οικονομίας εντός της ΕΕ και της ΟΝΕ.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Ackley, Gardner (1961) Macroeconomic Theory, The Macmillan Company, New York 1961

Asensio, Angel (2012) The Achilles heel of the mainstream explanations of the crisis and a Post Keynesian alternative, mimeo

Backhouse, Roger (2006) Hayek on money and the business cycle in Feser (2006)

Backhouse, Roger E. and Steven G. Medema.(2008) "laissez-faire, economists and." The New Palgrave Dictionary of Economics. Second Edition. Eds. Steven N. Durlauf and Lawrence E. Blume. Palgrave Macmillan, 2008

Ball, Laurence M.(2012) Money, Banking, and Financial Markets, Worth Publishers, 2012

Baro, Robert J. (1989) New Classicals and Keynesians,or the Good Guys and the Bad Guys, Swiss Journal of Economics and Statistics (SJES), 1989, vol. 125, issue III, pages 263-273

Bateman, Bradley W. Hirai, Toshiaki Marcuzzo, Maria Christina The return to Keynes, The Belkam Press of Harvard University Press, 2010

Bernanke, Ben S. (2002) Deflation: Making Sure "It" Doesn't Happen Here Remarks by Governor Before the National Economists Club, Washington, D.C., November 21, 2002, διαθέσιμη στο http://www.federalreserve.gov/boarddocs/speeches/2002/20021121/ (τελευταία πρόσβαση 8/9/2013)

Blyth, Mark (2013) Austerity The history of a dangerous Idea, Oxford University Press, 2013 (eBook)

Boettke, Peter J. (2006) Hayek and market socialism in Feser (2006)

Boettke, P.J., Smith, D., and Snow, N. (2010) 'Been There Done That: Political Economy of Déjà vu,' Mimeo

Brenner, Robert (2010) *Ότι είναι καλό για την Goldman Sachs είναι καλό για την Αμερική,* Εργατική Πάλη

Bresser-Pereira, Luiz Carlos (2010) The Global Financial Crisis and a New Capitalism?, Levy Economics Institute, Working Paper No. 592, May 2010

Carchedi, Guglielmo (2001) For another Europe: a class analysis of European economic integration, Verso

Churchill, W. (1929) 'Disposal of the Surplus' Commons Sitting of 15 April 1929, Series 5, Vol. 227 (Hansard).

Clarke, Peter (1998) The Keynesian revolution and its economic consequences: selected essays Edward Elgar Pub 1998

Clarke, Simon (1988) Keynesianism, Monetarism and the Crisis of the State Edward Elgar Publishing Company Limited 1988

Clarke, Simon (1993) Marx's theory of Crisis, Elgar Publishing Company Limited, 1993

Congdon, Tim (2007) Keynes, the Keynesians and Monetarism, Edward Elgar, 2007

Davidson, Paul (1991) Controversies in Post Keynesian Economics, Edward Elgar Pub (July 1991)

De Long, Bradford J. (2009) Fama's Fallacy, Take I: Eugene Fama Rederives the "Treasury View", διαθέσιμο στο σύνδεσμο: http://delong.typepad.com/sdj/2009/01/eugene-fama-rederives-the-treasury-view-a-guestpost-from-montagu-norman.html (τελευταία πρόσβαση 23/9/2013)

De Long, Bradford J. (2000) The Triumph of Monetarism? Journal of Economic Perspectives Volume 14, Number 1 Winter 2000 Pages 83-94

De Grauwe, P. (2011), The governance of a fragile Eurozone διαθέσιμο στο σύνδεσμοhttp://www.econ.kuleuven.be/ew/academic/intecon/Degrauwe/PDG-papers/Discussion_papers/Governance-fragile-eurozone_s.pdf (τελευταία πρόσβαση 18/2/2013)

Desai, Meghnad (2006) Hayek and Marx in Feser (2006)

Eatwell, John & Milgate, Murray (2011) The Fall and Rise of Keynesian Economics, Oxford University Press, 2011

Eichengreen, Barry (2011) Exorbitant Privilege: The Rise and Fall of the Dollar, Oxford University Press

Epstein, Gerald A. (Ed.) (2006a) Financialisation and the world economy, Edward Elgar Publishing, November 27, 2006

Epstein, Gerald A. (Ed.) (2006b) Introduction: Financialisation and the world economy, in Epstein (2006a)

Feser, Edward ed. (2006) The Cambridge Companion to Hayek Cambridge Universisty Press 2006

Fisher, Irving (1907) Why Has the Doctrine of Laissez Faire Been Abandoned? Science, New Series, Vol. 25, No. 627 (Jan. 4, 1907), pp. 18-27

Fisher, Irving, (1933) “The Debt Deflation Theory of Great Depressions,” Econometrica, 1(4):337-57, October 1933.

Free, Rhona C. (Ed.) (2010) 21st century economics: a reference handbook, SAGE Publications, 2010

Friedman, Milton (1977) Friedman Papers, box 24, folder 17, Hoover Institution, Stanford University, Palo Alto, CA

Froyen, Richard T. (1990) Macroeconomics Theories and Policies, MacMillan, 1990

Harvey, David (2010) The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism, Oxford University Press, 2010

Heilbroner, Robert L. & Milberg,William (2012) The making of economic society, Peαrson, 2012

Howard, M. C. & King, J. E. (1986) The Political economy of Marx, Longman, 1986

Horwitz, Steven (2008) The Microeconomic Foundations of Macroeconomic Disorder: An Austrian Perspective on the Great Recession of Working Paper Mercatus Center at George Mason University No. 09-23 June 2009

Hutchison, Terence W. (1975) A Review of Economic Doctrines. 1870-1929, Greenwood Press, 1975

Θεοχάρης, Ραγίνος Δ. (1984) Ιστορία Οικονομικής Αναλύσεως Τόμος 2ος, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1984

ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2012) Ετήσια Έκθεση 2012: Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση, Σεπτέμβριος 2012

Ιωακιμόγλου (2012) Τι θα κάνει ο ΣΥΡΙΖΑ με τους μισθούς; Εφ. Εποχή, Κυριακή 24 Φεβρουαρίου 2013.

Ιωαννίδης, Α. & Μαυρουδέας (2010) Στ., «Στάδια της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Είναι εν εξελίξει ένα νέο στάδιο της σήμερα;», τόμος πρακτικών του 7ου συνεδρίου του ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΣΑΚΗ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ με θέμα, ΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΕΛΛΑΔΑ, Πάντειος, 2000.

Jones, Daniel Stedman (2012) Masters of the universe: Hayek, Friedman, and the birth of neoliberal politics 2012

Καζάκος, Πάνος Β. (2011) Μετά το Μνημόνιο : οικονομική πολιτική στην Ελλάδα υπό διεθνή έλεγχο, Αθήνα, Εκδ. Παπαζήσης, 2011

Keynes, John Maynard (1923) A Tract on Monetary, Reform, London, Macmillan

Keynes, John Maynard (1931) Laissez Faire and Communism , New York, 1926

Keynes, John Maynard (1931) Am I a liberal, στο Essays in persuasion διαθέσιμο στο σύνδεσμο http://gutenberg.ca/ebooks/keynes-essaysinpersuasion/keynes-essaysinpersuasion-00-h.html#Footnote_32_32 (τελευταία πρόσβαση στις 20/2/2013)

Keynes, John Maynard (1932). Activities 1931-9: World Crises and Policies in Britain and America. Reprinted in Donald Moggridge, ed. The Collected Writings of John Maynard Keynes, Vol. XXI. New York: MacMillan, St. Martin's Press.

Keynes, John Maynard (2010) Η Γενική Θεωρία της Απασχόλησης του Τόκου και του Χρήματος ΔΟΛ, 2010

Kittrell, Edward R. (1996) "Laissez Faire" in English Classical Economics, Journal of the History of Ideas, Vol. 27, No. 4 (Oct. - Dec., 1966), pp. 610-620

Knoop, Todd A. (2010) Recessions and depressions: understanding business cycles 2nd ed., Praeger, 2010

Konzelmann, Sue (2012) The Economics of Austerity, Centre for Business Research, University of Cambridge Working Paper No. 434,June 2012

Kotz, David (2001) The State, Globalization, and Phases of Capitalist Development, Essay published in Phases of Capitalist Development: Booms, Crises and Globalizations, edited by Robert Albritton, Makoto Itoh, Richard Westra, and Alan Zuege, Hampshire and New York: Palgrave Press, 2001, 93-109

Kotz, David (2003) Neoliberalism and the SSA Theory of Long-Run Capital Accumulation Review of Radical Political Economics, Volume 35, Number 3, Summer 2003, pp. 263-270

Krippner, Greta (2004), 'What is Financialization?', mimeo, Department of Sociology, UCLA.

Krippner, Greta R. (2005) The financialization of the American economy, Socio - Economic Review(2005)3

Krugman, Paul (2007) Who was Milton Friedman The New York Review of Books 15 February 2007, διαθέσιμο στο http://www.nybooks.com/articles/archives/2007/feb/15/who-was-milton-friedman/?pagination=false (τελευταία πρόσβαση στις 20/2/2013)

Krugman, Paul (2009) A dark age of Microeconomics Paul Krugman's blog, 27 January 2009 διαθέσιμο στο σύνδεσμο http://krugman.blogs.nytimes.com/2009/01/27/a -dark-age-of-macroeconomics-wonkish/ (τελευταία πρόσβαση στις 20/2/2013)

Krugman, Paul (2012) End This Depression Now!, W.W. Norton & Company, April 2012

Nancy S. Love & Mark Mattern (2011): The Great Recession: Causes, Consequences, and Responses, New Political Science, 33:4, 401-411

Isaacs, Gilad (2011) Contemporary Financialization: A Marxian Analysis, Journal of Political Inquiry Issue 4 (Spring 2011)

Laidler, David (1991) The Golden Age of The Quantity Theory, Harvester

Λαμπρινίδης (1985) Ύφεση Πληθωρισμός και οικονομική Πολιτική: Μαρξιστικές ερμηνείες, Εκδόσεις Αντ.Ν.Σ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1985

Lapavitsas C. (2005) *Mainstream Economics in the Neoliberal Era* στο Saad-Filho & Johnston (2005)

Lapavitsas, C. (2008) Financialised Capitalism: Direct Exploitation and Periodic Bubbles, SOAS, mimeo.

Lapavitsas, Costas (2009a) Financialised Capitalism: Crisis and Financial Expropriation, Historical Materialism, 17, 2: 114-48

Lapavitsas, Costas (2009b) Financialisation, of the Search for Profits in the Sphere of Circulation, Ekonomiaz No. 72, Vol 3 (2009)

Lapavitsas C., et al.,(2010a) *Eurozone Crisis: Beggar Thyself and Thy Neighbour*, Research on Money and Finance, Occasional Report 1, March 2010

Lapavitsas, C. et al.,(2010b) *The eurozone between Austerity and Default*, Research on Money and Finance, Occasional Report 2, September 2010

Lapavitsas, C. et al.,(2011a) Breaking up? A route out of the Eurozone crisis, Research on

Money and Finance, Occasional Report 2, November 2011

Lapavitsas, C. (2011b). Default and Exit from the Eurozone: A Radical Left Strategy, *Socialist Register 2012, December 2011*

Lapavitsas, C. (2011c) Theorizing financialisation, Work Employment Society 2011 25:611

Lapavitsas, Costas & Dos Santos, Paulo L. (2008) Globalization and Contemporary Banking: on the impact of new technology, Contributions to Political Economy (2008) 27, 31-56

Λάσκος, Χρήστος (2010) Η μαρξιστική συζήτηση για την παρούσα κρίση, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα 2010

Marx, K. (1867) Capital Volume I (translated 1883 from 3rd German edn by S. More and E. Aveling and edited by F. Engels, reprinted 1961, Moscow, Foreign Languages Publishing House)

Μάτικ, Πάουλ (1978) Μαρξ και Κέυνς Τα όρια της μικτής οικονομίας, Οδυσσέας, 1978

Mavroudeas S. (2013a), The Greek saga: competing explanations of the Greek crisis - A Marxist alternative, Paper presented at the 1st World Keynes Conference 'Attacking the Citadel: Making Economics Fit for Purpose' Izmir University of Economics, Izmir/Turkey 26-29 June 2013.

Mavroudeas S. (2013b), Development and Crisis: The turbulent course of Greek Capitalism, International Critical Thought, vol. 3, No. 3, pp. 297-314.

Mitchel, C. Wesley (1913) Business Cycles University of California Press September 1913

Meng, Xianming (2006) Say's Law and the Business Cycles, ANNALS OF ECONOMICS AND FINANCE 2, 295–319 (2006)

Peck, Jamie (2008) Remaking laissez-faire, Progress in Human Geography 32(1) (2008) pp. 3–43

Peterson, C. Wallace (1987) MACROECONOMICS: WHERE ARE WE? Review of Social Economy, Vol. 45, No. 1 (April, 1987), pp. 64-76

Pilling, Geoffrey (1987) The Crisis of Keynesian Economics A Marxist View, Croom Helm, 1987

Potts, Nick (2013) Keynesian Economics: In Search of Unnatural Stability, Critique: Journal of Socialist Theory, 41:2, 183-197

Reuten, Geert (2002) Business Cycles: Marxian Approach, in Snowdon & Vane (2002), pp. 73-80

Saad-Filho, Alfredo & Johnston, Deborah (2005) Neoliberalism A Critical Reader, Pluto Press, 2005

Seater, John J. (Χωρίς Ημερομηνία) Government Debt and Deficits, The concise encyclopedia of Economics, διαθέσιμο στο

http://www.econlib.org/library/Enc/GovernmentDebtandDeficits.html (τελευταία πρόσβαση 24/2/2013)

Shaikh, A. (1978) An Introduction to the History of Crisis Theories. In ***U.S. Capitalism in Crisis***, New York: URPE, 1978.

Sheehan, Brendan (2009) Understanding Keynes' General Theory Palgrave Macmillan 2009

Sherman, Howard J. (1991) The business Cycle Princeton University Press, 1991

Skidelsky, Robert (2010a) Keynes The return of the master Public Affairs New York 2010

Skidelsky, Robert (2010b) The crisis of capitalism: Keynes versus Marx The Indian Journal of Industrial Relations, Vol. 45, No. 3, January 2010, pp 321-335

Smith , Adam (1937) An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations (New York, 1776, reprinted 1937).

Snowdon, Brian & Vane, Howard (eds) (2002) Encyclopedia of Macroeconomics, Aldershot: Edward Elgar, 2002

Σουήζυ, Πωλ (Χωρίς Ημ.) Η θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, Gutenberg, Αθήνα

Stiglitz, J (2008) 'The financial crisis of 2007/8 and its macroeconomic consequences', (June 2oo8), διαθέσιμο στο http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/apcity/unpan033508.pdf , ελεγμένο την 12/2/2013

Stiglitz, Joseph E. (2010a) Freefall, W. W. NORTON & COMPANY

Stiglitz, Joseph E. (2010b) 'The Non-Existent Hand', London Review of Books, Vol. 32 No. 8, 22 April 2010

Stiglitz, J (2012) The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future, W. W. Norton & Company Books, June 2012

Solow R (2010) Building a Science of Economics for the Real World *House Committee on Science and Technology* Διαθέσιμο στο σύνδεσμο : http://www2.econ.iastate.edu/classes/econ502/tesfatsion/Solow.StateOfMacro.CongressionalTestimony.July2010.pdf (1/9/2012)

Steger, Manfred B. and Roy, Ravi K.(2010) Neoliberalism A Very Short Introduction Oxford University Press 2010

Tabb, William K. (2010) Marxism, Crisis Theory and the Crisis of the Early 21st Century Science & Society, Vol. 74, No. 3, July 2010, 305-323

Tarshis, Lorie (1948) An Exposition of Keynesian Economics, The American Economic Review, Vol. 38, No. 2, May 1948

Τουσέν, Ερίκ (2012) Ο Νεοφιλελευθερισμός από τις απαρχές του μέχρι σήμερα Εκδόσεις Τόπος 2012

Tropeano, Domenica (2010) The Current Financial Crisis, Monetary Policy, and Minsky's Structural Instability Hypothesis, International Journal of Political Economy, vol. 39, no. 2, Summer 2010, pp. 41–57

Τσακαλώτος, Ε (2013) Συνέντευξη με τον βουλευτή του ΣΥΡΙΖΑ Ευκλείδη Τσακαλώτο, Εφ. Εποχή, Κυριακή 24 Φεβρουαρίου 2013

Zamowitz, Victor (1992) Business cycles: theory, history, indicators, and forecasting The University of Chicago Press, 1992

Weil, David (Χωρίς Ημερομηνία) Fiscal Policy, The concise encyclopedia of Economics, διαθέσιμο στο http://www.econlib.org/library/Enc/FiscalPolicy.html (τελευταία πρόσβαση 24/2/2013)

Wells, Paul (1990) Keynes General Theory Critique of the Neoclassical Theories of Employment and Aggregate Demand BEBR FACULTY WORKING PAPER NO. 90-1680 University of Illinois August 1990

Vahaly, John (2010) Debates in Macroeconomic Police in Free (2010)

Χουφσμιντ, Γιοργκ (2006) Πολιτική Οικονομία των Χρηματιστηριακών Αγορών και Εναλλακτικές Στρατηγικές, Εκδόσεις Καστανιώτης, 2006

Χρυσοβιτσιώτη, Ι. & Σταυρακόπουλου Ι. (2001) Λεξικό Αγγλοελληνικό & Ελληνοαγγλικό Εμπορικών – Τραπεζικών και Χρηματοοικονομικών όρων, εκδ. Παπαζήση, 2001